Петар Милосављевић

ИСТОРИЈА, ИСТОРИОГРАФИЈА, ИСТОРИОЛОГИЈА

Петар Милосављевић

ИСТОРИЈА
ИСТОРИОГРАФИЈА
ИСТОРИОЛОГИЈА

Прво издање

Издавачи
Институт за политичке науке - Београд
Матица српска у Дубровнику - Београд
Логос - Грачаница
Српски културни крајишки центар „Свети Сава“ –
Бања Лука

Уредник
Момчило Суботић

Штампа
Графоофсет - Челарево

Тираж

ПЕТАР МИЛОСАВЉЕВИЋ

ИСТОРИЈА
ИСТОРИОГРАФИЈА
ИСТОРИОЛОГИЈА

Проблеми сагледавања српске историје

Институт за политичке студије - Београд
Матица српска у Дубровнику – Београд
Логос – Грачаница
Српски културни крајишки центар „Свети Сава“ – Бања Лука
2020.

КРАТКИ САДРЖАЈ

Увод

Први део
КРИТИКА СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Проучавање српске историје
Југословенски период
Постјугословенски период
Методологија као проблем

Други део
РЕИНТРПРЕТАЦИЈА ИСТОРИЈЕ

Предуслови за идеју југословенства
Идеја југословенства као пројекат
Рат за отелотворење идеје југословенства
Докрајчивање идеје југословенства
Пројекти, процеси, разјашњења
Обнова српске идеје југословенства/јужнословенства

Закључци

Уместо поговора

С А Д Р Ж А Ј

Увод 9
Проблеми сазнавања и истраживања српске историје 11

Први део
КРИТИКА СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ 17
Критика историографије 19

ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ 22

Ј у г о с л о в е н с к и п е р и о д
Историја српског народа 24
Писци српске историје Радована Самарџића 36
Поређење између два Самарџићева пројекта 51
Завршница југословенског периода: почетак постјугословенског 59

П о с т ј у г о с л о в е н с к и п е р и о д
Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић:
Историја под надзором, I, II 63
Енциклопедија српске историографије 66
Мари-Жанин Чалић:
Историја југославије у 20. веку 68
Историја једне утопије 72
Момчило Диклић:
С*рпски народ у авнојевској Хрватској* 83

МЕТОДОЛОГИЈА КАО ПРОБЛЕМ 88
Шведски сто методологије 91
Методологија дијалектике конкретног тоталитета 103
Историја, историографија, историологија 104

Други део

РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈА ИСТОРИЈЕ 111

ПРЕДУСЛОВИ ЗА НАСТАНАК ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА 113
Преписка Ћосић - Стругар 113
Различита виђења порекла идеје југословенства 115
Политичко и етничко поимање нација 118
Процеси формирања националних држава 123
Славистика и Аустрија 126
Аустро-хрватска идеја илирства 128
Аустријски и српски однос према илирској идеји 131
Илирски покрет и српска идеја југословенства 138

ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА КАО ПРОЈЕКАТ 144
Утемељење југословенске идеје 144
Идеја југословенства и српска историографија 146
На извориште хрватске идеје југословенства 148
Славистика и аустрославистика 156
Вуковска и јагићевска парадигма 158
Сербокроатистика као синоним за кроатистику 163
Јован Цвијић и идеја југословенства 166
Стварање шиптарске (албанске) нације 171

РАТ ЗА ОТЕЛОТВОРЕЊЕ ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА 173
Идеје југословенства и смена династија у србији 173
Југословенство: један израз за две идеје 175
Рат за стварање Југославије 179
Промене у циљевима идеје југословенства 181
Савезници Србије и стварање Југославије 183
Идеја југословенства постаје хрватско-српска 185
Пресудна улога Александра Белића 187
Разлике међу Србима према идеји југословенства 189
Уједињење Срба или уједињење Југословена 192
Пресудна улога Анте (Ловре) Павелића 193
Поводи за рат и резултати 196
Српски народ и верско питање 198
Југославија и процеси стварања националних држава 200

Еволуције у хрватској и у српској идеји југословенства 202
Југославија и српски филолошки и етнички пораз 205

ДОВРШАВАЊЕ ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА 208
Југославија као трајна или пролазна творевина 208
Други светски рат и пројекти за будућност 211
Краљ Александар и Тито као реализатори програма 214
Пуно остварење хрватске идеје југословенства 218
Рат за разбијање Југославије 233
Сукоб или суживот цивилизација 235
Пакао може да почне 237

ПРОЈЕКТИ, ПРОЦЕСИ, РАЗЈАШЊЕЊА 240
Пројекти и процеси 241
Разјашњења 254

ОБНОВА СРПСКЕ ИДЕЈЕ И ИСТОРИОЛОГИЈА 263
Пораз и освешћење 263
Откривена српска историја 266
Запостављена српска историја 272
Скривена историја српског народа 275
Склоњена српска историја 278

ЗАКЉУЧЦИ 287

УМЕСТО ПОГОВОРА 291

НАВЕДЕНА ЛИТЕРАТУРА 308

РЕГИСТАР ИМЕНА 317

УВОД

ПРОБЛЕМИ САЗНАВАЊА И ИСТРАЖИВАЊА СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

1.

Ова књига је једна од многих које су посвећене истраживањима историје српског народа. Али је једна од ретких која већ на почетку мора да призна да се суочила са тешкоћама какве немају истраживачи историје других европских народа.

Народи међу којима Срби живе су Грци, Италијани, Румуни, Мађари, Немци, Холанђани; Бугари, Руси, Пољаци, Чеси, Словаци. Сви ти народи обитавају на релативно одређеним територијама; имају своје историјске вертикале, имају своје националне језике. Националне историје тих народа су у основи политичке. Са политичким историјама тих народа углавном су усаглашене и њихове историје посвећене етнолошким, етнографским, демографским, културним, посебно језичким подручјима.

У односу на ове народе, случај са Србима је специфичан. Нема сагласности међу проучаваоцима ни око њиховог порекла, ни око простора њиховог обитавања током историје; ни етничких група које улазе у састав српског корпуса. Нема сагласности о религијама које је овај народ током историје имао и има. Нема сагласности о идентитету језика које је овај народ створио и који може да се сматра српским језиком. Нема сагласности ни око писама којима су Срби писали и која се могу сматрати српским.

Ове тврдње се најбоље могу показати на примерима новије српске историје. У 19. веку, и Срби и други, сматрају Србе једним од словенских народа; стварањем прве југословенске државе они су сведени тек на племе „једног троименог и троплеменог народа: Срба, Хрвата и Словенаца“; из разорене Југославије од оних Срба који су као један народ постојали пре Првог светког рата и који

су говорили српским језиком изашло је бар пет народа: Срби, Хрвати, Црногорци, Муслимани/Бошњаци, Македонци и бар четири имена за исти језик: српски, хрватски, бошњачки/босански, црногорски.

Истраживач који признаје ове чињенице као релевантне, мораће да се суочи и са чињеницом да изучавање српске историје тражи додатни и напор да се нађу задовољавајући одговори који осветљавају овај народ као историјску појаву.

2.

Да би се закорачило у најављена истраживања, нужно је поћи од самог израза историја.

Израз *историја* потиче из грчког језика. Он одговара српском изразу повест (повијест), који се у нас много ређе употребљава. Реч историја, на грчком, има два значења: значи и *догађај*, али значи и *причу* о догађају. Та два значења се у пракси често мешају или замењују. Кад се, на пример, каже: бавим се историјом, то може да значи бавим се оним што се догодило, али може да значи и бавим се самом причом о ономе што се догодило. Разумевање значења употребљених израза зависиће умногоме од контекста. Зато постоји потреба да се та два значења разграниче, посебно ако се хоће да ова истраживања имају научни карактер. То се може постићи тако што ће се израз историја резервисати за саме догађаје а израз *историографија* за дисциплину која се бави описом догађаја, приказивањем догађаја. Ово разликовање је већ установљено и углавном се примењује у пракси. Израз историја, међутим и сада се употребљава у ширем значењу: може да се односи на догађаје и приче о њима. Израз историографија углавном се односи на научну дисциплину која се бави догађајима.

Сматра се да Срби имају дугу и богату историју. Тако се не мисли и о српској историографији. За њу се може чути и да је закржљала и неразвијена. Сугерира се став да би се ситуација у тој области поправила ако би српски истраживачи следили развијеније историографије, тј. историографије развијенијих народа.

У многим истраживачким областима такав однос се показивао као исправан. У овом случају срешћемо се са проблемом који је сложенији.

3.

Не треба веровати да се српска историографија показала немоћном пред феноменом српског народа зато што болује од хроничне провинцијалности или зачаурености. Има основе да се сматра да ни у другим националним историографијама стање није битно другачије. За такво уверење основе пружају две важне књиге Георга Игерса које су се недавно појавиле у преводу на српски језик. Прва се зове *Историјска наука у 20. веку* (2014), а друга *Од историзма до постмодернизма. Изабрани историографски огледи* (2019). Амерички истраживач Георг Игерс (1926-2017) Јевреjин је рођен у Немачкој који је писао на енглеском и немачком језику, а важи за водећег теоретичара и историчара историографије на Западу. Преводилац ових дела Михаел Антоловић, у поговору првој књизи, дао је исцрпну библиографију књига преведених на српски језик које су сличног садржаја. Ни ове књиге не демантују да је овај смер у историографији дошао до извесних граница својих моћи.

Те границе проистичу из саме природе историографије. Појава коју Игерс назива историзмом настала је, по њему, почетком 19. века из амбиције да и историја постане наука. Најкрупније име међу проучаваоцима историје који је ту амбицију остварио јесте немачки историчар Леополд Ранке. Овај историограф претходио је и нашем Илариону Руварцу, као што је претходио и историографима других народа. Најбоље је изразио суштину ове оријентације ставом да о историјским догађајима из прошлости треба писати објективно и непристрасно, тако да се субјективни удео истраживача сведе на најмању меру. У пракси је то значило да резултате истраживања треба поткрепљивати проверљивим доказима, а посебно подсећањем на писане споменике. Такав однос према историји учинио је да ова врста истраживања и доказивања добије научни карактер.

Игерс у својим књигама није превидео и слабе стране ове оријентације, ограниченост овог метода. Није пређутао, на пример, да се на избору проверљивих чињеница о истим догађајима могу стварати различите историографске приче, па и оне које су неистините. И није пређутао да се, на основама овако засноване науке, на Западу, конституисало више посебних националних историографија чије приче о истим догађајима нису сагласне;

није пређутао ни да су тако устројене националне историографије могле да буду злоупотребљаване. Игерс је, такође, уочавао и да неки видови историографије имају везе са појавама и неговањем национализма. Пратећи развој историографије, овај истраживач се морао суочити и са појавом постмодернизма, пре свега са његовом обелодањеном тезом да је истина оно што се као истина легализује. У сусрету са том појавом могао је само да констатује да је историографија запала у кризу. Али није ни покушао да нађе решење које би омогућило нови корак у развоју дисциплине.

4.

Са истом кризом суочили су се и српски проучаваоци историјске прошлости, и то на најдрастичнији начин. Са разбијањем Југославије биле су пољуљане многе до тада легализоване истине. Обелодањено је да су се такве истине наметале избором докумената, односно да је од самог избора зависила и њихова интерпретација.

Крупне историјске промене, које су се десиле последњих деценија, све више ће показивати да главни проблем истраживања није у документима, већ у сагледавању логоса који је проузроковао ова збивања. А логос збивања се могао наћи и у документима и иза њих. Али је до логоса требало доспети. А како то треба учинити, то је питање које се све више постављало и пред изучаваоцима српске историјске прошлости. Морало се показати и да у схватању логоса има разлика. Оне се тичу односа према методама које се ослањају или позивају на логос. Издвајам два усмерења која су се последњих деценија испољила код српских истраживача:

а) Једно је усмерење представљено у четворотомној књизи *Древна историја Срба и Руса* Јована И. Деретића и Драгољуба Антића (2011-2017). У уводним деловима овог дела је јасно речено да проучаваоци најстарије историје Срба и Руса треба да се држе логоса који важи за методе природних наука. Прво поглавље ове књиге зове се *Природнофизички оквир за настанак данашње цивилизације*. У овој књизи, богатој документима, Срби и Руси се приказују као најраспрострањенији европски *пранарод,*

а догађаји из њихове прошлости прате се све до превласти хришћанске цивилизације, до појаве династије Немањића.

б) Друго усмерење представљено је у овој мојој књизи. Оно се тиче историје Европе и Срба тек од хришћанског периода, поготово у новом веку. И у њој се ослонац тражи у логосу, али оном који треба да важи у друштвеним наукама, посебно у филолошким.

Чињеница је да се та два усмерења у изучавањима која се тичу историје Срба не подударају ни по временима којима се баве, ни по методама које у њима примењују. А да ли се могу сматрати комплементарним, то ће се, евентуално, тек накнадно установити.

Само настојање да се, поред наслањања на историјске чињенице, односно документе, истраживачи још више наслањају на логос, упућују на потребу да се узме у обзир и једна нова истраживачка оријентација која треба да оде корак даље од историографије. Да би се природа тога новог усмерења боље схватила, вреди се подсетити нечега општепознатог: Платонове теорије идеја и његовог става да постоје две стварности: емпиријска стварност, и стварност идеја. Да би се, по античком филозофу, површинска, тј. емпиријска стварност схватила, потребно је доспети до оне дубље стварности, до стварности идеја. Површинска стварност је, по овом мислиоцу, само рефлекс оне дубинске стварности: стварности идеја.

После овог поређења лакше ће се схватати и природа истраживања прошлости, па и српске. Историографија, и европска и српска, по правилу се бавила превасходно површинском стварношћу. Такво изучавање довело је до много значајних спознаја, али се показало да су њени резултати ипак ограниченог домета. У случају Срба, због специфичности њихове историје, ова оријентација се показала немоћном. Зато је потребно учинити нови корак. Овај корак тиче се промене методологије истраживања. И циљ и очекивани резултат су: да бављење прошлошћу, од историографије, треба да прерасте у *историологију*.

Тај корак није неочекиван. По статусу који има на универзитетским студијама, историографија се, обично, схвата као једна од научних дисциплина какве су на пр. социологија, психологија, генологија, синологија, туркологија итд. Вреди запазити да поменуте дисциплине у свом називу имају укомпонован израз логос.

Ако обратимо пажњу на ту чињеницу, отворићемо и питање да ли треба сматрати да је историографија у проучавању прошлости само доспела до извесног нивоа. Али и да то није и последњи корак који се може учинити. Да би, у пуном смислу, ушла у жељени научни систем, она би требало да учини тај корак, да се се уздигне до историологије.

5.

Истраживања која доноси ова књига биће представљена у два дела. Први део чини *Критика историографије*; други *Реинтерпретација историје*. Основна сврха ових истраживања је да открије и покаже зашто и како су Срби, као народ, доспели у незавидно стање у којем се данас налазе. Истовремено и да осветли стање и могућности дисциплине која се српским народом бави са становишта историје.

П р в и д е о
КРИТИКА СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

КРИТИКА ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Вероватно ниједан озбиљан проучавалац историје не би негирао став да је историја српског народа део историје европских народа, другим речима историје Европе. То сигурно не би чинио ни Георг Игерс. Па ипак, не треба превидети чињеницу да је тек у другој од његових наведених књига израз *српски* поменут само једном и то у вези са српском химном. Чувени стручњак за историју је рекао: да је српска химна, као и мађарска, за разлику од других химни, „борбена“ (2019:110). Пошто је српска химна *Боже правде* у основи молитва, ни та опаска се не би могла прихватити.

За овакав Игерсов однос према српском народу не би могло да се каже да је личан. Пре би се могло рећи да је концепцијски. Поменуте две његове књиге сведоче да је он светску историографију схватао слично збиру националних историографија. У такве историографије убрајао је немачку, француску, британску, америчку, руску (совјетску); последњих година трудио се да им прикључи и кинеску. Овако конципирана наука о историји није искључивала и историографије малобројних народа. Али им је предвиђала места на маргинама; практично их је превиђала.

Слабости тако конципиране историографије показаће се у односу према догађајима као што је Први светски рат. Националне историографије народа (Немаца, Француза, Енглеза) који су у том рату учествовали, исте историјске догађаје приказиваће са властите тачке гледишта. Самим тиме маргинализоваће чињеницу да је у том рату једно од кључних места имао српски народ. Тако ће њиховим историјским причама измицати стварна истина.

Пред науком која хоће да се бави историјом, тражиће се, бар у овом случају, да одговори на питање: како се могло десити да мала Србија толико скриви великој Аустро-Угарској да је морала да ступи у рат који ће произвести толико жртава у разним деловима света. А чим се посегне за тражењем логичких одговора, тј. одговора који у први план истичу логос, историографија ће морати да начини пресудан корак; почеће да прераста у историологију.

Сазнања која имам, упућују да се смер изграђеног историографског односа према догађајима уопште, али и према српском народу, мора променити. Откако су се у новом веку вратили на историјску сцену, а нарочито у 20. веку, Срби су се, објективно, нашли у центру светских догађања. За овај део српске историје везана су три крупна светска догађаја: два светска рата и наговештај будућег сукоба цивилизација.

Увид у новију историју Европе изнудиће нам стрв да на Србе у тим догађајима, ни у њиховој историји, никако нису маргиналан чинилац. Ако се овај део историје успешно осветли, осветлиће се и многи важни догађаји из европске и светске прошлости. Њима ће српска историологија морати да се бави. А циљ тога бављења је да се и Срби сами потруде да се боље сналазе у властитој историји, али и да рачунају на веће разумевање света.

ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ

Кад се каже српска историографија, или историографија која се тиче Срба, под тим се подразумева огромна литература. У ту литературу спадају и велики опуси Слободана Јовановића, Владимира Ћоровића, Милорада Екмечића, Василија Крестића, али и многих мање плодних аутора; спадају и повремена истраживања догађаја мањег или локалног значаја. За сада, не постоји нека урађена историја српске историографије, какве постоје за друге области: рецимо за српску филозофију, уметничку књижевност, сликарство, музику. На ову моју књигу треба зато с разумевањем гледати као на један од ређих савремених покушаја да се похватају конци и у тој области.

Први проблем који књига треба да савлада јесте: шта учинити да се открије неки унутрашњи ред који у тој необрађеној шуми постоји; како у тој целини сагледати њене делове, логику која те делове раздваја или повезује? Како извршити периодизацију историографије?

Нећемо погрешити ако почетке српске историографије доведемо у везу са Светим Савом и његовим *Житијем светог Симеона* од којег потиче тзв. житијна књижевност, значајна и као извор за српску историју. Нећемо, такође, погрешити ни ако савремену српску историографију повежемо са стварањем прве Југославије. Оба ова раздобља су довољно велика да се унутар сваког могу издвојити посебни сегменти и уочити конкретни процеси. После разбијања Југославије морало је да почне ново раздобље, не само у историји српског народа, већ и у науци која се бави његовом историјом.

Савремени период у српској историографији је посебно сложен. Почећемо да улазимо у њену сложену природу ако, на пример, обратимо пажњу на два термина који су данас у паралелној употреби: *српска историографија* и *југословенска историографија*. Ма колико да ова два термина нису јасно дефинисана, сама ова терминолошка разлика може да буде почетна основа и за разликовање двеју оријентација у историографији коју Срби негују. Од некакве помоћи може да буде и израз *грађанска*

историографија који се употребљавао уз поједине српске историчаре Титовог периода који их је подсећао на континуитет са традицијом српске историографије. Две основне оријентације у историографији, српску и југословенску, које су истовремено на делу, а често се и преплићу, тешко је разликовати. Али није и немогуће.

О југословенској историографији српских аутора готово да не можемо говорити пре настанка прве Југославије. Таква оријентација, међутим, била је доминантна у читавом југословенском периоду, па и касније, у постјугословенском. Пре тога је била доминантна оријентација којој би више одговарао израз српска историографија. Изгледа да је тек, у деценијама пред разбијање Југославије, полако прављено место за теме и погледе којима би више одговарао израз српска историографија. У постјугословенском периоду ова настојања постају све израженија.

До ових промена није долазило због промена у методу. Разлике у оријентацијама проистицале су из различитих тачака гледишта. Са једне од тих тачака гледишта произилазило је виђење српског народа као посебног словенског народа. Са друге тачке гледишта проистицало је виђење српског народа као дела једног и јединственог југословенског народа. Новија историографија коју су Срби неговали последњих деценија, колебала се и још се колеба између та два схватања.

Да бисмо на конкретан начин ушли у разлике између те две оријентације, омогућиће нам два пројекта истог аутора, Радована Самарџића. Та два пројекта су: десетотомна *Историја српског народа,* чији је Самарџић главни редактор, и његов индивидуални четворотомни пројекат који се зове *Писци српске историје*. Узете заједно, те две оријентације, моћи ће да пруже бар глобални увид у предјугословенски и југословенски период историје српског народа.

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

Едиција *Историја српског народа,* у шест књига и десет томова, колективно је дело српских историографа. У изради овог издања учествовало је 44 аутора. Ово дело је највећи издавачки подухват Српске књижевне задруге од њеног оснивања. Први том је штампан 1981; последњи, десети, 1983. Друго, непромењено, издање појавило се у целини године 1994.

Између два издања овог дела нешто се битно десило: завршено је југословенско раздобље у историји српског народа, и почело је постјугословенско. Прво издање овог капиталног дела историографије почело се објављивати тек нешто више од десетак година пре распада Југославије. Друго издање појавило се пошто је она годину-две дана престала да постоји. Из ових чињеница није тешко извући закључак да се на пројекту почело радити док се веровало да ће Југославија вечно трајати. Нема знакова да су реализатори овог пројекта бар у почетку имали у виду *Историју Срба* Владимира Ћоровића. Ова књига, спремљена за штампу за ауторова живота (1885-1941) могла је да буде објављена тек 1989. године.

Аутори подухвата *Историја српског народа* учинили су, ипак, нешто слично поменутој Ћоровићевој књизи: у југословенској историји тражили су начин да сачувају српски национални индивидуалитет а да не наруше оквире на које их је Југославија Титовог периода обавезивала.

Највише информација о настанку овог Задругиног издања налази се у тексту *Предговора*. Тамо се каже да је већ у првом колу, које је Српска књижевна задруга издала 1892, била објављена и прва свеска *Историје српског народа* Љубомира Ковачевића и Љубомира Јовановића. Године 1894. објављена је друга свеска те *Историје*. У осветљавању српске прошлости стигло се до 11. века и ту се негде стало; пројекат је остао незавршен. После тога је било само покушаја да се историја српског народа сагледа као целина. *У* југословенском периоду такви покушаји нису успевали. У то време неписани захтев је био да се историја српског

народа уклопи у југословенску историју. Али ни овакви покушаји нису успевали.

То је оно што пише у тексту *Предговора*. Али има пуно тога што у предговору не пише, а може се сазнати из контекста историјских збивања у којима је овај подухват заживео. Накнадно се могло схватити да је година 1966. посебно значајна за историју Југославије. Тада је на познатом Брионском пленуму Савеза комуниста Југославије смењен са свих функција Титов доглавник, потпредседник Југославије, Александар Ранковић. Овај догађај је означио пораз централистичких снага у југословенском партијском врху и победу сепаратистичких снага. Сама смена у партијском врху омогућиће убрзани процес осамостаљења република. Први знак тих промена био је Масовни покрет у Хрватској. Лидери тога покрета четврт века касније довешће Хрватску до самосталности; учиниће то кроз разбијање Југославије. Ти процеси се тичу и историографије која се бави националном историјом српског народа. Ова историја је поново могла да се сагледава и негује тек кад је Југославија престала да постоји.

У *Предговору* Задругиног издања нигде се, на пример, не помиње Добрица Ћосић. Из других извора, међутим, може се докучити важна чињеница: да је овај чувени књижевник, баш у време почињања рада на великом пројекту о историји српског народа, био председник Српске књижевне задруге. Седамдесетих година сматрало се у јавности да је баш он имао значајног удела у заживљавању овог пројекта. У то време Ћосић је био један од најчувенијих живих Срба на јавној сцени. Бранећи Александра Ранковића, као „првог човека српске револуције“, овај некада изразити Титов следбеник, од титоисте ће постајати све изразитији антититоиста, симбол борбе против „Брозовог режима“. Прихватајући се места председника Задруге, Ћосић је настојао да окупи снаге које би деловале у смеру потврде српског индивидуалитета, онако како је он схватан у сумраку Југославије.

На челу Редакционог одбора који је управа Задруге формирала нашао се тада већ чувени историчар Радован Самарџић, Ћосићев вршњак. Друге чланове одбора чинили су, такође, репрезентанти струке: Славко Гавриловић, Јованка Калић, Андреј Митровић, Владимир Стојанчевић и Сима Ћирковић. Редакциони одбор је, дакле, био репрезентативан, а задатак који је имао да обави био је предвидљив: *Историја српског народа* морала је

да буде писана тако да не доведе у питање основе на којима је почивала тадашња Југославија.

Да би се стекла представа о обиму и садржају подухвата одлучио сам се да приказ садржаја ограничим на књиге као целине, а у оквиру појединих књига, да наведем само наслове најкрупнијих поглавља. У заградама иза тих поглавља наведена су и имена аутора. Овако представљена информација о садржају пројекта неће бити потпуна. Али, она ће читаоцима бар омогућити да стекну утисак о пројекту као целини; и о темама и писцима појединих текстова и одељака.

Прва књига.

ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА ДО МАРИЧКЕ БИТКЕ (1371)

1. *Древне културе на тлу Србије и античко наслеђе* (Драгослав Срејовић и Мирослава Марковић)
2. *Досељење Словена и образовање српске државе* (Јован Ковачевић, Павле Ивић, Сима Ћирковић, Љубомир Максимовић, Јованка Калић, Димитрије Богдановић, Војислав Ј. Ђурић)
3. *Осамостаљивање и снажење српске државе* (Јованка Калић, Сима Ћирковић, Војислав Ј. Ђурић, Божидар Ферјанчић, Димитрије Богдановић, Милош Благојевић)
4. *Успон и ширење српске државе* (Љубомир Максимовић, Сима Ћирковић, Гордана Бабић-Ђорђевић, Божидар Ферјанчић, Раде Михаљчић, Милош Благојевић, Димитрије Богдановић, Павле Ивић)

Друга књига

ДОБА БОРБИ ЗА ОЧУВАЊЕ И ОБНОВУ ДРЖАВЕ (1371-1537)

1. *Образовање деспотовине* (Димитрије Богдановић, Раде Михаљчић, Сима Ћирковић, Јованка Калић, Милош Благојевић, Десанка Ковачевић-Којић, Гордана Бабић-Ђорђевић, Војислав Ј. Ђурић)
2. *Српска деспотоивина између Турске и Угарске* (Момчило Спремић, Јованка Калић, Сима Ћирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Иван Божић).

3. *Остаци државног живота у доба турске превласти* (Сима Ћирковић, Иван Божић, Момчило Спремић, Димитрије Богдановић, Мирослав Пантић, Павле Ивић, Војислав Ј. Ђурић)

Т р е ћ а к њ и г а. Први том.
СРПСКИ НАРОД ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ 1537-1699.
1. *Српски народ под турском влашћу* (Радован Самарџић)
2. *Срби у ратовима Турске до 1683*. (Радован Самарџић)
3. *Срби у Хрватској у XVI и XVII веку* (Рајко Л. Веселиновић)
   Срби у Хрватској од 1606. до 1683. (Рајко Веселиновић)
4. *Срби у великом рату 1683-1699* (Рајко Л. Веселиновић)
   Народни покрети и устанци
   Велика сеоба Срба
   Последице велике сеобе
   Борба за аутономна права и духовну самосталност 1690-1699.
5. *Привреда у XVI и XVII веку* (Тома Поповић)

Т р е ћ а к њ и г а. Други том
СРПСКИ НАРОД ПОД ТУЂИНСКОМ ВЛАШЋУ 1537-1699
1. *Српска православна црква у XVI и XVII веку* (Радован Самарџић)
2. *Културна историја*
   (Павле Ивић)
   Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске (Мирослав Пантић)
   Доба хуманизма и ренесансе
   Доба барока
   Народна или усмена књижевност (Мирослав Пантић)
   Ликовна уметност (Сретен Петковић)
   Раздобље прилагођавања. Уметничко стварање од турских освајања до 1557. године. Архитектура. Сликарство. Примењена уметност.
   Велика обнова. Уметност првих деценија по обнови Пећке Патријаршије (1557-1614). Архитектура. Скулптура. Зидно сликарство. Иконопис. Минијатура.

Украси у штампаним књигама и дрворезне иконе. Примењена уметност.
Узлети и падови. Уметничко стварање између 1614. и 1683. Архитектура. Скулптура. Скликарство. Дрворезне иконе. Примењена уметност
Затирање уметности у ратним годинама (1683-1699)
Српске штампарије (Дејан Медаковић)

Ч е т в р т а к њ и г а. Први том.
СРБИ У XVIIII ВЕКУ

1. *Од Карловачког до Пожаревачког мира (1690-1718)* (Радован Самарџић, Јован Милићевић, Рајко Веселиновић, Славко Гавриловић, Александар Форишковић)
2. *Од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739)* (Радован Самарџић, Рајко Веселиновић, Славко Гавриловић)
3. *Од Београдског мира до Првог устанка (1737-1804)* (Славко Гавриловић, Александар Форишковић, Радован Самарџић, Јован Милићевић, Новица Ракочевић)

Ч е т в р т а к њ и г а. Други том
СРБИ У XVIII ВЕКУ

1. *Срби под млетачком влашћу*
   Срби у Далмацији (Рајко Веселиновић)
2. *Културна историја*
   О језику Срба у раздобљу 1699. до 1804. (Павле Ивић и Александар Младеноивић)
   Народно усмено песништво (Мирослав Пантић)
   Српска књижевност барока (Милорад Павић)
   Српска књижевност класицизма (Милорад Павић)
   Српска уметност XVIII века (Дејан Медаковић)
   Школство код Срба у Хабсбуршкој монархији (Никола Гавриловић)

П е т а к њ и г а. Први том.
ОД ПРВОГ УСТАНКА ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА 1804-1878.

1. *Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839.* (Владимир Стојанчевић)

2. *Црна Гора 1797-1851* (Јован Милићевић)
3. *Српски народ под турском влашћу у првој половини 19. века* (Владимир Стојанчевић)
4. *Србија 1839-1868.* (Јован Милићевић)
5. *Србија 1868-1878.* (Чедомир Попов)
6. *Црна Гора 1851-1878.* (Радоман Јовановић)
7. *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878.* (Милорад Екмечић)

П е т а к њ и г а. Други том.

ОД ПРВОГ УСТАНКА ДО БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА 1804-1878.

1. Срби у Хабсбуршкој монархији од краја XVIII до средине XIX века (Славко Гавриловић)
2. *Срби у Хабсбуршкој монархији 1849-1868.* (Василије Крестић)
3. *Срби у Хабсбуршкој монархији 1868-1878* (Андрија Раденић)
   Срби у Угарској 1867-1878.
4. *Срби у Далмацији 1797-1878.* (Коста Милутиновић)
5. *Културна историја Срба у 19. веку (до седамдесетих година)*
   О језику Срба у раздобљу од 1804-1878. (Павле Ивић и Јован Кашић)
   Романтизам у српској књижевности (Драгиша Живковић)
   Српска уметност у 19. веку (до 1870) (Дејан Медаковић)

Ш е с т а к њ и г а. Први том

ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО УЈЕДИЊЕЊА 1878-1918.

1. *У независним државама*
   Србија (Чедомир Попов, Димитрије Ђорђевић)
   Црна Гора (Новица Ракочевић)
2. *Под влашћу царевина*
   У Турском Царству (Новица Ракочевић, Ђорђе Микић)
   У Хабсбурсшкој Монархији (Коста Милутиновић, Василије Крестић)

Ш е с та к њ и г а. Други том
ОД БЕРЛИНКОГ КОНГРЕСА ДО УЈЕДИЊЕЊА 1878-1918.
1. *У Светском рату* (Андреј Митровић)
2. *Културни развитак*

Језик, књижевност, ликовне уметности
Језичке прилике (Павле Ивић)
Доба реализма у књижевности (Драгиша Живковић)
Доба модернизма у књижевности (Предраг Палавестра)
Преображај реалистичког наслеђа (Предраг Палавестра)
Ликовне уметности на прелому два века (Дејан Медаковић)

Наука и школство
Наука код Срба у 19. и 20. веку (Радован Самарџић)
Школе и настава (Владета Тешић)

Констатације:

Пројект *Историја српског народа* је велики корак у организовању суме знања о историји српског народа. Све примедбе, које му се могу стављати, имаће пуног смисла ако воде ка употпуњавању мозаичке слике о српској историји. За ову прилику примедбе ће се концентрисати на оне које се тичу превасходно њене концепције.

1. Да је прављено у неко друго време и у неким другим условима, колективно дело *Историја српског народа* било би сигурно знатно другачије конципирано. Време и услови су учинили да дело представља неку врсту комбинације историје Србије и историје српског народа. То је једна од последица југословенског периода. Српски историографи нису имали мандат да југословенску државу на било који начин накнадно доводе у питање. Такво понашање одређивала је ситуација у којој се цео народ нашао.

Историја српског народа почиње приказом древних култура углавном на тлу Републике Србије (а не на просторима на којима су Срби живели у време писања историје а и раније) а окончава се завршетком Првог светског рата када се Србија утопила у Југославију.

Пошто пројект, у основи, представља политичку историју српског народа, главни је његов стуб политичка историја Србије. Овој историји су придодати делови посвећени Црној Гори и Босни и Херцеговини, понегде и Далмацији, дакле земљама у којима је било изразите српске државности. Срби, насељени на простору Војне границе, третирани су углавном под именом Срби у Хрватској мада то име није одговарало историјским чињеницама. У време када је ова *Историја српског народа* била стварана, њени творци, видљиво је, водили су рачуна о стварности тадашње Југославије.

2. У конципирању ове историје избегнуто је да се критички представе разна виђења српског народа каква су, бар у новијој историји, постојала. Међу њима треба разликовати бар ова четири виђења:

а) Европско је виђење оно које каже да су и Срби били поимани као народ који говори једним језиком без обзира на веру и место становања. Такву дефиницију је заступао Вук Караџић у читавом свом ангажовању, а такву дефиницију су прихватале и све националне српске институције у обновљеној српској држави у 19. веку.

б) Друго је оно виђење које проистиче из важеће идеје југословенства по којој су Срби само део народа чије је име Југословени.

в) Треће виђење српског народа почива на ставу да су два народа, Хрвати и Срби, у ствари један народ, Хрвато-Срби, и да су створили један језик са два имена: хрватски и српски, односно српскохрватски или хрватскосрпски.

в) Четврто је оно виђење које раскида везу између српског језика и српског народа. Оно сугерира да је на једном, штокавском наречју, могло да настане више националних језика. Ако се Срби и Хрвати, популација која говори истим језиком, могу поимати и као два народа, јер се разликују по вери, онда су, по истом принципу, и муслимани истог језика, такође посебан народ,

свеједно да ли се звали Муслимани (у смислу народности) или Бошњаци.

У склопљеном мозаику *Историје српског народа* све ове четири концепције су присутне, поготову у оном периоду који је водио превласти југословенске идеје. Тада су се смењивале разне варијанте идеје југословенства. Најмање је могла да буде присутна вуковска концепција о посебности српског језика, по којој је језик, а не вера, основна одредница нација.

За вуковско виђење историје српског народа, простор се могао отварати тек кад је Југославија постала прошлост.

3. Упркос чињеници да ова *Историја* није могла да прати историју српског народа у целини, пратила га је онолико колико је усвојена концепција дозвољавала. Неки од истраживача имали су задатак да прикажу поједине историјске периоде у целини; неки само посебна историјска поглавља која се уклапају у поједине периоде. Стварајући заједнички мозаичку слику о прошлости српског народа, писци овог дела омогућили су и да се она касније употпуњује и и коригује.

4. Пошто је ова *Историја* и замишљена и изведена као колективно дело, то је подразумевало да ће појединим писцима истраживачима у овом подухвату бити додељивани различити задаци и улоге. Разумљиво је што је највећи терет у овом приказу имао сам редактор, Радован Самарџић. Од њега потиче највише прилога; и они заузимају највише простора. Таква његова улога у самом подухвату може се сматрати природном.

5. Мора се, међутим, приметити да овом подухвату дато значајно место историји српске културе и уметности; конкретно: ликовне уметности, архитектуре, књижевности, науке. И да су за обављање тога задатка ангажовани афирмисани стручњаци из ових области. Кључна улога у овом подухвату била је поверена лингвисти Павлу Ивићу. Њему је било дато да прикаже историју језика који је српски народ створио и којим је говорио и писао током векова. Већ у првом његовом тексту из првог тома, *Језик у немањићској епоси*, гради се представа о развоју „ћирилометодског старословенског“ језика у више редакција, па и у оној која се туиче Срба. Ево Ивићевих констатација: „Истим путем

наставио је да се развија и црквенословенски језик, настао из старословенског накнадним прилагођавањем на земљишту појединих словенских језика – руског, бугарског, српскохрватског итд". „Српскохрватска редакција црквенословенског језика у суштини је била старословенски језик изговорен на српскохрватски начин. " (1994,I:618). Овакве формулације аутора не изненађују. Ивић је, током своје научне каријере, на језик Срба увек у основи гледао са становишта сербокроатистике. По том становишту, Срби никад и нису имали свој језик, тј. српски језик: њихов језик је одувек био српскохрватски. Такви доктринарни ставови, изрицани ван историјског контекста, могли су да изгледају сувисло током југословенског периода када је идеолошким интересима давана предност над научном истином. У контексту историје српског народа, међутим, они су се показивали као груби фалсификати.

Ивићеви прилози о овако виђеном језику Срба распоређени су у девет од укупно десет томова. На њих зато треба гледати као на главну вертикалу или кичму подухвата под именом *Историја српског народа*. Иако академик Ивић није био члан Уређивачког одбора, дато му је да у читавом подухвату одигра најважнију улогу. Може се претпоставити да је било два основна разлога што је тако учињено. Један је, што је у тренутку настанка овог пројекта, Ивић био најгласовитији српски језички стручњак. А други је разлог што је он у том тренутку заступао две комплементарне тачке гледишта: тачку гледишта југословенства, и тачку гледишта сербокроатистике. Обе те тачке гледишта уграђене су у цео подухват.

6. Не може превидети природа грешке која је тиме учињена. Тим чином установљена је обавезујућа тачка гледишта са које ће се историја српског народа осветљавати у овом делу. По овом Ивићевом ставу произлази да сви словенски језици имају порекло у праиндоевроском језику, па су и могли да се развијају ка стању које се представља њиховим садашњим именима. Само је српски народ одувек говорио двонационалним језиком, српскохрватским. Ова *Историја* је тако, преко првака српске лингвистике, сведочила да је Свети Сава говорио српскохрватским језиком, да је тим језиком говорио и писао Вук Караџић, да је њиме писао и Стојан Новаковић. Ови ставови озбиљно компромитују српску науку о језику. А компромитују и српску историографију.

Сведоче да је сама *Историја српског народа* у старту подстављена на трошне темеље.

7. У *Сабраним делима* Павла Ивића у 12 књига једна се зове *Преглед историје српског језика*. Она је састављена у целини од текстова који су претходно били објављени у едицији о којој говоримо, а објављена је 1997, дакле за Ивићевог живота (1922-1999). Приређивач књиге, такође академик, Александар Младеновић, бар насловом је хтео да исправи менторову грешку. Грешка, међутим, није била лексичка, већ концепцијска. Концепцију *Историје српског народа* да не представља само политичку историју Срба, већ да прикаже и њихову културну историју, довео је у питање њен најауторитативнији аутор, Ивић, ставом да Срби, у ствари, немају своју најважнију тековину, властити национални језик. Овакав однос према језику Срба, посредно је отворио и друго питање: оно које се тиче његове филолошке доктрине, сербокроатистике, која је могла да га доведе до тако неодрживих закључака.

8. Чему су стремиле идеје сербокроатистике и југословенства, најконкретније се могло видети на примеру односа према Дубровнику и дубровачкој литератури. И Дубровник и дубровачка књижевност у другој Југославији су систематски изостављани из српског корпуса. Изостављани су и из едиције *Историја српског народа*. А да се тежило да се та чињеница забашури, може се илустровати на примеру ангажовања Мирослава Пантића. У време стварања ове едиције, овај тада најзначајнији живи српски стручњак за дубровачку књижевност, у едицији је представљен текстовима о српској народној књижевности, а не из подручја своје уже струке. Својим учешћем у овом подухвату, тако је Пантић послужио да се легализује концепција иза које као научник очигледно не би стајао: да се може писати историја српског народа и српске културе, а да се из ње изостави дубровачка књижевност.

9. Испало да је тако у едицији *Историја српског народа*, уграђена концепција, сагласна основама хрватске идеје југословенства и хрватске идеје сербокроатистике. Српски историографи су, другим речима, били ангажовани на остварењу

пројекта који није проистекао из српске филолошке традиције, па ни из традиције српске историографије из предјугословенског периода. Ова традиција, и на њој израсла дисциплина, србистика, били су у едицији заобиђени. Тако се десило да овај амбициозни пројект, под српским именом, са српским научним ауторитетима, понуди виђење историје српског народа каква не одговара ни научним ни националним интересима Срба.

ПИСЦИ СРПСКЕ ИСТОРИЈЕ
РАДОВАНА САМАРЏИЋА

Као што нам је едиција *Историја српског народа* омогућила да уђемо у природу оријентације *југословенске историографије* коју су неговали Срби, тако нам и Самарџићева едиција *Писци српске историје* може омогућити да сагледамо природу оне оријентације којој више одговара израз *српска историографија*.

Седамдесетих година 20. века Радован Самарџић је објавио две романсиране монографије из области турске историје: *Мехмед-паша Соколовић* (1971) и *Сулејман и Рокселана* (1973). Њима се потврдио не само као значајан историограф, већ и као редак историјски писац популаран и код шире читалачке публике. То су за њега биле плодне године. Тих година се прихватио и дужности да буде на челу пројекта Српске књижевне задруге *Историја српског народа*.

Али, Самарџић ће тих година почети рад на још једном исто тако значајном подухвату: на утемељењу историје српске историографије. Године 1976. појавила се његова књига *Писци српске историје,* зборник радова насталих шездесетих и седамдесетих година. У овој књизи биће сабрани текстови, писани разним поводима, а посвећени кључним личностима које су се бавиле историјом Срба: Мавру Орбину, Јовану Рајићу, Вуку Караџићу, Стојану Новаковићу, Владимиру Ћоровићу. Од ових текстова Самарџић почиње да гради мозаичку слику о српској историографији. А целом едицијом не само да се увећава Самарџићев опус, већ почиње да се развија нова грађевина значајна за историју српске историографије.

Већ 1981, објављена је и друга књига под истим насловом. Она је већ означена римским бројем два. То значи да је писац свесно почео да ради на серији књига чији прави предмет није српска историја, већ историја српске историографије. Пет година касније (1986) појавиће се и трећа књига под истим насловом. А у години ауторове смрти (1994) појавиће се и четврта. Ову књигу је приредио његов син др Никола Самарџић, такође историчар.

Тако се десило да је, готово истовремено, Самарџић почео да ради на два пројекта: на *Историји српског народа* и на пројекту *Писци српске историје*. Предмети тих пројеката су повезани, али међу њима, ипак, има разлике.

Историју српског народа Радован Самарџић није сам замислио ни сам почео да је ствара. Када је идеја о овом пројекту заживела крајем 19. века, о српском народу и његовој историји мислило се у духу српске традиције. Задруга је идеју о српској историји остварила тек у другој Југославији, Титовој, у време пуне владавине хрватске идеје југословенства и хрватске идеје сербокроатистике. Друштвена и духовна ситуација је била таква да се од историографа очекивало да ће те идеје следити. Самарџићу је пало у део да реализује концепцију која је, дакле, била наметнута *одозго*.

Другачије је било у случају пројекта који је сам Самарџић зачео пишући о писцима из прошлости који су се бавили историјом српског народа. За овај поступак је карактеристичан други приступ, приступ *одоздо*. Такав приступ су, пре њега, већ имали неки његови претходници. Најистакнутији од њих био је Никола Радојчић, кога је Самарџић увек помињао са посебним уважавањем. На жалост, радови Николе Радојчића из овог домена још нису сакупљени, па се и не знају стварни домети његовог пионирског посла. Вреди се зато подсетити *Списка радова Николе Радојчића* који су објављени 1956. Тамо су садржане одреднице које је Радојчић писао за *Народну енциклопедију Срба, Хрвата и Словенаца* (1928).

160. У Станојевићевој Народној енциклопедији српско-хрватско-словеначкој чланак Историографија српска и чланци о овим историчарима: Аврамовић Д. , Анастасијевић Д. , Арсенијевић Л, Богдановић с. Бошковић С. , Бранковић Ђ. , Верковић С. , Витковић Г. , Вукичевић Ђ. , Вукићевић М. , Вукомановоић А. , Гавриловић М. , Гебхарди Л. А. , Гиљфердинг А. Ф. , Грујић Р. , Гферере А. Ф. , Давидовић Д. , Дени Е. , Драговић М. , Дринов М. , Дучић Н. , Ђукић А. , Енгел Ј. Х. Зеремски И. , Зечевић М. , Игњатовић Ј. , Јастребов И. С. , Јиречек К. , Јовановић Љ. Јулинац П. , Каниц Ф. Капер С. , Кенгелац П. , Ковачевић Љ. , Костић Д. , Красић В. , Крстић Н, Куниберт Б. , Лазић С. Ламански В. И. , Мајков А. А. Манојловић Г. , Медаковић Д. , Медаковић М. , Милаковић Д. , Милојевић М. , Мишковић Ј. , Николајевић К. , Новаковић С. , Павловић Д. , Пејачевић Ф. кс. , Попов Д. , Поповић В. , Радонић ј.

, Рајић Ј. , Ранке Л. , Руварац Д. , Руварац И. , Сен-Рене Таљандије, Срећковић П. , Стаматовић П. , Станојевић С. , Стојачковић А. , Стратимировић Ђ. , Суботић Ј. , Ћоровић В. , Хан Ђ. Ј. , Хаџи-Васиљьвић Ј. , Хонф К. , Црногорчевић М. и Шафарик Ј.

Мало је рећи да је овај трезор енциклопедијских знања био и пионирски и драгоцен. Већ следеће 1929. године биће у Летопису Матице српске објављена права студија истог аутора под називом *Модерна српска историографија* у којој је Радојчић покушао да сагледа српску историографију као целину. То је практично био увид у српску историографију 18. и 19. века. После тога Радојчић ће се бавити појединим сегментима историје српског народа. Међу тим текстовима посебно треба издвојити његове анализе списа познатог под именом *Летопис Попа Дукљаанина* (1928), који је он идентификовао као *Барски родослов*. Можда још већи значај има његово критичко читање никад у потпуности објављених *Славеносрбских хроника* грофа Ђорђа Бранковића (1926). Ови радови спадају у врхунске домете српске историографије.

Са жаљењем се, међутим, мора констатовати да Радојчић није наставио онако како је почео. У његовом односу према историографији дошло је до извесне преоријентације. Већ првих година после стварања заједничке државе, и он се определио за југословенску тачку гледишта у виђењу српске историје. О томе може да посведочи његов изразито позитиван приказ збирке текстова Фрање Рачког под именом *Југословенство* коју је 1925. приредио Виктор Новак. И Радојчићу се десило, као и другим српским историографима онога доба, да прихвате нову идејну оријентацију а тиме и другачији приступ, али и другачије оријентире који ће учинити да историографија којом се баве Срби постане југословенска историографија.

Обнављајући седамдесетих година 20. века одавно занемарени курс у сагледавању српске историографије, Самарџић је тако почео да гради једну посебну област истраживања: историју српске историографије. Временски се тај почетак поклапа са почецима истраживања Георга Игерса на плану опште историје историографије. Четири поменуте Самарџићеве књиге сведоче да се он упустио у замашан пројекат. У његовим књигама има текстова о тридесетак писаца који су се бавили историјом Срба. То

је укупно преко 1200 страна. Оно што том пројекту недостаје – то је визија о пожељним или могућим решењима.

Подаци о текстовима из наведених Самарџићевих књига, казују да су они настајали разним поводима и приликама. А то значи и да нису рађени према неком смишљеном плану. Али, упркос томе, скуп ових текстова, као целина, показују да у том бављењу има неког унутрашњег реда.

Такав унутрашњи ред открићемо ако пођемо од термина које Самарџић исправно употребљава: средњи век, хуманизам и ренесанса, барок, рационализам, просветитељство, романтизам, реализам, позитивизам, симболизам. Његов допринос осветљењу српске историографије боље ћемо сагледати ако теме којима се бавио суочимо и распоредимо према терминима које ту периодизацију подразумевају:

Средњи век
Свети Сава

Доба хуманизма и ренесансе
Мавро Орбин

Доба барока
Ђорђе Бранковић

Доба просвећености и сентиментализма
Јован Рајић, Нићифор Нинковић

Доба романтизма
Вук Караџић, Прота Матија Ненадовић, Јоаким Вујић, Димитрије Давидовић, Чедомиљ Мијатовић, Милан Ђ Милићевић.

Доба реализма,
Јован Стерија Поповић, Илија Гарашанин, Јован Ристић, Иларион Руварац, Стојан Новаковић, Валтазар Богишић

Доба модерне
Љубомир Стојановић, Слободан Јовановић, Јован Скерлић, Миленко Вукићевић, Михаило Гавриловић,

Доба југословенства

Васа Чубриловић, Владимир Ћоровић, Васиљ Поповић, Алекса Ивић, Бранислав Недељковић, Јорјо Тадић, Мехмед Беговић, Димитрије Богдановић

Слика, коју нуди овакав преглед Самарџићевих истраживања, показује да је он више урадио него што се мисли и то у области у којој његов рад није довољно примећен и коментарисан. На основу те слике можемо да историју српске историографије још конкретније сагледамо ако је поделимо на три основна периода у историји српске историографије. То су: а) период када Срби још нису обновили своју државу, б) када су је поново стекли и в) када су је утопили у Југославију.

Ограничени простор условљава да ови резултати буду што краће представљени.

ПЕРИОД ПРЕ ОБНАВЉАЊА ДРЖАВЕ

Самарџић изричито заступа став да су само три дела у српској историографији била од капиталног значаја: *Краљевство Словена* Мавра Орбина, *Славеносрбске хронике* Ђорђа Бранковића и *Историја Срба* Јована Рајића. Сва три су настала у првом периоду српске историографије, оном који обухвата време када Срби још нису обновили своју државу, када су се своје некадашње државе сећали и прижељкивали је.

За *Краљевство Словена* Мавра Орбина Самарџић каже да је то прва књига која представља целокупну српску историју. Ова књига се, у ствари, бави историјом балканских Словена чији су Срби део.

Природу књиге одређивале су побуде из којих је настала. А побуде су долазиле од заинтересованости Римокатоличке цркве да свој утицај прошири и на некатолички део словенског света. Овакво интересовање за словенски свет као целину јавља се најпре међу Пољацима. Оно је тамо имало вид отпора према процесима германизације који су били у току. Интересовање за словенски свет на Балкану био је, такође, израз све раширенијих хуманистичких интересовања за културе разних народа.

Орбинова књига је први пут на српском језику у Београду објављена 1968. године са предговорима Мирослава Пантића и Радована Самарџића. О стварним разлозима опата Мавра Орбина да напише ову књигу на италијанском језику више се говори у далеко обимнијем тексту Мирослава Пантића, стручњака за дубровачку књижевност. У тексту овог аутора позитивистичке оријентације износе се и конкретни разлози који су навели њеног наручиоца и финансијера, Марина Бобаљевића, Дубровчанина који је живео у егзилу, да се ова књига појави у Пезару на италијанском језику 1601. године.

> ...Као што се и морало очекивати, на суштину, смисао и задатак историје Орбин је гледао очима хуманистичке истори-ографије, кроз чију је школу прошао и из које је проистекао. И за њега, као и за њу, историја није, или није једино, наука; у првом реду, или и једино, она је вештина и уметност – јест оно што се онда називало *ars* - дакле, *ars historica*; она је стога подложна законима и целом једном дугом низу прописа што их је изнашла поетика: и реторски ефекти у изразу и стилу, у распореду делова према целини, за њу су онако битни и колико су нужни и за поезију саму. (LXII)
>
> Орбин не пише непристрасну и објективну већ ангажовану и заинтересовану историју; он хоће да његова књига буде бескрајно понесени и егзалтирани хвалоспев „словенској нацији“ и њеним врлинама, херојским, моралним, интелектуалним; њом би он желео да пред очима романских и германских читалаца, до непријатељства намрштеним, али задивљеним, развије широку и епску слику прошлости пуне подвига, славе и тријумфа, недовољно цењену и непознату једино зато што словенски народи, непрекидно забављени ратовима, нису имали никога да је слика и испише; *Краљевство Словена* треба да најзад ту слику пружи за украс читаве словенске нације. (LXVII)

Словени на балканском делу Јадрана, посебно у Дубровнику, многобројним спонама били су окренути ка прекоморској Италији. Али они су, ипак, били нешто друго од Италијана; говоре другим језиком, припадају другом свету, израз су друге културе. Мада је *Краљевство Словена* посвећено словенском народу као целини, поједини њени делови тичу се делова који ће се касније конституисати као посебни народи.

О томе сведочи и Самарџић, а још више други аутори који су се Орбином бавили. Проучаваоци Орбиновог дела су

израчунали да је у овој књизи приказу бугарске историје посвећено око сто страна, само две стране је посвећено Хрватима, а укупно десет поглавља на око 200 страна посвећено је историји Срба. С те тачке гледишта, Самарџић је у праву што ову књигу узима као темељну књигу српске историографије. У њој су, по Самарџићу, дошли до израза и хуманистички ерудитизам, и дубровачки патриотизам и словенска самосвест. Ова Орбинова књига била је основни модел по којем ће се писати историографске књиге не само о Србима, већ и о Словенима уопште. По том моделу настајаће касније и друге књиге које ће се бавити превасходно српском историјом.

Побуде из којих су настале *Славенсрпске хронике* Ђорђа Бранковића (1645-1711), нису биле сличне онима код дубровачког писца. Оне су биле и патриотске, али и личне природе. Гроф Ђорђе Бранковић био је један од српских првака у преломним деценијама између 17. и 18. века, дакле у времену које је познато као доба Велике сеобе Срба. У то време гроф Ђорђе Бранковић био је претендент на титулу деспота Илирика. У својој политичкој борби и дипломатској активности а посебно у овој књизи, израстао је у једног од најзначајнијих обновитеља српске државне идеје. Пошто је ту идеју и јавно заступао, Аустријска царевина га је држала годинама заточеног највише у Хебу, у Чешкој. Многе године заточеништва довеле су до тога да напише своје обимне *Славеносрбске хронике*. А да би и пред савременицима и потомством доказао да је легитимни потомак династије Бранковића, он је морао да реконструише историјске догађаје које су његовом добу претходиле, тј. да реконструише претходну српску политичку историју. Тако је настало ово монументално дело, које никад у целини није објављено, али је било доста читано и коментарисано. Сматра се да је оно извршило велики утицај на касније творце српске историје. Главни утицај Ђорђа Бранковића био је у томе што су *Хронике* обнављале сећање на постојање српских држава у прошлости. Самим тиме, он је нудио и пројект обнове српске државе.

Пуни наслов трећег капиталног дела, такође чувене Рајићеве књиге, јесте *Историја разних словенских народов, најпаче Болгар, Хорватов и СЕРБОВ из тме забвенија изјатаја*. И ова књига настала је из посебних побуда. Учени монах Рајић, већ је имао јасну представу не само да су Срби део словенског народа,

већ и да су посебан народ. Спознао је, усто, да други европски народи имају своје писане историје о себи, а да Срби такве историје немају. Мотив да се прихвати великог посла био је да се овај недостатак превазиђе. Рајићева *Историја* била је написана до 1768. године, а објављена је знатно касније, 1793-4. у четири обимна тома. Из предговора Симе Ћирковића фототипском издању ове књиге (2002) видимо и да је њено објављивање било жељено, очекивано и најављивано, а да је у самом чину објављивања учествовао и тада млади митрополит Стеван Стратимировић.

Аутор овог дела је црквено лице: православни монах који је живот завршио као архимандрит манастира Ковиљ. Јован Рајић (1726-1801) рођен је у Сремским Карловцима, школовао се у Кијеву, путовао је по многим православним крајевима; стекао је највише образовање у православном свету. И за ово дело је карактеристично да не говори само о историји Срба, већ и о историји два суседна словенска народа: Бугара и Хрвата. То, другим речима, значи да је и он српску историју сагледавао у контексту и православног света али и у контексту словенских народа из окружења.

У студијама о Орбиновом, Бранковићевом и Рајићевом делу Самарџић је истицао не само њихов капитални значај за српску историографију, већ и њихову улогу у формирању српске самосвести. Сва три писца су сагледавала српски народ као један од широко распрострањених и важних европских народа који је некада имао своју државу. Самим тиме, ова дела су идејно припремала српске ослободилачке устанке са почетка 19. века и обнову српске државе. Ни за један од ових пројеката не би могло да се каже да је имао јасну представу о томе шта би све спадало у обим појма српски народ. Али ниједно није губило из вида националну вертикалу: главне догађаје и личности који су повезивали српски народ током историје. Кроз приче о тим догађајима ови писци су афирмисали и идеју о српском народу као целини.

Зато се, с правом, може мислити да је идеја или мисао о српском народу већ била конституисана у Срба на прелазу између 18. и 19. века. О томе посебно сведоче текстови Саве Текелије, политичког писца који је живео у овом раздобљу (1761-1842). Текелија није написао ниједно значајно дело историографске природе, па се Самарџић њиме није бавио. А да је Текелијино опсесивно бављење српском идејом значајно, показаће се у

посебном светлу тек кад Југославија буде разбијена, и када се о Србима често говорило као народу без националног програма. Овај проблем ће обрадити Вера Милосављевић у двотомној књизи *Сава Текелија и српска мисао* (1998). У овој књизи ће се та идеја посебно разматрати у поглављима која се зову: *Идеја народне државе, Идеја континуитета, Идеја слободе* и *Идеја народне целине.* Показало се да су истакнути Срби у процес обнављања националне државе ушли са јасном националном идејом.

ПЕРИОД ПОСЛЕ ОБНАВЉАЊА ДРЖАВЕ

Период обнављања, али и постојања самосталне српске државе трајао је од 1804. до 1918, дакле 114 година. Ауторима који су деловали у том периоду Самарџић је посветио 17 текстова. Они су, у мојој реконструкцији, распоређени у периодима означеним именима *Романтизам, Реализам, Модерна.* Мада међу овим ауторима није било твораца капиталних историографских дела, и овај период је био погодан за афирмацију српске идеје. Срби су у ово време изграђивали институције које су народи срећније судбине већ имали. Тако да су у Први светски рат и Срби ушли као један од модерних европских народа.

У Карађорђевој Србији, на пример, залагањем Доситеја Обрадовића била је 1808. основане Велика школа и прва богословија. Лепо име Велике школе не би требало да сакрије истину да је то, у ствари, била тек нешто више од основне школе према данашњим мерилима. Сто година касније Београд је имао један од узорних европских универзитета. О карактеру и нивоу тога универзитета може да посведочи ова анегдота. Питали хеленисту Милоша Ђурића како је изгледала Атина у Периклово време. Кажу да је он одговорио: као Београд пре Првог светског рата. Ако се само сетимо да су професори тога универзитета били Михаило Петровић Алас, Милутин Миланковић и Богдан Поповић, не можемо казати да је то поређење било лишено основе.

На подручју историографије, Самарџић је у овом периоду посебну пажњу посветио тројици аутора: Вуку Караџићу, Иларион Руварцу и Стојану Новаковићу.

а) У све четири књиге из ове серије има понеки текст о Вуку; то је у укупно 13 текстова, довољно за посебну књигу.

Из ових текстова можемо стећи сазнање да је Самарџић имао јасну представу о Вуковом деловању као целини, о обиму и карактеру његовог опуса. Али он је ограничио своје занимање само на Вукове текстове о личностима и догађајима политичке природе, посебно на Вуков најављивани а никад остварени пројект под насловом *Српска историја*. Држећи се строго доктрине по којој је историја/историографија самостална дисциплина, Самарџић је пропустио да у укупној делатности Вука Караџића сагледа утемељење српске идеје превасходно у области филологије. Из доктринарних разлога, он се бавио мање значајним Вуковим деловањем, оним које се тиче политичке историје Срба.

Међу овим текстовима о Вуку постоји и један који је посвећен методологији Вуковог рада. Из текста се јасно види да је Вук добро био упознат са истраживачким методом најзначајнијег руског историчара Карамзина. А да је био упознат и са истраживачким методом самог родоначелника критичког метода у историографији, опште је познато. Ранкеова књига *Српска револуција* (1829) настала је из међусобне сарадње великог немачког историчара и великог српског филолога. Сама та чињеница сведочи и да је и Ранке имао шта да научи од Вука, свог старијег пријатеља и сарадника.

б) Од Вука је, наравно, имао шта да научи и Иларион Руварац који се сматра оцем српске критичке историјске школе. Овим аутором Самарџић се бавио више него другим чувеним српским историографима. Ни он није пропустио да подсети на Руварчеву полемику са представницима романтичарске школе, посебно са ставовима Панте Срећковића, професора Велике школе, о томе да је Вук Бранковић издао у бици на Косову, и да је краљ Вукашин убио цара Уроша. То је она чувена полемика у којој је темпераментни Руварац наступао са захтевом да се историјска истина утврђује на основу историјских извора а не на основу народних предања. При томе се позивао на главни задатак науке: да одвоји историјску истину од предања. Ова Руварчева критика се узима као преломни догађај у српској историографији. Зато се сматра да школа српске критичке историографије и почиње са Руварцем. Од тога става ни Самарџић није одступио.

Али је он, посредно, ипак учинио и да се тај став и релативизује. Показао је, на бројним примерима, да се слично Вуку Караџићу, у својим текстовима историјске природе, понашао и други великан српске културе 19. века: Јован Стерија Поповић. Самим тиме дао је довољно аргумената да се сматра да је слика о прекретничком значају Илариона Руварца преувеличана. Сем тога, Самарџић је показао и да је Руварац умео да историјске догађаје поједностављено интерпретира. Према Ђорђу Бранковићу, на пример, односио се као превараранту, а Велику сеобу Срба у 17. и 18. веку приказивао је као обичну бежанију. Инсистирао је, такође, и на ставу да Црна Гора у својој ранијој историји никад није била самостална.

в) У скупу текстова који се односе на ауторе из периода осамостаљења Србије, по значају треба издвојити три текста о Стојану Новаковићу. Али, од Новаковићеве сложене делатности, Самарџић се ограничио да представи само његову делатност у области историографије у ужем смислу. Понео се у бити исто као и према Вуку: оставио је по страни његову делатност у области филологије; пажњу је посвећивао радовима из области политичке историје. Међу таквим Новаковићевим књигама посебно је издвојио значај књиге *Васкрс државе српске*, најважније међу његовим делима о обнови српске државе. Није превидео ни да се Новаковић темом обнављања државе бавио у једном циклусу књига, нити да у његовом опусу постоји исто тако важан циклус посвећен српској средњовековној држави. Па ни то није све. Осветљавајући делатност Новаковића на пољу историографије, Самарџић је посебно истицао значај његове књиге *Село*, вредне и за социологију. Смисао за социолошки приступ појавама илуструје можда још више Новаковићево дело *Српска књига, њени писци и читаоци* (1900). То је она књига којом сам се и ја бавио у својој књизи *Систем српске књижевности* (1996:104) и с правом је поредио са књигом *Социологија књижевности* Роберта Ескарпита из 1964. године. Може се Самарџићу замерити што није Новаковићев опус представио у целини. Али не треба превидети да је показао и да такав торзо чини камен темељац у зграде самоспознаје српског народа.

Самарџићев приказ историографског деловања и доприноса Стојана Новаковића показује да је метод српске критичке

историографије већ био утемељен у Вуковом делу. Исти метод је на инцидентан начин испољен у Руварчевим полемичким текстовимна, а у пуној мери остварен је тек у Новаковићевом историографском опусу. С правом се може тврдити да се српска критичка историографија утемељује у опусу Стојна Новаковића.

г) Сви писци српске историје, који су у овој мојој реконструкцији Самарџићевог прегледа представљени као аутори Доба модерне (Стојановић, Јовановић, Скерлић, Вукићевић, Гавриловић), млађи су од Новаковића. Не треба искључити могућност да су сви они израсли у истом процесу установљавања српске модерне историографије, чак ни да су могли бити подстицани Новаковићевим истраживањима. Тај период у српској историографији донео је неколико крупних дела монографског карактера. Међу њима треба издвојити монографију Миленка Вукићевића о Карађорђу, Михаила Гавриловића о кнезу Милошу, књиге Слободана Јовановића о другој владавини кнеза Милоша. А да је ово доба донело плодне резултате, схватићемо ако се сетимо да из истог периода потиче и волуминозна монографија Јована Радонића о грофу Ђорђу Бранковићу (1911), о којој Самарџић није посебно писао. Из истог мисаоног и идејног склопа потиче исто тако монументална монографија *Живот и рад Вука Стефановића Караџића* Љубомира Стојановића (1924) о којој, такође, Самарџић није посебно писао.

д) Мозаичка слика о српској историографији овог периода, коју је Самарџић сачинио, показује да се у њој конституисала оријентација којој у пуном смислу одговара израз српска историографија. На почетку тог периода стоји громада: Вук Караџић. На крају периода стоји опет једна громада: Стојан Новаковић. Руварац може да буде само једна од карика између ове двојице великана. За његову појаву могу да буду везана два питања, која нису спорна: питање метода и питање патриотизма.

Вук, Руварац и Новаковић служе се, у основи, истим методом који се свакако се разликује од метода писаца српске историје из времена пре обнове државе. За ове старије ауторе можемо да кажемо да јесу историјски писци, али не и историографски писци, тј. истраживачи који се служе научним методом. Одсуство метода не може се, међутим, порицати ни Вуку ни Новаковићу;

они су, по начину односа према стварности били научни духови. Са старијим писцима њих двојица имају и нешто непобитно заједничко; имају исту идеју, српску идеју. Присуство те идеје у њиховим делима их повезује са утемељитељима српске историографије. Сем тога, Новаковић се у пракси, у свој својој ширини, показао и као најбољи и најдоследнији настављач Вуковог дела, посебно његових филолошких идеја.

Тако нешто се сигурно не би могло тврдити и за Руварца. Руварац се није озбиљније бавио филолошким темама, није га интересовао језички идентитет српског народа. У том смислу Самарџић се стварно наслањао на Руварчеву школу мишљења. На ту школу мишљења се ослањала и српска критичка историографија у доба постојања Југославије. Ова историографија се методолошки уклапала у оријентацију југословенске историографије која је долазила са самом идејом југословенства и сербокроатистике. Зато је и добијала подршку у југословенском периоду.

Другачије је са школом мишљења која се може назвати српска историографија. Њени главни представници, Вук и Новаковић, повезани су са српском идејом као главном вертикалом свог деловања. Ову двојицу великана повезују заједничке филолошке теме, исти ставови о идентитету српског језика, језичком идентитету српског народа и на тим основама засновани идентитет српске књижевности. Они зато могу да буду и темељни узорци за оријентацију коју означавамо изразом српска историографија. Такви оријентири нису постојали ни у оним капиталним историографским делима која су настајала пре 19. века. Ови оријентири су резултат времена у којем се српски народ обнављао и реконституисао.

У мојој књизи *Увод у србистику* (2002, 2003) нашироко се доказује теза да је Вук Караџић био главни утемељитељ научне дисциплине о Србима, србистике. У истој књизи постоји једно обимно поглавље које се зове *Обнова србистике* (335-390). Главни јунак овог процеса био је Стојан Новаковић. Поред Вука, овај филолог је својим разнородним делима допринео обнављању и (организовању) научне свести о идентитету српског народа.

У серији Самарџићевих књига, којима се бавимо, писци српске историје у доба југословенства нису издвојени у посебну групу, како је у овој анализи учињено. Они су измешани са писцима из претходних периода. Чињено је тако зато што Самарџић није видео да се од времена превласти *југословенске идеје* нешто битно променило у начину којим су се српски историчари бавили прошлошћу српског народа. То што се стварно променило била је идеја о Србима; тада је српску идеју потиснула југословенска идеја. За Самарџића је важније било да је остао исти метод критичке историографије; да се поштовала научна заснованост бављења историјском прошлошћу. Тако су највише комплимената за свој истраживачки поступак у његовом систему вредновања добила двојица аутора: Михаило Гавриловић, који је највише деловао пре Првог светског рата, и Алекса Ивић који је деловао највише после тога рата. Похвале овим ауторима нису биле без разлога. И за једног и за другог аутора карактеристично је бављење архивским истраживањима. Самим тиме, они су задовољавали један од основних критерија критичке историографије: откривали су чињенице које су биле непознате или запретане, а које су се могле проверити. Посматрано са тог становишта, у критички оријентисаној српској историографији, са превлашћу југословенске идеје, није долазило до нарушавања континуитета. Метод се, у основи, није мењао. Али, мењало се нешто друго, мењала се сама идеја.

У Самарџићевој серији књига међу писцима српске историје југословенског периода посебни текстови су посвећени осморици аутора, оних чија су имена напред издвојена. Доприноси свих њих су оцењивани позитивно, мада је у тим оценама било и разумљивих нијанси. Таквих аутора могло је на Самарџићевој трпези бити много више; тамо су се могли наћи готово сви аутори који су имали прилоге у *Историји српског народа*. Али, поменимо само на неколико имена о којима није посебно писао: Владимир Дедијер, Милорад Екмечић, Бранко Петрановић, Василије Крестић. То су најистакнутије стваралачке личности историографије коју су Срби неговали у југословенском периоду.

*

1. Увид у четворотомни Самарџићев пројекат *Писци српске историје* открива да су Срби пре југословенског периода имали респективну историографију. Ова историографија је на историју српског народа гледала са становишта српске идеје. То је идеја коју, после разбијања Југославије, не треба изнова стварати. Треба је само обновити, разрадити и развијати.

2. Критичка историографија коју су српски историјски писци неговали у југословенском периоду није се по критичком методу разликовала од оне која се конституисала у предјугословенском. Али се од ове методолошке оријентације разликовала по тачки гледишта. За српску историографију предјугословенског периода било је карактеристично ослањање на српску идеју; за оријентацију југословенске историографије било је карактеристично ослањање на југословенску идеју.

3. Радован Самарџић, који је имао увид у резултате и једне и друге оријентације коју су неговали српски истраживачи, имао је слуха и за једну иза другу оријентациију. Не би се ипак могло закључити да их је јасно разликовао. У прилог његове ширине сведочи свакако чињеница да је, последњих година пред разбијање Југославије, учествовао је у раду на обнови два важна пројекта: на припреми за објављивање *Историје Срба* Владимира Ћоровића (1989) и у објављивању целокупних дела Слободана Јовановића (1990). То значи да га никако није напуштала мисао да српска историографија мора да има нешто што те две оријентације и повезује и раздваја.

ПОРЕЂЕЊЕ ИЗМЕЂУ ДВА САМАРЏИЋЕВА ПРОЈЕКТА

Историја српског народа и *Писци српске историје* су најзначајнији пројекти који су остварени у области српске историографије последњих деценија пред разбијање Југославије. За разлику од првог пројекта, који је завршен, други пројект, само Самарџићев, остао је незавршен, недомишљен, неелабориран. Поређење та два пројекта продубиће наша сазнања о ситуацији у српској историографији, њеним проблемима и могућностима.

Ова поређења обавићемо тако што ћемо указати на неколко кључних чињеница: а) најпре на сличности и разлике ових пројеката, б) на разлике у научним оријентацијама најзначајнијих српских историографа: Стојана Новаковића и Владимира Ћоровића и в) на разлике између српске и хрватске парадигме југословенства.

а. Сличности и разлике између Самарџићевих пројеката

1. За *Историју српског народа* може да се каже да је рађена са становишта хрватске идеје југословенства. То је она идеја која је била у превласти током целог југословенског периода. Према тој идеји прилагођавано је и виђење историје српског народа. Не би било потпуно истинито ако би се рекло да су Срби у њој приказани само као православци. Јер, нашли би се детаљи који такву тврдњу могу да демантују. (То је увек зависило од понеког догађаја или аутора који понешто није пређутао). Ипак, у тај пројекат уграђен је став да је на подручју Југославије вера била „вододелница нација“. Мада је став да је „вера вододелница нација“ најдоследније формулисао и заступао у низу књига Милорад Екмечић, чињеница је да је такав став већ био уграђен у хрватској идеји југословенства.

А да је ту концепцију прихватао и Самарџић, може се показати на примеру Дубровника. Дубровник је све до Првог светског рата био српски град; тако је схватан и међу Србима. О етничком саставу Дубровчана сведоче аустро-угарски пописи

становништва из последње деценије 19, века. По овим пописима преко 90% житеља овога града изјашњавали су се као Срби. То је било сасвим природно јер су становници Дубровника католичке вероисповести говорили су истим језиком као и Срби православне вероисповести. Ова некадашња „српска Атина“ практично је изостављена из *Историје српског народа*. Зато су морали да буду изостављени сви дубровачки писци из приказа историје српске културе. Морао је да буде изостављен и дум Иван Стојановић (1829-1900), вођа Срба католика, који је објавио обиман додатак Енгеловој *Историји Дубровачке Републике* под називом *Најновија повјест Дубровника* (1900). Ово изостављање учињено је зато да се тема о Србима римокатоличке вере не би отварала. Само отварање ове теме водило би негирању тезе да је на простору Југославије вера била „вододелница нација“.

2. Међу ауторима којима се бавила серија књига *Писци српске историје*, а који су деловали до Првог светског рата, нема ни једног за кога би могло да се каже да је био опседнут југословенском идејом иако су за њу знали. Та идеја, у начину њиховог размишљања, једноставно није била битна. Насупрот томе, за све ове ауторе би могло да се каже да су се посвећено бавили превасходно Србима, њиховом културом, идејом њиховог повезивања, тежњом да и они, као и други европски народи, стекну националну државу. Идеја југословенства постала је незаобилазни начин мишљења у животу Срба тек кад је Југославија била створена.

3. Није случајно Павле Ивић најзаступљенији аутор у едицији *Историја српског народа*. Тако је морало бити јер је он, као следбеник Александра Белића, репрезентовао српске лингвисте у свом времену. Био је главни човек „новосадске лингвистичке школе“. Академик Ивић је био и главни заступник сербокроатистике међу Србима у деценијама пред разбијање Југославије.

4. Прихватајући идеју југословенства, као неспорну, Самарџић је, у пакету, прихватио и ставове који из ње проистичу. На тај начин, и он је платио дуг своме времену. Пошто је југословенски период минуо, сада се јасније виде и мисаона ограничења тога времена.

5. Другачија сазнања проистичу из већине Самарџићевих текстова у његовим књигама из серије *Писци српске историје*. Практично ни за једног аутора, из југословенског периода, којим се Самарџић бавио (па ни за Алексу Ивића, оца Павла Ивића) не би се могло тврдити да су стварно знали шта чине кад следе ставове сербокроатистике. Аутори југословенског периода су тај став пређутно прихватали. Подлегли су реторичкој примамљивости којом је та идеја образлагана, не залазећи у њену суштину. Измицала су им размишљања о могућим негативним последицама те идеје, посебно о негативним пројекцијама сербокроатистике.

6. Пада у очи да међу бројним Самарџићевим текстовима нема ниједног посвећеног Станоју Станојевићу. У златном добу српске историографије, у годинама пред Први светски рат, Станојевић је објавио знамениту књигу *Историја Срба* (1908). Књига је била примљена као догађај у Србији, али је у Аустро-Угарској била забрањена. О природи те књиге сведочи један пасус из њеног Предговора:

> Књигу сам назвао *Историја* српскога народа, и ако је ово само један део српске прошлости. Овде је у ствари приказана само *политичка* историја српска. Културну историју српскога народа израдићу можда временом. Ипак сам, и без културне историје, задржао само назив *Историја* стога, што је он још увек уобичајен за политичку историју и на западу, а код нас поготово. (1926: 428).

Из *Додатка библиографији* који се појавио на крају трећег издања ове Станојевићеве књиге (Загреб 1926) види се да је, после стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, дошло до промене правца у историографији. У овом *Додатку библиографији* наведено је и пет књига појединих аутора под заједничким насловом *Историја Срба, Хрвата и Словенаца*. Под тим насловом, наведена је и једна Станојевићева. А у овом трећем, послератном, издању књиге нашао се и новодописани текст под насловом *Србија ослобађа и уједињује Србе, Хрвате и Словенце.* И наслов и садржај прилога сведоче да се историограф ставио у службу актуелне политике.

Станојевић до краја свог живота (1874-1938) никад није написао други том своје *Историје* посвећен културној историји Срба; остао је нејасан и могући садржај тога дела; посебно је нејасно како је он конкретно гледао на српски национални идентитет. То питање је важно зато што се зна да је одмах после рата прихватио да ради на стварању *Народне енциклопедије Срба, Хрвата и Словенаца*. Четири тома овог монументалног пројекта (1928) показују да је ова енциклопедија стварана по моделу хрватске идеје југословенства, тј. оне идеје по којој су Срби, Хрвати и Словенци један народ. Вероватно је аутор, у новоствореним историјским условима, мислио да више нема потребе за стварањем неке посебне културне историје Срба. А куда је то водило, моћи ћемо да видимо по традицији енциклопедистике коју је његова *Енциклопедија* успоставила. Из ње ће, на неки начин, произаћи и *Хрватска енциклопедија* (1941-45) али и енциклопедијски подухвати Југославенског лексикографског завода (1952-1992). А то су били први крупни енциклопедијски пројекти на тлу Југославије. Сам Станојевић се поново интензивније бавио српском историјом тек последње деценије свог живота. А за моделом неке енциклопедије serbica Срби ће озбиљније почети да трагају тек у постјугословенском периоду, када се на некаквој српској енциклопедији почне радити у Матици српској и у Заводу за уџбенике у Београду.

7. Колективно дело, *Историја српског народа,* која се појавила година 1981-1993, означавала је и врхунац југословенског периода у српској историографији. Њу су могли добродошлицом да дочекају и пројектанти разбијања Југославије. Јер је ова и оваква *Историја* сужавала српски народ на неку планирану меру, онакву каква је проистекла из хрватске идеје југословенства, што ће се при распаду Југославије и показати.

Таква концепција се посебно испољила у поглављима посвећеним историји српске културе. Редакциони одбор ове едиције одржао је реч из Предговора да ће значајна пажња бити посвећена културној историји Срба. Али, то је учињено тачно до одређене мере: у основи онолико колико је то дозвољавала теза о вери као „вододелници нација“.

У Самарџићевој серији књига *Писци српске историје* има прилога који указују да аутор није могао доследно да поштује

владајућу доктрину о „вери као вододелници нација“. Њу је негирала сама стварност којом се бавио. Он је доста пажње посветио личностима као што су Вук Караџић, Стојан Новаковић и Иво Андрић. Ти аутори су се уклапали у вуковску традицију; самим тим одступали су од хрватске идеје југословенства.

б. Стојан Новаковић и Владимир Ћоровић

Проблем са којим се Самарџић сусрео најбоље се може илустровати на сучељавању две репрезентативне личности из два периода: Стојана Новаковића из времена самосталне Србије и Владимира Ћоровића из југословенског периода. Обојици ових историчара Самарџић је дао највише оцене; сврстао их је у најбоље историографе које Срби имају. Није, међутим, пропустио да их представља и као филологе по струци. Па ипак, није уочавао битне разлике између филолошких школа из којих су они израсли. После разбијања Југославије, показаће и да су те разлике биле велике и пресудне и за српски народ и за српску историографију.

а. У четвртој књизи серије *Писци српске историје*, у којој су у сличном облику представљени: Иларион Руварац, Стојан Новаковић, Слободан Јовановић и Владимир Ћоровић, Новаковић је, најкраће, овако представљен:

> Стојан Новаковић био је странички првак, политичар, дипломата, филолог, историчар књижевности и полихисторик, али се сва његова јавна делатност може подвести под један појам: он је био један од највећих националних радника које су Срби икад имали. (IV:249)

Ниједна од наведених карактеристика Новаковића није спорна. Важан је, ипак, профил његовог филолошког усмерења. Стојан Новаковић је студирао у Београду код Ђуре Даничића, главног Вуковог следбеника. (То је било пре него што је овај Вуков следбеник отишао у Загреб на позив Штросмајера и променио оријентацију). Новаковић је аутор *Српске библиографије* (1869), *Историје српске књижевности,* прве такве коју је написао један Србин (1867, 1871). Он је аутор и *Српске граматике* (1894), али и више књига из области проучавања српског језика и књижевности. Био је и један од оснивача Српске краљевске

академије (1886). Био је, такође, иницијатор рада на Академијином *Речнику српског књижевног и народног језика* (1888, 1893) у смеру који је почет Вуковим *Српским рјечником*. Све ове чињенице казују да је он деловао у духу српске идеје, још прецизније: у духу вуковске оријентације у филологији (србистике).

б. Другачије је било у случају Владимира Ћоровића. Ћоровић је, практично, већ од првог корака негован да буде следбеник југословенске идеје. О томе може да посведочи и следећи пасус из Самарџићеве студије о њему:

> Владимир Ћоровић се као полихисторик угледао на Новаковићев случај захваљујући свом држању према савременом стању у српској историографији и свом схватању улоге коју би требало обавити. Али, још једном слично Новаковићу, у основама таквог његовог става била је и природа његовог образовања, његова научна припремљеност, стварне истраживачке могућности којима је располагао, ширина његових сазнања која су га стално подстицала да креће у разним правцима, најзад и његова несвакидашња заинтересованост за целину српске прошлости. Готово према традицији, већ увреженој међу његовим претходницима, и он је завршио студије у Бечу, код Јагића, Јиричека и Решетара, у семинару где се словенска филологија, почетком овога века, можда најбоље проучавала и предавала, и код историчара који су се још увек, бар делом, придржавали историјско-филолошке школе у свом историографском методу. Поред тога, Ћоровић се појавио у Бечу кад се ту располагало стогодишњим билансом рада, од Копитара до Јагића, на филолошком проучавању југословенских старина: ...(1976:249-250)

Ватрослав Јагић је био најзнаменитији бечки слависта, кога Самарџић помиње поводом Ћоровића. У Јагићу, међутим, треба видети и најзначајнију личност у обликовању хрватске идеје југословенства. Ово је потребно имати у виду да би се схватио и сам главни учинак ове идеје: стварање Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу (1867), и њен главни пројект *Рјечник хрватскога или српскога језика* (1882-1976). Ако се стварање ЈАЗУ с правом везује за Штросмајерово име, концепција Академијиног *Рјечника* мора се везивати за Јагића. Академија је била југословенска, а њен *Рјечник* онај језик који је за Вука био само српски преименовао у *хрватски или српски*. Да се тако нешто догоди, помогао је доскора главни Вуков следбеник Ђуро

Даничић. Да се Стојан Новаковић, бивши студент Ђуре Даничића, није слагао са овим гестом свога професора, показаће његов каснији ангажман на оснивању Српске краљевске академије (1886) и његова иницијатива да се при овој Академији оснује посебан Лексикографски одсек који ће припремати *Речник српског књижевног и народног језика* (1888, 1893).

Ћоровић је био само један од више младих Срба који су студирали код Јагића. Код њега је пре њега студирао и Милан Решетар, Србин католик из Дубровника, који је Јагића на Катедри наследио. Студирали су у Бечу и Јован Радонић, Станоје Станојевић, Алекса Ивић. Кругу људи око Јагића припадао је и Јован Цвијић, антропогеограф. Сви ови гласовити српски научници играће крупне улоге у држави која ће изаћи из Првог светског рата. Били су и главни чиниоци преоријентације која ће се у историји српског народа десити. Ова преоријентација ће се састојати у томе – да они, од (могућих) следбеника српске идеје, постану стварни следбеници југословенске идеје.

Владимир Ћоровић је, практично до пред крај живота, остао веран тој југословенској оријентацији и ставовима сербокроатистике.

Другачије је било у случају Новаковића. Новаковић се развијао у другачијој мисаоној парадигми од оне у којој се развијао Ћоровић. Да би се потпуније схватила збивања у новијој српској историографији, морају се имати у виду и саме основе тих парадигми.

в. Две парадигме: србистика и сербокроатистика

Само поређење два Самарџићева пројекта учинила су да разликујемо и две оријентације у историографији коју су у новије време неговали Срби: српску и југословенску, и да те две оријентације вежемо за две личности: Стојана Новаковића и Владимира Ћоровића. Ова разликовања ће се још више уочавати утемељити ако их будемо везали за узоре које су настављали. Новаковић је следио Вука Караџића, а Ћоровић Ватрослава Јагића.

А још дубља разликовања ће се успоставити ако кажемо да је Вук Караџић главни представник филолошке дисциплине која се зове србистика, а да је Јагић главни представник хрватског филолошког програма под именом сербокроатистика.

*

На оба своја пројекта Самарџић је радио последњих деценија постојања Југославије, док су на делу биле и идеје југословенства и сербокроатистике. О пореклу и функцији ових идеја мало се размишљало. Тако је било и у научним круговима. Бар у српском делу ове државе мало ко је мислио да ће се Југославија убрзо распасти. Ни српска научна елита у области филологије није правила разлику између значења израза српски језик и српскохрватски језик. У употреби је био израз сербокроатистика, понекад и кроатистика, а израз србистика је уопште није био у употреби.

Колико је разликовање идеја које стоје иза тих израза било важно, показаће се тек у годинама разбијања Југославије. Тим чином је нестајала држава у чији су настанак Срби уложили милионе људских живота у Првом светском рату, а можда још већи број жртава у Другом да би се она обновила.

Нормално је, отуда, било да се постави питање: За какве су и чије идеје толике жртве уложене? Та питања су упућена свима. Али, одговоре на та питања треба очекивати превасходно од српских историчара и филолога.

ЗАВРШНИЦА ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПЕРИОДА: ПОЧЕТАК ПОСТЈУГОСЛОВЕНСКОГ

Промене у филолошкој сфери

Постоји један догађај у новијој српској историји на који се не обраћа довољна пажња. То је Други конгрес српских интелектуалаца. Он је одржан у Београду 23. и 24. априла у Сава Центру док је још рат трајао, тј. док процес разбијања Југославије није био окончан. Главни учесници овог Конгреса интелектуалаца ипак су били политичари: тројица руководилаца Републике српске: Радован Караџић, Момчило Крајишник и Никола Кољевић. На Конгресу је било око 1000 учесника. Организатор скупа је био Српски сабор, нека нова организација чији је председник био академик Павле Ивић. На Конгресу је било изложено више реферата, али је главни био Ивићев. Ивићев реферат објављен је заједно са материјалима са овог Конгреса у зборнику *Српско питање данас* (1994).

У практичном смислу, Ивићево залагање водило је ка томе да се као српски стандардни језик прихвати источна, екавска варијанта језика каква је проистекла из договореног правописа *српскохрватског/хрватскосрпског језика* као најважнијег резултата Новосадског договора из 1954. године. Решење које је нудио академик Ивић проистицало је из његове подршке ставовима овог Договора о заједничком књижевном језику Срба и Хрвата у којем се јасно разликују две варијанте: источна, екавска и ћириличка (српска) и западна, ијекавска и латиничка (хрватска). Новина таквог залагања, међутим, била је у томе што овакво виђење није представљано на семинарским часовима, већ је било представљено пред великим аудиторијумом у којем је било много Срба који су говорили и писали ијекавски, а свој језик су идентификовали као српски.

Међу овим Србима ијекавцима највећу пажњу на скупу привлачило присуство оне поменуте тројице политичара. Они су опште симпатије привлачили зато што су представљали новоизраслу државну творевину Републику Српску. А у овој

Републици је већ била озакоњена екавица као аутентична српска варијанта са намером да се стандаризује у јавној употреби образовном систему. Оваква одлука је јавности ове Републике образлагана потребом да се Срби у овој Републици стандардизованом „српском варијантом“ језика приближе Србима из Републике Србије који су већ говорили и писали екавски стандардизованим језиком. Конгрес је својим ауторитетом само требало да потврди оно што се у пракси већ остваривало. Понуђено решење је било политичко, иако га је нудио најчувенији српски лингвиста.

Па ипак, сазивачи Конгреса нису постигли главни циљ: Ивићев предлог о стандардизацији српског језика на основу екавице није био прихваћен. Опширније о разлозима, зашто се и како то десило, писао сам у тексту *Шта се десило на Другом конгресу српских интелектуалаца* (прештампан је у књизи *Обнова српског националног програма*, 2010). На Конгресу се десило нешто непредвиђено: Ивићевом предлогу супротставио се један тада млади професор, др Радмило Маројевић, по струци русиста, Црногорац по завичају, Србин по осећању, ијекавац. Професор Маројевић се залагао за очување целине српског језика, а не за његово цепање по линији екавица-ијекавица. Његово излагање подржало је, затим, још неколико учесника Конгреса, отприлике исто колико је било говорника који су подржали Ивићев предлог. После сучељавања различитих мишљења, предлог академика Ивића разводнио се, показао се као депласиран и прошао као једна неугодна епизода.

Накнадно се показало да ово сучељавање мишљења на једном великом скупу ипак може да се схвати и као прво ефикасно јавно залагање за одбрану идентитета српског језика. Али то није био само инцидент. Професор Маројевић се већ раније залагао за исте ставове у књизи *Ћирилица на раскршћу* (1991). Па ипак, догађај у Сава Центру би требало схватити бар као први чин у процесу обнављања научне дисциплине о Србима, србистике.

За овај Конгрес и ја сам имао писано саопштење под насловом *Националне институције – најслабија тачка српског народа*. Саопштење је указивало на чиниоце од чијег понашања зависи судбина српског народа. Те чиниоце сам видео највише у Матици српској и Српској академији наука, које су основане, пре свега, да чувају идентитет српског народа и језика. Свој задатак ове институције у југословенском периоду очигледно су лоше

обављале. Реферат главног српског лингвисте на Конгресу управо је то потврђивао.

Није ми омогућено да саопштење јавно изложим; мој текст је, ипак, објављен у зборнику радова са Конгреса. Само неколико месеци касније, у августу 1994, у часопису *Хришћанска мисао*, објављен је један мој други текст програмског карактера *Српски национални програм и верско питање*. Он је прештампан на уводном месту у књизи *Српски национални програм и српска књижевност* која је изашла у Приштини (1995). Главна идеја у тим текстовима је била да Срби треба да се врате својој филолошкој традицији из предјугословенског периода, оној чији је најизразитији представник био Вук Караџић.

Показаће се, релативно брзо, да међу српским филолозима има пуно присталица ове оријентације, који су до истоветних ставова дошли независно једни од других. До њиховог повезивања и усаглашавања ставова дошло је на Косову и Метохији, у тада једној од најживљих средина. На Филолошком факултету у Приштини ови филолози су 1997. промовисали Покрет за обнову србистике и покренули часопис *Србистика/Serbica* (1998). Делатност овог Покрета у наредне две деценије ће показати да нису поражени ни српска идеја ни србистика. Присталице овог Покрета објавили су мноштво књига, одржали више научних скупова. На основу тога се може закључити и да је србистика међу Србима и у Србији остала жива и активна. О учинцима ове оријентације више ће се говорити при крају ове књиге у поглављу *Склоњена историја српског народа*.

Српска историографија у постјугословенском периоду

Нема знакова да се нешто слично појави Покрета за обнову србистике десило и у сфери српске историографије.

За четврт века колико траје постјугословенски период, и у овој области је објављено много књига које се баве комплексом питања везаних за Југославију. Међу запаженијим треба издвојити књиге Василија Крестића *Геноцидом до велике Хрватске* (1998) и Милорада Екмечића *Дуго путовање између орања и клања* (2007). Ниједна од ових књига, међутим, не ставља у фокус разматрања саму идеју југословенства, иако ни оне не прећуткују трагичне последице југословенског периода.

Крестић и у овој књизи наступа са ставом да је идеја југословенства била добра, али да је изневерена. Парадоксално, он и у овој књизи износи став да је први који је изневерио југословенску идеју био је њен родоначелник Јосип Јурај Штросмајер. А не разматра могућност зашто је Штросмајерова идеја југословенства била таква каква јесте, односно зашто је одиграла баш такву улогу какву је одиграла.

А Милорад Екмечић, писац оптимистички интониране двотомне књиге *Стварање Југославије* (1989) у поменутој књизи, историјску судбину Срба већ од прве реченице види „између орања и клања“. То значи да овај историчар, рођен у Пребиловцима у Херцеговини, који је студирао историју у Загребу, за српски народ не види никакво решење.

Па ипак, не значи да у српској историографији (односно историографији која се тиче Срба) није било никаквих промена у оријентацији. А какви су се помаци дешавали могу да покажу пројекти којима ћемо се бавити у неколико наредних текстова. То су: *Историографија под надзором* Ђорђа Станковића и Љубодрага Димића, *Енциклопедија српске историографије, Историја Југославије у 20. веку* Мари Жанин-Чалић; двотомни зборник радова *Историја једне утопије* (поводом 100 година од стварања Југославије) и *Српски народ у авнојевској Хрватској* Момчила Диклића.

Ђорђе Станковић и Љубодраг Димић: *ИСТОРИЈА ПОД НАДЗОРОМ, I, II*

Разбијање Југославије одвијало се пред очима целог света, па су и чињења и реаговања важних чинилаца у овој драми углавном позната. Мање је познато како су на тај чин реаговали историографи, посебно они који су радили на неговању свести о потреби настанка и опстанка ове државе. Ни двотомна књига *Историја под надзором* угледних историчара Ђорђа Станковића и Љубодрага Димића непосредно не говори много о томе. Штампана је 1996, што значи да је настајала док је рат још трајао. А да је за предмет испитивања имала баш посао историографа, види се из њеног поднаслова *Прилози историји историографије*. Тако је она показала да се и у области историографије тих година, ипак десило нешто крупно.

> Аутори ове књиге латили су се незахвалног посла свесни да наступа ново раздобље у југословенској историографији. Они су то дужни према својим студентима, који се, као уосталом највећи део читалачке публике, налазе у времену „историографског шока“ и „историографске анархије“. (18)

Посредно је, тако, указано и на узроке тог шока и анархије, и на снаге који су до тога довеле. Главни узрок у ономе што се управо догодило аутори су видели у „револуционарном субјекту“. У *Предговору* овој књизи, који је писао Ђорђе Станковић, каже се:

> Југословенску државу као оквир своје власти револуционарни субјект није стекао, већ је ту државу наследио. За њу је изгинуло у Првом светском рату више од 1,2 милиона Срба. Скоро исто толико жртава Срби су имали и у Другом светском рату током којег је револуционарни субјект преузео власт. Онај ко није програмски развијао идеју југословенства нити имао историјску одговорност за стварање југословенске државе, није поседовао елементарни осећај за *државну идеју*, није имао ни потребу да стиче знања о њој, њеним коренима и значају за народе који су је сачињавали. Да не говоримо о карактеру друштва као и целовитом проблему историјског проучавања. Југославија је највећи део своје историје трајала

без Југословена, а у социјалистичком раздобљу без свог колективног памћења на дан свог стварања – 1. децембар 1918. године. (4)

Доводећи у везу оно што се догодило са њиховом струком, аутори су, такође, посредно поставили и питање одговорности и историографије и историографа у односу према материји којом се баве.

Ако хоћемо да са ауторима књиге учествујемо у трагању за коренима проблема одржавања идеје југословенства, можда је најбоље почети од самог наслова *Историја под надзором*. Тај наслов су, каже се у *Предговору,* аутори преузели из истоимене књиге француског историографа Марка Фероа. А од њега су, изгледа, преузели и главну идеју књиге да је историографија обично у нечијој служби: државе, нације, партије. А ако је тако, и историографија се понаша на очекивани начин, што значи да служи ваннаучним циљевима. И ту тезу су обојица аутора, додуше на разне начине, покушали да докажу.

Лакшу и конкретнију обавезу у заједничком пројекту имао је Љубодраг Димић. Он је аутор обимне студије *Од идеологије до науке* штампане у другој половини првог тома (157-349). У студији је исцрпно, документовано, у посебним поглављима који се зову *Време, Историјски извори, Историчар, Институције, Историографија*, са много детаља, обрађен сваки сегмент грађе у временском оквиру од 1945. до 1965. У студији је, такође, убедљиво показано да је у овом периоду историографија била под пуним надзором државе којом је владала Комунистичка партија Југославије. Истини за вољу, ова Димићева студија не доприноси објашњењу зашто је дошло до разбијања Југославије тек када је држава почела да губи пуни надзор над историографијом. Потврдила је, међутим, посредно и да је Југославија била неприродна творевина, чим је био потребан надзор над њеним одржавање.

Материјал који је заједничка књига донела, макар посредно, открива да све лоше у овој држави није потицало од наметнутог надзора. Проблеми су почели и са државом и са историографијом тек од средине шездесетих, тачније од 1965, када је у Охриду био одржан конгрес југословенских историографа и када су почела да се постављају питања смисла историографије као науке, па и југословенске оријентације у овој историографији. Та питања су се тицала односа Југославије и националних идеја народа које су ову федеративну државу чинили.

Заједничка књига Станковића и Димића драгоцено је сведочанство о томе како су истакнути српски историографи разбијање Југославије доживели. Доживели су га као нешто неочекивано, као „историографски шок“, а не као нешто што се деценијама унапред припремало. Из те „историографске анархије“ никакав излаз за српску историографију они нису видели. Веровали су да српска историографија треба да настави смером којим је и дотле ишла. А који је то смер био, најјасније се види из *Предговора* (потписао га је Станковић) у којем се, као позитиван пример истиче чињеница да су професори Јован Марјановић и Бранко Петрановић, 70-тих година, уз подршку Факултета, успели да конституишу предмет Историја Југославије и формално озаконе оснивање Катедре за историју Југославије (17). Настојали су, очигледно, да допринесу учвршћењу државе помоћу државне идеје, коју ће нешто више од деценију касније, порушити снаге којима таква држава више није била потребна.

Мада аутори нису наводили разлоге за овакво опредељење, не значи да разлози нису постојали. На том курсу у српској историографији настало је више чувених књига, међу њима: *Историја Југославије* Владимира Дедијера, Ивана Божића, Милорада Екмечића, Симе Ћирковића (1972), *Историја Југославије (1918-1978)* Бранка Петрановића (1988), *Стварање Југослвије* Милорада Екмечића (1989). Ауторе ових књига није био глас да су деловали „под надзором“. А чињеница је да су деловали у духу идеје југословенства, а да им ова идеја није изгледала ни спорна, ни упитна. И Станковић и Димић наставили су да се негативно односе према ауторима који су наступали у име националне идеје. У њиховој књизи било је и критичких речи према књизи Едварда Кардеља о словеначком националном питању и другим словеначким ауторима који су тежили ка неговању словеначке националне историографије. Нема трагова да су уопште помишљали на ауторе попут Лаза Маркова Костића који су деловали у емиграцији и који су, попут словеначких аутора имали у виду српску идеју. Не може им се замерити ни да су се тако понели због одсуства храбрости. Главни оријентир им је био југословенска идеја.

ЕНЦИКЛОПЕДИЈА СРПСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ

Енциклопедија српске историографије обимна је књига великог формата; има 740 страна. Њени приређивачи су Сима Ћирковић и Раде Михаљчић. У њеној изради је учествовало око 280 сарадника (сви су пописани). Као њен издавач означен је Knowledge – Београд (1997). Значај књиге је у томе што је учинила први корак после „историографског шока“ који се десио после разбијања Југославије. Књига је сасвим јасно рекла да је српска историографија постојала и да постоји. У складу са тим ставом испољила је настојање да српску историографију сагледа као целину. Није, међутим, објашњавала критерије на основу којих је корпус те историографије конституисан.

Енциклопедија српске историографије има три издвојене целине:

Приручна дела: Синтетички прегледи, Важнија издања извора, Историјска периодика, Библиографска средства оријентације, (1-122).

Установе (Истраживачке установе; Архиви; Музеји; Заводи за заштиту споменика културе; Библиотеке) (123- 256).

Истраживачи и писци (257-734). У овом делу књиге приказано је више стотина српских историчара (историографа).

Најтемељније су урађене прве две целине посвећене информацијама о приручним делима и установама. Сем тога, Највише пропуста било је у трећем делу, посвећеном појединачним историографима. Неки пропусти у овом делу нису чињени због превида; чињени су и из концепцијских разлога По концепцији приређивача, изложеној у Предговору, у *Енциклопедији* су могли да се нађу само школовани историчари. Овај критериј није случајан. Он је производ пуне победе школе „критичке историје“, дакле исте оне школе којој је поверење поклањао и Игрес. По тој школи, историчарем се могао сматрати истраживач прошлости који је прошао одређену школску обуку, практично онај који је

стекао факултетску диплому историчара. Али ни тај критериј у овој српској енциклопедији није доследно примењен.

Спискови писаца српске историје који не задовољавају овакве формалне критеријуме нису мали ни малобројни.

1. У *Енциклопедију* нису ушли писци који су деловали пре 19. века па нису ни могли да имају формалне квалификације; на пример: Данило Млађи, Константин Филозоф, Мавро Орбин, Јакета Лукаревић, Ђорђе Бранковић, Симеон Пишчевић, Јулије Кенгелац, Фрањо Ксавер Пејачевић итд.

2. Лингвисти који су се бавили историјом српског језика: Милан Решетар, Александар Белић, *Павле Ивић,* Милка Ивић, Александар Младеновић, итд.

3. Историчари српске књижевности: дум Иван Стојановић, Јован Грчић, Тихомир Остојић, Андра Гавриловић, Младен Лесковац, Милан Кашанин, Миодраг Поповић, *Драгиша Живковић, Предраг Палавестра, Милорад Павић,* Јован Деретић итд.

4. Историчари ликовних уметности: Сретен Петковић, Лазар Трифуновић, Миодраг Протић.

Ни о једном од ових имена нема одредница у овој *Енциклопедији*. Нема чак одреднице ни о ауторима чија су имена овде исписана курзивом а који су имали прилоге у *Историји српског народа.*

Енциклопедија српске историографије производ је исте школе српских историчара која је припремила и *Историју српског народа*. Пошто је ова књига објављена само две године пошто је Југославија престала да постоји, она је могла да буде израз идејних основа те школе. Остала је и даље у мисаоним обзорима идеје југословенства.

Па ипак, на овај пројекат треба гледати као на вредан научни допринос. *Енциклопедија* је на једном месту донела богат трезор информација. Већина тих информација је вредна и поуздана; недостаци и пропусти се могу отклањати и кориговати у будућим пројектима.

Мари-Жанин Чалић: *ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ У 20. ВЕКУ*

Књига *Историја Југославије у 20. веку* Мари-Жанин Чалић формално не спада у српску историографију. Ауторка књиге је Немица, професор је универзитета у Минхену. Њену књигу, објављену на немачком (2010), имамо и на српском језику у преводу Ранке Гашић и Владимира Бабића (2013). Књига немачке историчарке о историји Југославије написана је и објављена када је ова држава већ престала да постоји. Обухвата време настајања Југославије, године њеног разбијања, али и године настанка нових држава. Самим тиме, она је донела драгоцено виђење судбине и Југославије и Југословена. Зато књига може да игра улогу карике која и српској историографији недостаје, иако долази од једног странца. Посебна јој је вредност што је обратила пажњу на саму идеју југословенства, која је претходила стварању државе. Другим речима, полазила је од става да је Југославија настала као отелотворење идеје југословенства.

Обимна литература на немачком, енглеском и српском језику, са којом се у књизи сусрећемо, сведочи о завидној обавештености ауторке. Не може јој се замерити ни да је била посебно пристрасна у интерпретацији догађаја. Али јој се може замерити да ипак није дала задовољавајуће одговоре на питања: зашто и како је Југославија настала, какву је улогу имала у новијој светској историји, на какве могућности излаза популација бивше Југославије може да рачуна? Много шта ће нам у овој књизи постати јасније ако обратимо пажњу на њену структуру.

Књига *Историја Југославије у 20. веку* има шест делова.

I део: *Јужнословенски покрет и оснивање државе (од 1878. до 1918).*

II део: *Прва Југославија (од 1918. до 1941)*

III део: *Други светски рат (од 1941. до 1945)*

IV део *Социјалистичка Југославија (од 1945. до 1980)*

V део: *После Тита (1980. до 1991)*

VI део. *Пропадање (од 1991. до данас)*

Из *Предговора* њеног минхенског издавача видимо да је књига госпође Чалић једна из серије књига које су посвећене разним европским народима и државама. Ипак, проблем којим се ауторица књиге бавила у неку руку је специфичан. Већ на првим страницама свог *Увода* ауторка употребљава израз *пројект*. Југославија је за њу била „пројект заједничке политичке будућности културно сродних народа“ (14). Зато је важно како том пројекту прићи? Нећемо сигурно погрешити ако израз *конкретизација пројекта,* који она употребљава, схватимо као конкретизацију идеје југословенства, односно (у Хегеловој терминологији) као материјализацију те идеје, оваплоћење те идеје. Са тог становишта, књига је означила виши ниво од обичне историографске приче о догађајима и актерима настанка Југославије. На жалост, госпођа Чалић у откривању природе идеје и њеној конкретизацији више је подлегла замкама литературе на коју се ослањала, него што се потрудила да порекло и природу те идеје сама истражи. То се јасно види из њених објашњења краха Југославије. Цитирам: „Међутим, нису општепозната балканска нетрпељивост и вечита мржња међу народима поткопале пројект јужнословенског заједништва, већ, како гласи средишња теза, политизација разлика у модерном масовном друштву 20. века“ (15). Наведени разлози за разбијање Југославије могу се прихватити, али као мање важни, односно привидни.

Истраживања Мари Жанин-Чалић постају битна по томе што је ауторка на феномен Југославије покушала да наше у самој идеји да таква држава настане, од саме идеје југословенства. Ауторка, на жалост, не почиње од рађања идеје, већ почиње од Берлинског конгреса. Није спорно да је овај догађај био важан за све европске народе, па и за јужнословенске. Али је сама идеја југословенства много старија. Берлински конгрес одржан је 1878, што значи после уједињења Немачке под Бизмарком 1870. Пре тих догађаја већ је у Загребу 1867. основана Југославенска академија знаности и умјетности. Оправдано се сматра да је та Академија била највећи пројект бискупа Јосипа Јураја Штросмајера, родоначелника идеје југословенства.

Има разлога да се сматра да је госпођу Чалић на криви пут заводила литература којом се користила. Ево, на пример, шта се каже у одељку *Хронологија*, на крају књиге: „1850. Договор Вука Караџића и Људевита Гаја о заједничком српско-хрватском

стандардном језику на основи штокавског наречја“. А да није у питању омашка, потврдиће и чињеница да је исти тај став и шире представљен на почетку књиге, на стр. 27:

> Упркос екстремним политичко-територијалним и културно-историјским различитостима, Јужни Словени католичке, православне и мухамеданске вере су се интуитивно осећали међусобно повезани. Разлог томе је био и што су се без проблема могли споразумети једни са другима. Већина Хрвата, као и сви 280Срби, Црногорци и Босанци говоре заједничким дијалектом, такозваним штокавским (према упитној заменици што за „шта“). Језички реформатори из 19 века, Србин Вук Караџић и Хрват Људевит Гај, 1859 (!) године ово наречје су изабрали за основу заједничког српскохрватског стандардног језика. Идиоми Словенаца и Македонаца били су знатно другачији и касније су се развили у самосталне књижевне језике. (27).

Није тешко доказати да никаквог договора између Вука и Гаја није било, да Гај није присуствовао бечком Књижевном договору. Нити да текст и контекст Договора не потврђују њене наводе. А није тешко доказати ни да народи као што су Босанци, Црногорци и Македонци у време настајања идеје југословенства као формирани народи нису постојали, па нису ни могли да утичу на формулацију ове идеје. Као посебни народи, они се јављају тек у другој Југославији, Титовој.

А проблематичне ставове о југословенској идеји на српском језику није тешко разлучити. Израз југословенски и јужнословенски, југословенство и јужнословенство, у српском језику не значе исто. Кад на српском употребимо израз јужнословенски, мислимо на простор који се односи на Јужне Словене. Кад кажемо југословенски, мислимо на омеђени простор некадашње државе Југославије. Најлакше је правити разлике у значењима тих израза ако обратимо пажњу на чињеницу да постоји народ који се зове Бугари и држава која се зове Бугарска. Бугари су један од јужнословенских народа, а Република Бугарска је јужнословенска држава. Али за Бугаре не бисмо могли рећи да су југословенски народ. Такође, за Бугарску не бисмо могли рећи да је југословенска република. Историјска стварност је учинила да се ти изрази на српском језику нужно разликују, а не морају се тако јасно разликовати на другим језицима, поготово на несловенским језицима, па и на немачком. Тачан адекват изразу југословенски

на немачком је *jugoslawisch* а јужнословенски *südslawisch.* Та два израза у немачком језику немају исти корен, као што га имају на српском.

Упркос примедбама, књига Мари Жанин-Чалић учинила важан корак важан тиме што је судбину Југославије нераскидиво везала за идеју југословенства. А то значи: указала је на смер у којем треба видети чвориште проблема. а самим тиме и тражити решења.

ИСТОРИЈА ЈЕДНЕ УТОПИЈЕ

Издавачка кућа Catena mundi у Београду објавила је 2018. године двотомну хрестоматију *Историја једне утопије. 100 година од стварања Југославије*.

Ова публикација тиче се исте теме као и књига Мари Жанин-Чалић: тиче се Југославије као државе. Али је у овим књигама много шта различито. Мари Жанин-Чалић се према Југославији односи као према конкретизацији идеје југословенства, а идеју југословенства види као један племенити пројекат који је, на жалост, донео лоше резултате.

У другом смеру је окренута хрестоматија *Историја једне утопије*. Она настоји да настанак Југославије представи као остварење српске утопијске пројекције. У овако заснован пројект су се, својим прилозима, укључили многи савремени српски аутори, њих тридесетак на броју. Од њихових прилога приређивачи су настојали да изнедре тезу да је стварање Југославије произникло из једне велике заблуде. И да је ту заблуду представљала сама идеја југословенства која је по пореклу српска. Приређивачи књиге су и њени уредници: Срђан Петровић, Михаило М. Вучинић и Бранимир Нешић. Ево садржаја књиге:

Књ и г а п р в а

Реч приређивача

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Душан Т. Батаковић: *Балкански Пијемонт - Србија и јужнословенско питање*.

ОСНОВЕ

Александар Белић: *Србија и јужнословенско питање*

Јован Цвијић: *Јединство и психички типови динарских Јужних Словена*

Јован Скерлић: *Неославизам и југословенство*

Петар Пијановић: *Квадратура културног круга: српска и/или југословенска култура*
Владимир Димитријевић: *Срби и југословенски месијанизам: сан који није досањан.*

СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Ђорђе Станковић: *Никола Пашић и југословенско питање*
Андреј Митровић: *Ратни циљеви великих сила и југословенско питање 1914-1918.*
Милорад Екмечић: *Први светски рат и стварање Југославије*
Дејан Мировић: *Руска елита против формирања Југославије 1877-1917*
Марко С. Марковић: *Осврт на обостране заблуде*
Чедомир Антић: *Србија и Велика Британија у првом светском рату*
Слободан Г. Марковић: *Културни изасланици Србије у Великој Британији.*
Драгољуб Живојиновић: *Света столица и стварање југословенске државе 1914-1918.*
Драган Бисенић: *Тајне „истраживања“ САД и стварање Југославије.*
Слободан Јовановић: *Никола Пашић*

ДОБА КРАЉЕВИНЕ
Милорад Екмечић: *Срби у време агоније унитарне Југославије*
Лазар Марковић: *Рад на српско-хрватском споразуму*
Момчило Зечевић: *Неки погледи у Србији на политичку делатност др Антона Корошца 1918-1940.*
Владимир Ћоровић: *Влада краља Александра*
Слободан Јовановић: *Југословенска мисао*
Владимир Константинович Волков: Уби*ство краља Александра – Хитлерова завера*
Живко Аврамовски: *Југословенско-немачки односи до 1941.*
Мирослав Свирчевић: *Милан Стојадиновић и хрватско питање у Југославији*
Коста Чавошки: *Југославија и српско питање*
Слободан Драшковић: *Српски народ и српска политика*

Драган Петровић: *Односи Краљевине Југославије и СССР-а*
Коста Николић: *Комунисти и југословенска идеја*
К њ и г а д р у г а

РАЗБИЈАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, ГЕНОЦИД И НОВА ГЕОПОЛИТИЧКА РЕАЛНОСТ
Предраг Голубовић: *Кратка историја једне илузије*
Милан Кољанин: *Идеологија и политика уништења Срба у НДХ*
Срђа Трифковић: *Англо-амерички допринос судбини Југославије 1941-1945.*
Наталија Нарочницка: *Источно питање у годинама рата и после победе*
Жарко Видовић: *Ватикан режисер АВНОЈА*
ODLUKE DRUGOG ZASEDANJA AVNOJ-A
PROGLAS AVNOJ-A NARODIMA JUGOSLAVIJE

ТИТОВА ЈУГОСЛАВИЈА
Љубодраг Димић: *Срби и Југославија*
Коста Чавошки: *Друга Југославија*
Ђоко Трипковић: *Спољни фактори и политичка кретања у Југославији 1945-1955*
Драган Богетић: *Национално питање и Југославија 1945-1989.*
Срђан Цветковић: *Како се стварао Тито*
Ненад Кецмановић: *Кратак пресјек распадања БИХ од 1945. до 1990.*
Горан Николић: *Редистрибутивни ефекти регионалне и монетарне политике у Југославији 1918-1991.*

ИДЕНТИТЕТ, ПОЛИТИКА, КУЛТУРА
Василије Крестић: *Идеје југословенства: о настанку и нестанку Југославије*
Миломир Степић: *Геополитички смисао југословенства и југословенске државе*
Часлав Д. Копривица: *Југославија: невоља по вољи заблуделих*

Душан Пророковић: *Српска елита и Југославија: између геополитичке мисли и геополитичке праксе*
Милош Ковачевић: *Српско питање на Балкану*
Мило Ломпар: *Титоизам и хрватска културна политика*
Драган Хамовић: *Словенска самосвест модерне српске поезије*
Александар Раковић: Р*азвој рокенрола у социјалистичкој Југославији и културнополитички оквир (1956-1991): са освртом на српске и православне мотиве у југословенском рокенролу.*

НА РУШЕВИНАМА
Дарко Танасковић: *На правој страни и у немилости историје*
Миша Ђурковић: *Међународни чиниоци и распад Југославије*
Момчило Диклић: *Погледи из Хрватске на осму седницу ЦК Србије*
Слободан Антонић: *Да ли је конфедерација могла спасти Југославију?*
Славенко Терзић: *Право на самоопредељење и српско питање*
Милан Матић: *Југославија и српска идеја*
Љубомир Кљакић: *Разбијање Југославије и српски корпоративни поредак*
Слободан Рељић: *Самоуправљање и Југославија*
Александар Галић: *Српско искуство југоносталгије*

УМЕСТО ПОГОВОРА
Милош Ковић: *Срби и југословенска идеја*

За овако велики број текстова разних аутора, тешко би се могло рећи да су у основи сагласни са тезом јасно дефинисаном у наслову пројекта. Више би одговарао утисак да су сви сложни као рогови у врећи. Зато ће, овом приликом, из мноштва текстова бити издвојени само они који јасно одговарају на два основна питања: 1. Зашто је дошло до Првог светског рата и 2. Да ли је Југославија била заблуда предака данашњих Срба?

Кључно питање: коме се журило да уђе у Велики рат

У историографији се сматра неспорним став да је Југославија настала као једна од последица Првог светског рата. Да није било Великог рата не би било ни Југославије као државе.

Историографи се, међутим, разилазе у одговору на питање: шта је био узрок Првог светског рата? Различити одговори зависе од различитих тачака гледишта, а тачке гледишта зависе од интереса. Чим се укључе интереси, постоји шанса да се истина заобиђе и кривотвори.

У тексту *Никола Пашић и југословенско питање* Ђорђе Станковић навео је неспорне аргументе који јасно одговарају на прво питање. Навео је речи министра иностраних послова Аустро-Угарске које разлоге за почетак рата несумњиво потврђују.

> Још децембра 1912. године министар иностраних послова Аустро-Угарске, гроф Бертхолд, изложио је влади ово мишљење: „Сада је ствар у овоме: да ли ће се извршити уједињење југословенске расе у оквиру Аустрије, дакле на штету Србије, или под заштитом Србије на штету монархије. Ако Монархија хоће да реши ово животно питање то мора без икаквог размишљања отпочети рат са Србијом (...) дванаести је час за напад“. (181)
>
> На седници заједничког Министарског савета, која је одржана истог дана (3 октобра), Берхолд је рекао: „Данас Србија представља велику атракцију, јер се види да је њен престиж порастао на штету нашег. Ако се Србија буде даље развијала, наши ће се Југословени још више тамо осећати привучени (...) Обрачун са Србијом и њено понижење то је животни услов наше Монархије. Ако то не може да се догоди данас, морамо се на то темељно припремати“. (188)

Из наведених речи аустро-угарског министра види се да је он на рат са Србијом гледао као на питање опстанка своје државе. Србија од четири милиона становника сигурно није угрожавала Монархију од преко 50 милиона становника ни војно, ни економски, ни политички. Али она је ову Монархију угрожавала самим својим постојањем. Путем Србије могли би да пођу и други народи које је Аустро-Угарска окупљала: Мађари, Чеси, Словаци, Словенци, Хрвати. Уколико би Аустро-Угарска почела рат против Србије 1912. или 1913. још би могла будућу Југославију да стави под своју контролу. Из речи аустро-угарског министра Бертхолда види се да је овај рат за његову државу био

превентивни. Нема сумње, његови разлози су у Влади примљени са разумевањем.

Из речи аустро-угарског министра види се, такође, и да је идеја југословенства постојала пре отпочињања самог рата. То је историографији познато. Али историографија која се више бави откривањем докумената, а не и њиховим везама, обично је превиђала везу између идеја и стварности. Оне стварности која је постојала у предјугословенском периоду и која ће настати у југословенском. То је она веза коју је Мари Жанин-Чалић означавала изразом *конкретизација пројекта*.

Утопија на делу

За осветљење проблема: заблуда или утопија југословенства, у овој хрестоматији је посебно драгоцен текст Слободана Г. Марковића о деловању Југословенског одбора у Лондону. Ево његовог исказа који се односи на књигу Павла Поповића *Југословенска књижевност. Књижевност Срба, Хрвата и Словенаца* чије је прво издање изашло у Кембрицу 1918. године. У тренутку када је ова књига изашла, Павле Поповић је био један од најзначајнијих чланова Југославенског одбора, самим тиме што је био легални представник Владе Србије. Заблуда коју је он имао није била само његова. Ево Марковићевих речи:

> Сматрам да оно што је Павле Поповић написао на крају Југословенске књижевности најбоље осликава целину његове политичке радње: „Надајмо се, међутим, да ће иза овога страшнога периода доћи један много бољи. Књижевност ће испливати из овог бродолома много већа него што је била. Јединство ће бити потпуно. Срби, Хрвати и Словенци имаће једну заједничку књижевност. Београд, Загреб, Љубљана састављаће једну исту књижевну радњу (...) Све ће бити од сада боље уређено, и све ће ићи више ка целини народа. Неће се дробити у досадашње мање скупине... Јер ће све бити једно – у име Бога!“ (Први том, 278)

Писао сам студију о Павлу Поповићу; његова ми је делатност позната, па су ми познате и мене у његовом раду. О томе сведочи моја студија објављена у књизи *Систем српске књижевности* (1996, 2000). Павле Поповић и Јован Скерлић су, после формирања Београдског универзитета (1905), на Филозофском факултету у Београду предавали заједно исти предмет: Историју

српске књижевности. Предмете су делили тако што је Поповић предавао народну књижевност, стару књижевност и дубровачку књижевност. Из његових предавања настала је књига *Преглед српске књижевности* (1909, промењено издање 1912). Из Скерлићевих предавања настала је његова *Историја нове српске књижевности* (1914). Заједно су те две књиге представљале сва четири дела српске књижевности: народну, стару, дубровачку и нову књижевност. У међуратном периоду овај *Преглед српске књижевности*, колико знам, имао је 13 издања. Павле Поповић се у својој ратној књизи није одрицао српског удела у заједничкој југословенској књижевности. Он је желео да напише још потпунију књигу од оне објављене у Кембрицу 1918. Није у томе успео; умро је 1938. године. Али се, ни у објављеној књизи, ни у планираној, у име југословенског заједништва, није се одрицао српског удела. Идеја о југословенској књижевности, као заједничкој књижевности Срба, Хрвата и Словенаца, трајала је у Краљевини Југославији до средине периода друге Југославије, Титове; тачније до 1966. Знам по томе што сам на Филозофском факултету у Новом Саду студирао на Катедри за југословенску књижевност и 1964. дипломирао из предмета Југословенска књижевност. Тек две године касније, 1966, промењен је назив Катедре; убудуће ће се звати Катедра за југословенске књижевности. Ова, наизглед, ситна промена имаће дубоко значење. Од тада се више неће изучавати југословенска књижевност као једна, већ као збир националних књижевности југословенских народа. Ова промена условиће и промену односа према Павлу Поповићу као носиоцу југословенског књижевног заједништва. Године 1969. професору дубровачке књижевности Мирославу Пантићу приређен је прави јавни линч у новинама, и на његовом Филолошком факултету у Београду, зато што је у списак литературе студентима увео нежељену књигу Павла Поповића *Преглед српске књижевности*. Стварни разлог за такав однос био је у томе што је тамо дубровачка књижевност третирана као део српске књижевности. По новом политичком курсу њу је требало третирати као део хрватске књижевности. Дубровачка књижевност, као целина, биће изостављена и из едиције *Српска књижевност у сто књига* и из *Историје српског народа*. На делу је тада био став да су Срби римокатолици, у ствари, Хрвати, па је, самим тиме, и дубровачка

књижевност морала да буде део хрватске књижевности. Такав став се не може импутирати Павлу Поповићу.

После свега што се Србима и другим етничким групама у Југославији десило, мислим да би са више разумевања требало гледати на поступке наших предака. Кад је Југославија била разбијена, и кад је требало поново успоставити идентитет српске књижевности, бар мени је Павле Поповић послужио као поуздан темељац на који се требало ослонити. О томе сведочи и мој поменути текст у књизи *Систем српске књижевности*. Тамо се јасно заступа став да Срби, после разбијања Југославије, треба да се врате својој традицији из предјугословенског периода. Дакле оној традицији из које је настала Поповићева књига *Преглед српске књижевности*.

Заметање трагова

Одговор на питање чему је требало да послужи пројект *Историја једне утопије* може се наћи у првом делу ове књиге који се зове *Основе*. У њему су прештампани текстови Александра Белића, Јована Цвијића и Јована Скерлића. Сва тројица познати су и као главне присталице идеје југословенства међу Србима. Може се претпоставити да се избор ових имена и њихових текстова у хрестоматији *Историја једне утопије* није случајно нашао у уводном делу.

У истом одељку хрестоматије, нашли су се текстови двојице савремених аутора: Петра Пијановића и Владимира Димитријевића.

Димитријевићев текст доноси корисне информације о ставовима Димитрија Митриновића, Николаја Велимировића, Владимира Вујића, тројице српских аутора који су деловали и у предјугословенском периоду. Али се из његовог текста тешко може закључити да би се ова три аутора могла сврстати међу утемељиваче оне утопије која је водила ка стварању Југославије.

О атмосфери која је водила ка неговању утопистичке идеје југословенства има више говора у тексту Петра Пијановића *Квадратура културног круга: српска и/или југословенска култура*. Мноштвом података у овом тексту се сугерира став да је идеја југословенства била већ утемељена у српској књижевности и култури онога доба. Кључни пасус у овом тексту гласи:

> Три су имена ипак значајнија од других. Реч је о Скерлићу, Цвијићу и Белићу који своје књиге објављују у одсудном часу, односно 1914. године. Тада излази Скерлићева *Историја нове српске књижевности*. Она је у идејној подлози, парадоксално, имала југословенски концепт као антиципацију замисли коју аутор због преране смрти није успео да оконча. Исте године објављена је и Цвијићева књига *Јединство и психички типови Јужних Словена* и завршен рукопис Белићеве језичке расправе *Србија и јужнословенско питање* која ће бити објављена наредне године. Обе ове студије, стваране када и Нишка декларација, која ће бити усвојена 7. децембра 1914. имаће удела у профилисању стварних циљева Србије у Првом светском рату. Са врхунским угледом њених аутора, уз чињеницу да су обојица сажимали преовлађујуће научне, културне и државне идеје тадашње српске елите, Декларација је посредно профилисала и путеве српске културе у целом XX веку. (141)

Наведене чињенице у овом пасусу су неспорне. Тачни су и датуми настанка поменутих текстова, и време објављивања Нишке декларације. Тачно је и да је Скерлић био присталица остварења идеје југословенства и српскохрватске књижевности. Пошто је он умро пре почетка рата, Цвијић и Белић, који су рат преживели, били су најзначајнији српски научници који су се својим деловањем уградили у стварање прве Југославије.

Тек из наведеног пасуса можемо схватити зашто су се, на челу ове књиге, нашли текстови ове тројице аутора. Присуство ових текстова требало је да посведочи да је идеја југословенства српска и да се јавила у годинама око Првог светског рата. Према томе: *Нишка декларација* није била изнуђена, она је производ идејног склопа српске културе. Нигде се у Пијановићевом тексту баш тако непосредно не каже. Али се ово значење сугерира; тј. сугерира се став да је Југославија била српски пројект. Тако се не чини први пут. То је доста раширен став који се негује у историографији и публицистици, и то не само српској. По том ставу, Србима Југославија није изнуђена или наметнута. Може се наћи више доказа који ће потврдити идеју да су и сами Срби стремили ка будућој Југославији. А да је Југославије била српска утопија, то посебно истиче наслов ове хрестоматије.

Моја истраживања српске културе ни близу нису подударна са таквим виђењима, поготово са виђењима господина Пијановића. Са мојим ставовима морао је да буде упознат и господин

Пијановић. Тако нешто не кажем без покрића. У мојој књизи *Идеје југословенства и српска мисао* (2007), у тексту *Мисија Светозара Петровића,* на страницама 205-207, говори се о два моја покушаја (1997, 2005) у Заводу за уџбенике и наставна средства да се објави едиција од десет књига *Историје српске књижевности*. Оба пута сам се, прича текст, сретао у Заводу са његовим главним уредником, Пијановићем, и оба пута је мој пројект био глатко одбијен. Та едиција је састављена од 10 историја и историјских прегледа српске књижевности који потичу од српских и страних аутора из предјугословенског периода. Од тих историја само је једна била позната студентима, она Скерлићева. По мојој замисли сви студенти српске књижевности би требало да знају и за ове историје. Сви моји предговори књигама у предложеној едицији објављени су у мојој књизи *Систем српске књижевности* (1996, 2000). Садржај едиције је представљен и у овој књизи у поглављу *Склоњена српска историја*. А управо ове историје српске књижевности сведоче другачије; оне сведоче да су Срби у деценијама пред Први светски рат писали своје историје књижевности коју су видели као посебну целину, у контексту књижевности других југословенских/јужнословенских народа. И ове књиге посредно сведоче да је идеја југословенства по пореклу аустрохрватска; да је Србима наметнута тек на почетку Првог светског рата. Дотле је, евентуално, ова идеја примана са разумевањем и симпатијама, али она није била доминантна идеја међу Србима. Међу Србима је у то време, неспорно, била доминантна српска идеја, односно програм ослобођења и уједињења српског народа и одбрана дотадашњих тековина ослободилачких ратова.

Излаз

Осим текста Петра Пијановића, на почетку хрестоматије, који импутира став да је *Нишка декларација* настала на српској утопији о јединству југословенске културе, сличну улогу у хрестоматији има и последњи, завршни, текст Милоша Ковића *Срби и југословенска идеја*. За разлику од Пијановића, који је по струци филолог, Милош Ковић је по струци историчар, професор на Катедри за историју београдског Филозофског факултета. Његов текст у још већој мери излаже идеју о Југославији као српској

утопији. О томе могу да посведоче и ова два краћа навода из Ковићевог текста.

> Историја југословенске идеје не може се раздвојити од историје српске националне идеје. Она из ње израста; на њу је накалемљена. Целовита историја југословенске па ни српске и југословенске идеје, међутим, још није написана. (594)
>
> Арнолд Тојнби, византолог и савременик стварања прве Југославије, тврдио је да се историја Срба може сажети у једну реченицу: сан о царској круни. Да ли је Југославија била наше ново Душаново царство? (612).

Други цитат је из завршног одељка Ковићевог текста. Професор Ковић не наводи место са којег је узео и парафразирао Тојнбијеве речи. Овако парафразиране, биле би компромитантне за сваког историчара који је био сведок Првог светског рата и улоге српског народа у овом рату.

У свом виђењу утопије, Ковић се ослања на Милорада Екмечића. За овог аутора он каже да се посебно бавио идејама о националном питању. Поводом Екмечића употребљавао је епитет „недосегнут“, а подржавао је, безрезервно, и главну Екмечићеву идеју о „вери као вододелници нација“. Милош Ковић, као следбеник „недосегнутог“ Екмечића, сада настоји да одговорност за све што се Србима десило пребаци на Југославију као на њихову утопију. То значи да Србима, као целини, не остаје друго већ да се помире са стањем представљеним у Екмечићевој књизи карактеристичног наслова: *Дуго кретање између клања и орања* као трајним решењем.

У овој двотомној хрестоматији, у тексту Момчила Диклића, цитирана је једна моја реченица која гласи: „Да су и стварање и разбијање Југославије припремани у сфери филологије“ (494). Такав став је битно различит од ставова које следе неки од најутицајнијих српских историографа. Мада је овај став потпуније образлаган у више мојих књига, биће образлаган и у овој. Учинићу тако да би се боље схватио контекст у којем треба тражити објашњења за оно што се десило и за решења којима треба стремити.

Момчило Диклић:
СРПСКИ НАРОД У АВНОЈЕВСКОЈ ХРВАТСКОЈ

Историчар Момчило Диклић израстао је из школе југословенске историографије која почиње са Виктором Новаком и Владимиром Ћоровићем, а врхунац доживљава са Милорадом Екмечићем и Василијем Крестићем. Припадници ове школе сматрали су себе настављачима школе критичке историје. По тој школи мишљења Југославија је за Србе била добро решење највише зато што су се најзад нашли у једној држави као, уосталом, и Хрвати и Словенци. Лоши резултати до којих је ово решење довело, приписивани су у противницима саме идеје и њеним злоупотребама.

Положајем Срба са подручја авнојевске Хрватске и пре Диклића бавили су се многи истраживачи. Њихова истраживања, међутим, била су усмерена на страдања српског народа током Другог светског рата у Независној Држави Хрватској. Историографи су се, по правилу, трудили да истакну несумњиви допринос Срба у партизанском покрету па самим тиме и у стварању авнојевске Хрватске као историјски позитивне чињенице.

Момчило Диклић је своју научну каријеру почео готово истовремено са разбијањем Југославије, односно са проглашењем Републике Хрватске као самосталне државе. Главни предмет његових истраживања, саопштених у петнаестак књига, био је положај Срба у Хрватској после Другог светског рата. Круна тих истраживања је књига *Српски народ у авнојевској Хрватској* (2019). Смер и суштину његових истраживања садржан је у поднаслову књиге (на корицама је штампан паралелно са њеним насловом): *Како је нестајао један народ*. Диклић је показао како су Срби у Републици Хрватској, у којој су, поред Хрвата, били други конститутивни народ, доживели да изгубе тај статус и буду етнички очишћени са своје земље.

У односу на југословенски усмерену историографију, ова књига доноси нешто ново. То ново је приказ понашања хрватских комуниста од Другог светског рата до етничког чишћења Срба током 90-тих година 20. века. Диклићева истраживања недвосмислено показују да су геноцидне радње према Србима, сем хрватских усташа, спроводили и

комунисти. Сродство ових двеју стратегија он је показао са више система него други истраживачи. И то је оно ново што његова историографска истраживања чини релевантним.

Овај аутор износи чињенице које говоре да су у политици Комунистичке партије Хрватске, као и у усташком покрету, постојале геноцидне пројекције, али да су оне остваривале на другачији начин и другачијим средствима.

Из Диклићеве књиге се види да су још у међуратној Југославији постојала два покрета која су деловала на разбијању Југославије. Један је био усташки покрет а други је била Комунистичка партија Хрватске. Оба покрета радила су на стварању самосталне хрватске државе. Самим тиме, били су усмерена и против опстанка Југославије, државе која је окупљала српски народ као целину. У књизи се помиње и познати споразум усташког првака Мила Будака и комунистичког првака Моше Пијаде из 1937. који показује да је циљ оба покрета да се поломи кичма православљу и српству.

Диклићева реконструкција збивања током Другог светског рата открива да је један од главних проблема водећих људи у Комунистичкој партији Хрватске био како се односити према Србима који су се побунили против усташких злочина. Ових побуњених Срба било је и у редовима четника и у редовима партизана. Ако би се они здружили, њихова борба против усташа била би много ефикаснија. Зато је Комунистичка партија Хрватске је усвојила посебну тактику. У први план је ставила борбу за очување Југославије као целине, а борба за стварање независне Хрватске померена је у други план. Овако представљана стратегија имала је за последицу да се Срби једне идејне оријентације гурну у борбу против Срба друге оријентације, да се рат претвори у њихов међусобни идеолошки и војни обрачун, да да постане рат Срба против Срба. И у томе су успели. Већину бораца, не само у четничким, већ и у партизанским редовима, чинили су Срби. Али, у партизанским јединицама, комесари војних јединица су већином били Хрвати. Они су идејно управљали процесима антисрпске оријентације. Тиме је постигнуто да се партизанска борба одвија у смеру реализације пројектованих хрватских интереса.

У више својих књига (посебно у књизи о Будачком процесу, 2009) Диклић открива да је још у току Другог светског рата, међу партизанима, било српских комуниста који су приметили да се

суштина прокламоване борбе изиграва и каналише у неприхватљивом смеру. Али њихова реаговања су била успешно сузбијена. То је чињено и после Другог светског рата. О томе сведочи акција одстрањивања најистакнутијих српских комуниста (Душан Бркић, Раде Жигић, Станко Опачић Ћаница) из политичког руководства. Ликвидирани су тако што су оптужени као информбировци.

Диклић се, посебно у овој својој књизи из 2019. бавио главним актерима хрватске политичке стратегије међу комунистима: Титом, Хебрангом, Бакарићем. Они су чинили језгро екипе која је учинила да Срби буду употребљени за стварање авнојевске Хрватска, али и да у њој они постану маргинални чинилац. Пратећи судбину институција које су Срби имали у авнојевској Хрватској (судбине Музеја Срба у Хрватској, Просвјете и других) Диклић је показао и како је та маргинализација извођена.

У значајна Диклићева открића спада и осветљавање веза које су у овим процесима имале личности као што су Тито, Крлежа и Туђман. По тим открићима, оно што се десило деведесетих година није било ни случајно ни неприпремљено. Ако је Јасеновац био резултат усташке политике, разбијање Југославије било је плод политике водећих хрватских комуниста.

Момчило Диклић ме је почаствовао позивом да о овој његовој књизи говорим у Архиву Новог Сада (24. априла 2019). Истакао сам том приликом да је Диклић, следећи школу „критичке историографије“, убедљиво приказао *како* је са територије авнојевске Хрватске, нестајао српски народ. Слабости метода којим се служи Диклић показале су се у томе што није откривао и *зашто* је било могуће да се тако нешто деси. Одговор на то питање може се тражити у некој другачијој школи мишљења. Као пример такве школе поменуо сам и великог српског филозофа историје Божидара Кнежевића за чију је мисао било карактеристично осветљавање онога што је било пре и касније од изучаваних догађаја.

И овога пута аргументе сам налазио у делима и деловању великих Срба који су рођени или живели на територији која се тек у југословенском периоду нашла на подручју авнојевске Хрватске. Њих је ова држава искључивала из српског корпуса. Та настојања би могла да се окарактеришу као геноцидна. У књизи *Срби и геноцид* истраживао сам ову појаву. Пошао сам од

Конвенције о геноциду Уједињених нација. Тамо се сасвим јасно каже да се, у овом документу, под геноцидом подразумева не само уништавање етничких, већ и религиозних група. Пример Дубровника јасно показује како је овај град у већини Срба римокатолика, као већинским становништвом у предјугословенском периоду, у југословенском периоду претворен је у хрватски град на основу тезе да су Срби римокатолици, наводно Хрвати. Југословенски оријентисана српска историографија није сматрала вредним да се овим проблемом уопште позабави.

Историографска школа из које је проистекао и Момчило Диклић, спречавала га је, на жалост, да и сам уђе у проблем идеје југословенства око које су се Хрвати и Срби окупљали, и да схвати до краја политичке последице сербокроатистике, по којима је језик Срба у Хрватској, као део језика укупног српског народа, био преименован хрватски језик. Његова истраживања су се, практично, ограничавала на проблеме нестајање православног дела српског народа. Превиђана су претходна искључивања из корпуса српског народа и Срба католика и Срба муслимана. Ови делови српског народа били су одстрањивани из целине српског народа самим прихватањем хрватске идеје југословенства и сербокроатистике. О томе се говори у више мојих књига. Мора се посебно говорити и у овој.

*

На крају овог кратког прегледа доминантних кретања у српској историографији, може се закључити да Срби имају разлога да буду незадовољни и својом историографијом, али и својим сналажењем у токовима савремене европске историје.

Ово незадовољство се највише односи се на улогу које су проучаваоци српске прошлости одиграли у 20. веку. То је период у којем су Срби посебно много страдали, остали практично без државе за коју су се претходно вековима борили; дочекали да буду најцрње оцењивани у свету. Тај се период поклапа са владавином идеје југословенства.

Историјска наука коју су Срби неговали у југословенском и постјугословенском периоду, није дошла до јасних одговора на питања: чија је југословенска идеја; какве је била природа те

идеје; којим је пројекцијама послужила, и да ли су Срби у прошлости имали властите идеје које би требало обновити?

Ова књига тежи да на та питања одговори. Тек један део одговора садржан у критичком осврту на приказане токове ове историографије. Зато ће се први део књиге ове књиге завршити поглављем посвећеном методологији. То је дисциплина која може помоћи да се промени парадигма поимања и изучавања историје српског народа.

МЕТОДОЛОГИЈА КАО ПРОБЛЕМ

Игерс је у праву када историографију, као научну дисциплину, доводи у везу са појавом историзма почетком 19. века. И пре овог времена било је настојања да се у писаним текстовима сачувају памћења о значајним историјским догађајима и личностима. Таква запамћивања чине основу знања о историјској прошлости старијих времена. Али иза таквих запамћивања ипак није стајао систем мишљења. Историзам, као начин мишљења о прошлости, као систем мишљења, заиста је заживео почетком 19. века. Али тај начин мишљења је имао корене бар неколико деценија раније, у другој половини 18. века. Повод да се о људском свету почне да мисли историјски потицао је највише из потребе да се пажња обраћа на конкретне језике и конкретне народе који су њима говорили. Кључно име за ову врсту спознаје био је немачки филолог и филозоф Хердер.

Највиши мисаони домет оваквог односа према човековој стварности биће остварен тек неколико деценија касније у Хегеловом филозофском систему. Историзам је истовремено и битна особина Хегеловог дијалектичког мишљења, односно његовог дијалектичког метода. За Хегелов начин мишљења је карактеристично да се превасходно бавио идејама. У томе је био сродан своме великом претечи Платону. Разлика међу њима је у томе што Платон о стварности није размишљао историјски већ метафизички. По њему је емпиријска стварност била само одраз непроменљивих идеја. А према непроменљивим идејама је могао да ствара само Демијург. Према Хегелу идеје су могле да буду и људска творевина; производ људског ума и духа. У емпиријској стварности оне су се појављивале у оваплоћеном виду. Цела његова естетика заснива се на ставу да уметничка дела настају као резултат оваплоћења духа. А људска стварност настаје, такође, и као израз оваплоћења идеја коју људске творевине. А како се ово оваплоћивање дешавало, објашњење је могла да да историја.

Историзам је и битна карактеристика и позитивизма, оријентације која се почела рађати у првим деценијама 19, века. Њен најзначајнији репрезентант је Огист Конт. Позитивистичка

оријентација историзма, међутим, није настављала смер Хегелове дијалектичке, спекулативне филозофије. За позитивистичку оријентацију карактеристична је другачија тежња: она која је водила ка научним објашњењима. Та тежња се именује као сцијентизам. Бављење идејама ова оријентација је стављала у други план. Највећи домети позитивизма остваривани су у друштвеним наукама, у области социологије и у области проучавања књижевности. Али се овај приступ највише задржао и опстао у области проучавања политичке историје, у историографији.

Сцијентистичка оријентација посебно је имала упориште код Немаца, дакле код народа код којег је романтизам у уметности био најразвијенији. Зато се управо највише код њих и јавила потреба да се обуздају елементи фиктивног у области историјских проучавања. Георг Игерс у свом представљању историографије као дисциплине с разлогом почиње од Леополда Ранкеа.

О Леополду Ранкеу (1795-1886) постоји коректна информација у *Енциклопедији српске историографије* (1997). Одредницу је писао Андреј Митровић. Тамо се каже:

> Један је из најужег круга оних који су у првој половини века унели научност у историографију, све до данас – упркос контроверзи око њега у последње време – називан је „оцем научне историографије“. Своје схватање изнео је већ у предговору своје прве овде наведене књиге: резултат историчаревог посла зависи од намере, што значи да је неопходно желети сазнати; задатак није да се поучава или пресуђује, дакле једноставно треба стварати знања; историчарево је да покаже како је уистину било, тј. да следи захтев за објективношћу. Оваква самосвест струке се остварује истраживачким методом чија је суштина у усавршеним студијама, по правилу масе писаних остатака (првенствено аката чуваних у архивама), с тим да се најпре критички проверава њихова аутентичност и веродостојност. Тиме је научност у основи конституисана од, прво, теоријских претпоставки укључивши и начела објективности од, друго, прецизног и обухватног поступка са траговима прошлости, са историјским изворима. (616)

Ранке је писац обимног дела; важи за највећег немачког историчара 19. века. Постао је узорни научник и за историчаре других народа, разуме се, и за Србе. Јован Ристић, посветио му је своју академску беседу под називом *Леополд Ранке и ослобођење Србије* (1892). Јован Ристић, који је био и Ранкеов студент, није

без разлога изабрао ову тему. Ранке је, у сарадњи са Вуком Караџићем, написао и једну од својих првих књига *(Српска револуција,* 1829). Истинољубиви однос према историјским догађајима, који је карактеристичан за Вукове текстове, битна је особина и Ранкеовог метода. А то значи да су се српски историографи могли учити од Ранкеа, али су се могли учити и непосредно од Вука.

Постоји прича, која је уверљива, да је на Берлинском конгресу 1878. министар спољних послова Србије Јован Ристић подсетио свог професора на давну сарадњу са Вуком Караџићем. Тада је Ристић био шеф српске делегације а Ранке саветник најмоћнијег човека Конгреса Ота фон Бизмарка. На том Конгресу Србија и Црна Гора су признате као самосталне државе. Србија је, сем тога, била увећана за пет округа: нишки, топлички, лесковачки, врањски и пиротски. Не би требало игнорисати и мишљење да је Ранке на овом Конгресу помогао српској страни, тј. народу Вука Караџића.

Метод који је Ранке унео у област историографије, судећи по Андреју Митровићу, опстао је. Научност, објективност и прецизност у регистровању историјских појава, постали су општеприхватљиви захтеви којима треба да теже и данашњи историографи. Ти идеали и данас важе у областима друштвених наука, посебно у области проучавања књижевности, али и на подручју политичке историографије.

Позитивистички однос према прошлости код Срба, који ће постати доминантан од појаве „критичке историје“, није био великом закашњењу у односу на сличне појаве у свету. Оријентисана ка верном приказивању догађаја post festum, овако устројена историографија није била оспособљена да прати историјске процесе. Зато се и није најбоље сналазила у свету идеја, поготово оних филолошке природе. Не треба се зато чудити што су представници ове оријентације у историографији међу Србима догађај разбијања Југославије дочекали неспремни, са изненађењем. Што значи да нису ни сагледавали процесе у којима је настала ова држава; дакле стварне разлоге за њено стварање, као ни стварне разлоге за њено разарање. У сусрету са овим догађајем као целином, методолошки апарат на којем је изграђена та историографија показао се као анахрон.

Природно је што не треба очекивати од савремених истраживача да се задовоље могућностима позитивистичке историографије. А да постоје и друге методолошке могућности, обратићу пажњу на то у поглављу *Шведски сто методологије*, а посебно у поглављу *Методологија дијалектике конкретног тоталитета.* У другом поменутом поглављу представићу и властита решења.

ШВЕДСКИ СТО МЕТОДОЛОГИЈЕ

Шведски сто филозофије. Тако се зове једна од мојих последњих књига (2017). Израз *шведски сто* из гостионичарског је репертоара. Супротан је, по значењу, од израза *мени.* Означава други начин избора хране у хотелима. За разлику од менија, који госту нуди фиксирану комбинацију јела, шведски сто омогућује слободан избор у свим расположивим могућностима. Слично је и у области методологије. Позитивистички метод, који и данас доминира српском историографијом, деценијама је био главни и у европској научној пракси. Стекао је ауторитет зато што је дуго био синоним и за науку и за научни однос према стварности. Али, није могло заувек тако да остане. Реаговања на домете и ограничености позитивизма водиле су у правцу развоја плурализма метода, другим речима до „шведског стола" разних методолошких могућности којима истраживачи могу да располажу.

Историзам и херменеутика

За позитивистички метод је било карактеристично да је на промене у природи и човеку гледао као на узрочно-последичне. Промене које су се дешавале, и у свету природе и у свету човека, са становишта овог метода, схватане су као развојне, а сам развој се приказивао као линеаран, односно стадијалан. За модел по којем су ове промене схватане служила је човекова биографија. По том моделу, човек се најпре роди, проживи детињство, младост, зрело доба, старост, доживи смрт: развија се, дакле, тако што из једног стадија прелази у други стадиј. Слично животу човека и промене у животописима народа могу се пратити из стадија у стадиј. Тако су се, као стадијалне, пратиле промене у историјама народа, па и српског.

Неколико деценија после доминације позитивизма, у другој половини 19. века, јавио се духовноисторијски метод Вилхелма Дилтаја. Метод који је он заступао, имао је више слуха за другу врсту историјских промена. То су оне промене које се одвијају слично променама у природи, по моделу смењивања дана и ноћи, смене годишњих доба, месечевих мена, дакле које се одвијају у циклусима. На увиду у ту врсту промена изграђена је другачија, цикличка концепција промена. Она је омогућавала да се имају у виду значајна понављања нечега што је већ било.

Имајући у виду обе концепције развоја, линеарну и стадијалну, Дилтај је ишао и даље, па је сматрао да треба разликовати две врсте наука: природне и друштвене. Природне науке су оријентисане ка изучавању општих појава. То су оне у којима владају закони а закони се најбоље објашњавају узрочно-последичним односима. Другачије је у човековом и друштвеном животу. На њих, по Дилтају, треба гледати као на појединачне и посебне. Оне се зато не могу објашњавати помоћу општих закона, оних којима се баве природне науке. У друштвеним наукама истраживачи имају посла са појединачним и посебним чињеницама, непоновљивим. Отуда друштвене науке, које су оријентисане ка изучавању појединачних појава, и немају за главни циљ објашњавање, већ имају за главни циљ разумевање. А да би се друштвене појаве могле разумети, нужно је схватити контекст у којем се оне дешавају, односно схватити штимунг у којем се догађаји одвијају. Немачка реч штимунг (Stimmung) значи духовно стање. Увиди у духовна стања током историје у великој мери су се поклапала са цикличким виђењима историјских појава. Показаће се у пракси да је овај вид изучавања посебно био плодан у изучавању уметности, у сменама уметничких стилова. Дилтајев духовнонаучни метод и историја стилова (које је најбоље представљао његов савременик Хајнрих Велфлин) постали су преовлађујући у историјама уметности новог доба.

Преокупиран посебно проблемима друштвених и духовних наука, Дилтај је посебно много допринео развоју херменеутике. Херменеутика је по пореклу стара дисциплина, настала у виду егзегезе, тј. тумачења *Библије* и светоотачких списа. У 19. веку, највише Дилтајевом заслугом, она је прерасла у филозофску херменеутику. У смеру развоја херменеутике деловаће у 20. веку и два крупна немачка филозофа: Хајдегер и Гадамер. Искуства

херменеутике се више не могу игнорисати ни у изучавању духовних и друштвених појава.

Херменеутика се у 20. веку нарочито потврдила у тумачењу књижевних текстова. На многим европским универзитетима уведени су и посебни предмети који се зову интерпретација текста. Не може се порећи да је херменеутичка вештина плодно утицала и на праксу интерпретације историјских догађаја или историјских докумената. Али, обично је тако бивало у појединачним случајевима и приликама. Српска критичка историографија, као целина, оријентисана ка архивским истраживањима, пажњу је више поклањала документима, а не стварним значењима историјских догађаја. Таква оријентација оставила је последице у сагледавању крупних историјских збивања у новијој српској историји. Видело се обично оно што су документи омогућавали или сугерирали да се види. Смисао најкрупнијих збивања остао је обично ван пажње историографа.

Суштинско и појавно

Појава феноменологије на почетку двадесетог века, и само отварање питања феноменолошког метода истраживања, одразило се плодно и у промишљању саме природе мишљења. За ову методу је карактеристично да је у фокус истраживања стављала разликовање битног од појавног. А како ће се битно и небитно одвајати и разликовати, увек ће зависити од тачке гледишта испитивача. Тим открићем поткопано је слепо поверење у критички метод. Показало се да примена тог метода зависи од тачке гледишта испитивача. Тачка гледишта једно је до великих открића феноменологије. Нарочито је значајно разликовање концептуалне и интересне тачке гледишта. Отварањем питања тачке гледишта, феноменологија је наглашавала удео субјективности у испитивањима. Тиме је продубљивала улогу херменеутике у спознајама предмета истраживања. Истовремено је уносила и критички однос према слепом поверењу у објективност научног мишљења. Откривала је да и објективност може да буде само привид.

Ови постпозитивистички методолошки продори омогућиће и успешно функционисање структурализма, појаве карактеристичне за науку 20. века. Појава структурализма је омогућила

дубље разумевање структура и у природи и у човековом свету. Највише је то чинила у спознаји односа целине која се изучава и њених делова, како односа делова према целини, тако и односа делова међу собом. Структурализам се нарочито потврдио у неколико области: у области лингвистике (де Сосир и Јакобсон), у области проучавања књижевности (Ролан Барт, Женет, Лотман), у области антропологије (Леви-Строс), у области историографије (утицао је и на школу „Анали“). Припадници школе „Анали“ обогатили су истраживања тиме посвећивали пажњу не само структурама, већ и процесима, посебно оним дугог трајања. Ови продори у области методологије могли су да обогате критички метод, да му продубе и повисе домете. У односу на искуства која су доносили ови методолошки продори, изучавања помоћу позитивистичког метода делују анахроно.

Парадигматско мишљење и Томас Кун

Око стотину година после Дилтаја, амерички филозоф науке Томас Кун у књизи *Структура научних револуција* (1962) учинио је опет нови велики помак у методологији, посебно оној која се тицала превасходно природних наука. Пре његовог открића мислило се да је једна од битних особина науке објективност; да се до научних истина долази на објективан начин, тј. да се удео субјективног у том поступку своди на најмању меру. Кун је показао да то није тако, и то баш на примеру физике. Показао је да и научници из ове сфере мисле у различитим парадигмама. Његов је пример: научници-физичари једне генерације мисле на начин Њутна; научници друге генерације мисле на начин Ајнштајна. Научне истине, према томе, имају пуни смисао и убедљивост само у оквиру једне парадигме. У оквиру друге парадигме, мисли се већ на други начин, и доказује се другачија истина. Да бисмо схватили природу и домет мишљења научника једне парадигме, треба да схватимо и саму парадигму у којој је мисао конституисана и у којој функционише.

Ова теоријска открића Томаса Куна, имплицитно су подржавале методолошке поставке Вилхелма Дилтаја али и феноменологије; показивале су да се и удео субјективног у науци такође мора узимати у обзир. Свест о томе подривала је слепо поверење

у било који метод, па и позитивистички. Самим тиме, и ова теза је ишла у прилог потребе развоја херменеутике.

Открића постструктуралиста

На француској научној и филозофској сцени шездесетих година 20. века, где је суверено владала структуралистичка мисао, дошло је до нових помака у процесима оријентације мишљења која се назива постструктурализам. На већ освојеним темељима структуралистичке мисли, филозофска мисао је ишла даље. Развиле су се филозофске оријентације које су добијале имена постструктурализам, постмодернизам, филозофија деконструкције. Све ове оријентације тицале су се и природе мишљења, а самим тиме нису могле да заобиђу ни питања која се тичу људске историје, па и историографије. Међу тезама које су оне развиле, можемо да укажемо на три које се тичу наше теме.

а. Једна од тих теза, у парафрази, гласи: праве истине нема; истина је оно што се *легализује као истина*. Тај став битно поткопава уверење историографа да се они увек баве истинама, да откривају историјске истине. Ту тезу је изнео Франсоа Лиотар у књизи *Постмодерно стање* (1978). По Лиотаревој тези, није баш тако: оно што чине историчари јесте да се легализује нека истина. Истраживачка битка историографа се окончава кад се нека истина легализује.

б. Други Лиотарев став из исте књиге јесте да се историографија, у ствари, бави састављањем *метанарација,* тј. састављањем великих прича о историјским догађајима. Лиотар открива да је историографија, у ствари, облик нарације који научност поткрпљује бираним аргументима. Сам став о историографији као метанарацији у великој мери доводи у питање самоувереност историографа да ће копањем по архивама доћи до битних истина, да остварују научна истраживања која воде ка непобитним истинама. Појам метанарације открива да се позивањем на документа могу градити и неистините историјске приче.

в. Трећи је став да је *симулакрум* једна од битних особина понашања људи доба у којем живимо. Ту тезу је заступао Жан Бодријар у више својих књига, посебно у књизи *Фаталне стратегије* (1994). Ова теза још пластичније открива склоност човека постмодерног доба да се бави симулацијама. Теза се може тицати

и историографије, и склоности историографа да симулирају научно бављење прошлошћу и, иначе, препуно симулација разне врсте.

Бродел као узор и као проблем

Нисам стекао утисак да српским историографима француски постмодернисти, као Лиотар и Бодријар, ишта значе; нити да су се замислили над њиховим открићима. У књигама српских историографа, међутим, често сам се сретао са именом Фернана Бродела. Овај француски историчар, вршњак структуралиста, репрезентативно име школе „Анали“, словио је као пример који и српски историографи треба да следе. Радовану Самарџићу подизан је рејтинг на чињеници да је педесетих година у Паризу слушао Бродела. Милорад Екмечић, своју књигу *Дуго путовање између орања и клања* почиње подсећањем на пример Броделовог сагледавања Француске као аграрне земље, нарочито у свом главном делу *Историја Француске*. Имплицитна логика овог поређења је лако схватљива: ако је француски историограф могао Француску да сагледава као аграрну земљу кроз векове, тек ми Срби можемо себе да сагледавамо као народ орача и копача.
Упркос томе, нужно је приметити да ово калемљење Броделовог социологизма на српске и југословенске прилике не може да доведе до потпуније истине о српској историји. Бродел у својој *Историји Француске* није угрожавао идентитет француског језика и француске културе; настојао је само да осветли темеље на којима су они изграђени. И у томе је успевао.
Српски историографи југословенске оријентације обично неће да виде да су и Срби, у предјугословенском периоду, имали битне карактеристике посебних народа. Француска је опстала после Бродела, али Југославија није опстала ни више од годину дана после објављивања најзначајније Екмечићеве књиге *Стварање Југославије* (1989). Екмечић није хтео да види да су проблеми са којима се суочавају Французи и Срби, као народи, у нечему слични, али у нечему и битно другачији. Главни је разлог у томе што Французи нису имали нешто као југословенски период. А Србима су, баш у том периоду, одузете неке од битних карактеристика важећих за европске народе, оне које се тичу њиховог идентитета. То се показало приликом разбијање Југославије.

Срби су у југословенском периоду доживели и етноцид и геноцид, дошли до ивице опстанка, биолошког и идентитетског. Не сме се сметнути с ума и да је такав развој догађаја могао бити пројектован. А не сме се ни пренебрегнути ни чињеница да су баш Срби у овом периоду били народ над којим је извршен геноцид, а приликом разбијања Југославије и касније доживели да буду оптуживани као геноцидан народ.

Репертоар методолошких идеја

О томе да је у српској историографији позитивистички метод још увек доминантан, сведочи садашње стање ове науке. Репертоар расположивих методолошких идеја, на које сам подсетио, може да укаже и на неке друге истраживачке могућности које би могли да имају у виду професионални историчари. У наставку овог текста неке од тих могућности илустроваћу примерима.

1. *Историографија као метанарација*. - Најбоља илустрација за схватање историографије као метанарације може да буде обимна *Антологија југословенске мисли и народног јединства* Виктора Новака из 1930. у којој се многим цитатима доказивало да су Југословени стотинама година тежили ономе што се десило 1918. године: да се уједине. Исти став може да илуструје и књига истог аутора *Вук и Хрвати (*1967) у којој је исплетена неистинита прича о томе да је Вук Караџић деценијама радио на језичком јединству Срба и Хрвата. Пошто су ове приче неодрживе, на њих треба гледати као на неодрживе метанарације.

Такође, као примери метанарације, могу да послуже и прикази Владимира Дедијера биографије Јосипа Броза Тита у двема књигама различитог обима и садржаја (1953, 1983). И једна и друга Дедијерова књига о истој историјској личности грађене су са ослонцем на документе који се могу наћи у архивама. Али је у овим књигама, биографија истог човека о њему нудила доста различите представе. Није спорно да су наведени документи у њима вредни и аутентични; промене су наступиле као последица промена контекста, али и промена у тачкама гледишта самог аутора.

Сличан пример за метанарцију могу да буду и књиге Владимира Ћоровића *Историја Југославије* (1933) и *Историја Срба*

(1989). И у случају Ћоровићевих књига ради се о историографским делима са несумњивом научном подлогом. Разлика међу њима је у промењеној тачки гледишта. Ћоровићева књига о историји Срба, била је предата у штампу пред сам рат, 1941. Није могла да буде објављена у сваком периоду Титове Југославије. Објављена је тек кад се то могло, а то значи кад је Југославија већ била „пуштена низ воду".

2. *Нема истине. Истина је оно што се легализује као истина*. – Ови искази Лиотара, дочекани су са видним отпором нарочито међу самим историографима. Те отпоре треба разумети. Ако нема (историјске) истине, посао историографа може да изгуби смисао. И Игерс се у својим књигама суочио са тим проблемом.

Трагање за истином, међутим, неће морати да буде бесмислено ако се схвати да се и неке не-истине могу легализовати као истине. Поверење у смисао оваквог посла моћи ће да се поврати ако се схвати да се процеси не завршавају легализацијом неке истине. Односно ако се схвати да су и многе истине легализоване без покрића, и да се могу де-легализовати у другом штимунгу или у другом контексту.

Најбољи пример за илустрацију овог проблема пружа однос према историји партизанског покрета. О овом покрету била је легализована једна истина док је трајала Титова Југославија. По тој истини четници су били третирани исто као и усташе. Кад су управо Титови следбеници разбили другу Југославију, и кад је прошло време комунизма у свету, показало се да је овако легализована истина неодржива, јер није почивала на здравим темељима. Нови историјски контекст отварао је врата за сагледавање другачије истине о Другом светском рату, па и о четничкој борби за одбрану Краљевине Југославије, државе грађене по моделу западних демократија.

Још бољи пример за промену легализације истине може да буде третман језика којим Срби говоре. Тај језик је у предјугословенском периоду називан српски; у међуратној Југославији називан је српско-хрватско-словеначки; једно време после Другог светског рата (1945-1954) у Републици Србији и Републици Црној Гори називан је опет српски, све док није на Новосадском договору легализован као двонационални, тј. као

српскохрватски/хрватскосрпски. Данас, кад исти језик носи пет националних имена (српски, хрватски, бошњачки/босански, црногорски, буњевачки), питање његовог идентитета још је отвореније. Кад се све то има у виду, јасно је да се поступак легализације истине о овом проблему мора одвити у складу са легализовањем истине о идентитету других националних језика.
Погубну страну легализације неистине о томе да Срби и Хрвати имају исти језик можемо сагледати на примеру монографије београдског професора права Жике Бујуклића *Правнички домети песника Лазе Костића* (2019). Највише простора ова коректно рађена монографија посветила је преводу књиге *Пандекти* са латинског на „западну варијанту" језика коју је Костић радио за загребачког издавача па се служио уобичајеном терминологијом хрватских правника. Добра страна Бујуклићевих истраживања може се видети у томе што даје много чињеница које приказују процес легализације пројекта по коме је вуковска варијанта српског језика (јужно наречје) постала западна варијанта језика који је у Титовој Југославији легализована као хрватски језички стандард.

3. *Предрасуда*. –Херменеутичари, тј. филозофи који се баве значењима, објаснили су да је слој предрасуда нешто посве природно што постоји у човековом свету. Пре него што почнемо да расуђујемо, полазимо од сазнања која прихватамо од претходника. А за то како ће нам свест бити однегована, одговорност сноси и историографија, као и друге науке које се баве човеком.

Посебно важан пример за предрасуду може да буде став да је језик којим Срби говоре одувек био српскохрватски. На тој предрасуди лако је легализовати став да овим језиком говори четири или више посебних народа, па да он може да има и четири национална имена. .

Наведени пример преименовања српског језика последица је једне још битније предрасуде: да је најзначајнији хрватски филолог Ватрослав Јагић, који слови и као најзначајнији „хрватски вуковац", био стварно следбеник Вука Караџића. На основу такве предрасуде следиле су друге предрасуде; Јагићеви ставови прихватани су као да су стварно Вукови. Међу њима је најзначајнија она да је бечки Књижевни договор био договор Срба и Хрвата о заједничком књижевном језику. Најгоре је што су такве

предрасуде ширили и неки од најзначајнијих Срба из југословенског периода, пре свега Јован Цвијић и Александар Белић. Ови чувени научници били су и саветници Владе Србије и регента Александра у време Првог светског рата и после њега. Да је Цвијић заступао Јагићеве а не Вукове ставове, може се најбоље видети из његовог главног дела *Балканско полуострво* (1918), посебно из поглавља *Етничко јединство и психички типови* (1987:332-336), а Белићев фалсификат може се видети из његовог чланка *Вук – ујединилац Срба и Хрвата у књижевном језику* који је прештампан у мојој хрестоматији *Срби и њихов језик* (1997, 2002).

4. *Мисли се у парадигмама*. - Откриће Томаса Куна да се и у природним наукама мисли у парадигмама, још више се односи на мишљење у друштвеним наукама. Грчки израз парадигма има исто основно значење као и латински израз формула, француски модел, српски образац. Као што се понашамо према обрасцима (формулама, моделима) тако и мислимо по моделима.

Ову тезу можемо илустровати и на примеру неких српских опсесивних преокупација. У предјугословенско време, на пример, политичке амбиције Срба биле су усмерене ка културном, духовном и политичком уједињавању укупног српског народа. Оптималне шансе за такво уједињавање, као и другим народима, могла је да пружи држава Србија, која је могла да буде мала, средња или велика. У југословенском периоду опсесија им је била Југославија. Ништа без Југославије, поручивао је кад год је могао Васо Чубриловић. Разбијање Југославије је такву тезу демантовало. Показало се да се и мора и може без Југославије.

5. *Симулакрум*. – Француски филозоф, Жан Бодријар, творац идеје о симулакрумима као фаталној стратегији постмодерног доба, сигурно не би могао да нађе бољи пример за симулакрум од идеје југословенства. Родоначелник идеје југословенства, бискуп Штросмајер, мало је веровао у идеју коју је пласирао. Био је лажни Југословен, како каже Крестић. Што значи да је Штросмајер само симулирао веровање у идеју чији је био родоначелник. Јагић је само симулирао да је Вуков следбеник, а потурао је посве другачије ставове. Исто се понашао и Јосип Броз Тито, творац друге Југославије. И Штросмајер и Тито су само

симулирали да верују у идеју и конкретизацију идеје југословенства. Њима је симулирање таквог веровања било потребно ради остваривања других циљева, оних који су били стратешке природе.

6. *Деконструкција логоцентризма*. – Израз деконструкција логоцентризма потиче од једног репрезентативног филозофа доба постструктурализма или доба постмодерне, Жака Дериде. Тиче се деконструкције свих битних вредности људског света: деконструкције идеје добра, деконструкције истинитог и деконструкције лепог.

Али, тиче се и деконструкције логоса уопште па и логоса историје. То ће се посебно уочити ако се имају у виду главни проблеми са којима се суочава савремена методологија. Међу тим проблемима на првом месту треба имати у виду откриће да је историографија, у ствари, делатност састављања метанарација. Последице таквог открића су: губљење поверења у истину, јачање предрасуда и јачање праксе симулација. Не треба, отуда, да чуди осећање губљења тла под ногама до којег је савремену историографију довела деконструкција логоцентризма. Човек нашег времена доведен је дотле да је погубио многе конце смисла свог постојања. На удару се нашли и логос историје и логос историографије.

Домети методологије Георга Игерса

Приказ проблема са којима се суочава модерна историографија, изложени у поглављу *Шведски сто методологије*, умногоме се разликује од приказа истих проблема које срећемо код репрезентативног теоретичара и историчара историографије Георга Игерса. Па ипак, та два приказа имају и нешто заједничко: тичу се истог периода у неговању науке о историји. Кључни историчар и теоретичар историје и код Игерса и код мене јесте Леополд Ранке. И Игерс даје особену важност појавама историзма, позитивизма и марксизма, уделу херменеутике, Дилтају, Томасу Куну, постмодернистима. Признајем да сам импресиониран обимом информација које овај истраживач и зналац поседује, његовом способношћу да примећује нијансе нарочито у приказу историографије која се негује у Немаца, Француза, Британаца,

Американаца. Овај истраживач је задужио науку о историји обавивши велики посао.

Па и поред тога, уочавају се и препреке коју овај методолог историографије није могао да савлада. Појава постмодерниста оставила је трајне последице у области науке о историји. Неки од теоретичара постмодернизма истицали су сазнање да постоји велика сродност историографије и књижевности; показали су да историографски текстови у суштини јесу облици нарације; самим тиме истакли су сумњу у истинитост и непристрасност историографије као научне дисциплине; па тако отворили могућност да се на историографију може гледати и са становишта дисциплине која се бави нарацијама, наратологије. Игерс је доспео у ситуацију да чувену Фукујамину књигу *Крај историје* схвати као објаву не само краја историје већ и као објаву краја историографије. Тиме је показао да се ефикасност његових виђења простире од појаве Ранкеа до појаве постмодернизма. Његова последња књига, избор огледа *Од историзма до постмодернизма*, обележава домете те ефикасности. На питање: куда историографија може да стреми после појаве постмодерниста, он нема конзистентан одговор. Опширан поговор другом издању књиге *Историјска наука у 20. веку* (2007, први пут објављене 1993) то јасно показује. Моја радна биографија универзитетског радника може да покаже да је баш постмодернизам био прва препрека коју сам имао да савладам. Та препрека је морала најпре да се савлада на филозофском нивоу: новим решењем субјект-објект релације. Уместо двочлане, ту релацију сам схватио као трочлану, тј. као субјект-праксис-објект релацију. Тим решењем је показано да је управо логос главни чинилац који повезује сва три члана релације. Самим тиме омогућено је да се открију слабе тачке пост-модерне идеје у виду деконструкције логоцентризма. Показано је и да се деконструисани логоцентризам може и мора обновити. Једна моја књига зове се *Обнова логоцентризма* (2009), а и књига *Шведски сто филозофије* (2017) завршава се решењима који излаз виде у обнови логоцентризма. Решења до којих сам долазио уводе у игру не само нове идеје, већ подсећају и на њихове носиоце које савремени истраживачи нису имали у виду.

Како сам дошао до тих решења изложићу у следећем поглављу.

Светозар Петровић, професор код кога сам докторирао (1974) био је први Југословен који се почео бавити методологијом проучавања књижевности као дисциплином. У својој првој књизи *Критика и дјело* (1963) изнео је мишљење да истраживач књижевности има три основне могућности избора метода: да се одлучи за један кључни метод; да се одлучи за комплементарност метода (рецимо феноменолошки и структуралистички) или да се определи за тотални метод. Петровић се није опредељивао ни за један од могућих избора, јер му ниједно решење није било прихватљиво. Највише је поштовао став о плурализму метода. Његово залагање за плурализам метода одговара Игерсовом ставу.

Решење до којег сам ја дошао настало је на сличном критичком односу према могућностима избора. Али је моје опредељење било другачије. Определио сам се за мета-критички метод као праву могућност да се овај проблем рационално превлада.

До тог решења дошао сам на основу теоријског увида у идеје чешког филозофа Карела Косика, који се представљао као „неомарксиста“. Његова концепција изложена је у књизи *Дијалектика конкретног* (1963, преведена на српски 1967). Битна особина Косиковог метода утемељена је на концепцији конкретног тоталитета. Да би се тоталитет сагледао на одговарајући начин, тј. као целина сложена од све мањих тоталитета, истраживач мора да се стави у мета позицију. Са такве позиције може се и мета-критички односити према појединим методама (рецимо структуралистичком, феноменолошком, психолошком итд.). Предност такве позиције у томе је што се тоталитети могу сагледавати конкретно, на разним нивоима, са разних тачака гледишта и применом искустава различитих метода. Али се морају сагледавати и дијалектички, са унутрашњим супротностима, у процесу мењања.

Било би неистинито ако би се тврдило да је Косик понудио метод дијалектике конкретног тоталитета у изграђеном виду. У његовом систему мишљења остало је отворено питање како повезивати једне чињенице са другим чињеницама, тј. једне тоталитете са другим конкретним тоталитетима. Да то питање решим, помогла ми је феноменологија пресликавања српског математичког феноменолога Михаила Петровића Аласа. Алас се и сам на

конкретан начин бавио чињеницама, и то не само чињеницама материјалне, већ и чињеницама духовне природе. Али бавио се и нечим чиме се мало ко у свету на теоријски начин бавио: кореспонденцијама међу разнородним чињеницама. На томе је и израсла његова феноменологија пресликавања, а из те концепције и његова теорија модела.

Практично сам показао да је, у Косиковој метакритичкој презентацији, Аласов метод своју дијалектичност посебно показао у схватању процеса. Тоталитети настају и мењају се у процесима који су двосмерни. Косик је те процесе представљао овим низом: деструктурализација-структурализација-деструктурализација-структурализација...

Моја надоградња Косикових и Аласових идеја остварена је највише у књизи *Логос и парадигма* (2000). Тамо је показано, на великом броју примера, не само да се на чињенице може гледати као на конкретне тоталитете, већ и да чињенице треба схватити као догађаје. Такво виђење омогућило је да се изнутра реконструише и природа и процес истраживања, па и сам процес бављења догађајима који су предмет изучавања класичне историографије. Откривало се да се свако истраживање заснива и на бављењу чињеницама, али и догађајима, односно тоталитетима. У историји филозофије природом чињеница се највише бавио Лудвиг Витгенштајн. Својим поступком, он је, практично, цео свет успевао да раствори на чињенице. А пошто је чињенице схватио као случајеве, свет који је успевао да растави на чињенице није успевао да поново састави. Остао је тако значајан мислилац на путу ка деконструкцији логоцентризма. Полемишући с њим, у мојој књизи изнета је другачија концепција по којој се чињенице могу доводити у везу уз помоћ логоса. Оваква филозофска оријентација води ка обнови логоцентризма.

Метод дијалектике конкретног тоталитета први пут сам применио у дисертацији о Момчилу Настасијевићу, а разрађивао сам касније књигама *Методологија проучавања књижевности* (1985), *Логос и парадигма* (2000), *Обнова логоцентризма* (2009) и другима. Примењивао сам га и у књигама из области политикологије као што су, на пример, *Филологија и геополитика* (2014) и *Срби и геноцид* (2017).

Ова подсећања на порекло и неке од битних ставова методологије дијалектике конкретног тоталитета могле би да изгледају непримерено проблемима којима треба да се баве проучаваоци српске историје. Неће, међутим, изгледати тако ако будемо имали у виду једну велику а неискоришћену могућност. То је чињеница да Срби имају једног од најзначајнијих филозофа историје у свету, Божидара Кнежевића. Његова виђења историје вреди поредити са виђењима чувених филозофа историје као што су Николај Данилевски, Освалд Шпенглер и Арнолд Тојнби. Кнежевићем сам се бавио у више наврата, посебно у једној студији о њему из 1994. и у књизи *Обнова логоцентризма* (2009). Из тих текстова се може видети да Кнежевић није мислилац кога сам се накнадно сетио за ову прилику. Начин Кнежевићевог мишљења о збивањима у историји уткан је у метод којим се служим. Он је овај метод посебно обогатио поимањем тоталитета као дијалектичке категорије у примени на изучавању историје.

Божидар Кнежевић (1862-1905) умро је исте године када и Иларион Руварац (1832-1905). Нисам, међутим, приметио да је српским историографима, који су следили Руварца, ишта значио Божидар Кнежевић. Пошто су се исцрпле могућности позитивистичке историографије која је блиска школи критичке историографије, сећање на Кнежевићев подвиг може нам помоћи да учинимо нови корак у сагледавању и српске историје и српске историографије. Поготово је то потребно учинити после појаве постмодерниста који су довели у питање постојећи модел историјских истраживања.

У поменутој мојој студији на више места указивао сам на појам логоса на који се та оријентација ослања. То је и кључни појам Хегела, највећег мислиоца који је мислио у духу историзма. Хегелови следбеници, по спољним обележјима, нису били највећи српски мислиоци 19. века Лаза Костић и Божидар Кнежевић. Али они са Хегелом имају нешто битно заједничко, а то је логос. У књизи *Обнова логоцентризма* сучелио сам њихове ставове. Овде доносим одломак у којем ће се ови ставови показати, а посебно Кнежевићеви:

> У идејном смислу, Божидар Кнежевић, филозоф историје, јесте супротност у односу на Лазу Костића. Изгледа да сам их само

ја довео у нераскидиву везу у тексту *Књижевност и уметност у филозофији историје Божидара Кнежевића* (Словеса, Бања Лука, 1-2/1994). Костић и Кнежевић нису мислили исто, нису се позивали на исте ауторе или на исте идеје. Али они нису искључивали један другог, него су се надопуњавали; њихова мисао је била комплементарна. Костић је на постојање основног начела, на укрштај (односно на симетрију и хармонију заједно), гледао са синхроне тачке гледишта; Кнежевић је на све проблеме којима се бави филозофија гледао превасходно са дијахроне тачке. Костић и Кнежевић, у ствари, једном истом прилазили су са разних страна. Костић је у свему видео укрштај супротица на начин симетрије и хармоније. То сагледавање обављао је у синхроној равни; другим речима запостављао је временску димензију. Божидар Кнежевић је доследно утврђивао однос међу чињеницама из дијахроне перспективе. Обраћао је пажњу превасходно на процесе, на промене, на историју. То је историја односа између онога што је било *пре* и онога што је дошло *после*; између *ранијег* и *доцнијег*. Ваљда више него иједан други мислилац, Кнежевић је, тачку по тачку осветљавао логос промена. То је чинио у првој књизи *Принципа историје* која се зове *Ред у историји* (1898). У другој књизи, која се зове *Пропорција у историји* (1901), Кнежевић се опет бавио процесима, али процесима пропорционализације. Главни проблем му је тамо био да се утврди логос односа између онога што је *више* и онога што је *мање* у историји. Логос ка коме тежи Костић: да осветли основно начело, јесте супстанцијалистички. Логос који је откривао Кнежевић био је усмерен ка осветљавању релација. Он се показивао као релационистички: то је онај логос који осветљава или регулише релације међу елементима или својствима елемената у природи и људском свету. Тај релационизам се исказује кроз односе супротности и противности међу елементима, кроз уношење релације са становишта пре или после, или релације више или мање. Све је у променама: логос промена је, по Кнежевићу, основно начело свега што јесте. Кнежевић, међутим, јасно показује да и у самим променама има логоса. (126-127)

У наведеном одломку није поменут још један појам значајан за функционисање Кнежевићеве филозофије историје: појам *потреба*. До историјских промена по овим филозофу историје долази када се укажу потребе да се промени успостављена пропорционализације у односима. Кнежевићев израз „пропорционализација“ прилагодио сам у својим текстовима појмовном пару „структурализација-деструктурализација“ да би се још јасније нагласио смер одвијања процеса. (Поменута студија о Кнежевићу

прештампана је у мојој књизи *Други ток српске књижевности*, 2012).

Ово подсећање на Кнежевића и његове ставове, наговештава промене у начину мишљења према предмету којим се бавим у овој књизи. Те промене у мишљењу везане су за истраживачки метод. Кад буду исцрпене методолошке могућности историографије, биће потребна помоћ коју може да донесе *историологија*.

Ако следимо Кнежевићеву мисао, могли бисмо да кажемо да се школа критичке историје није појавила случајно. Она се појавила када се указала потреба да историјске приче буду што истинитије, а њихову истинитост је требало потврдити документима. То је тренутак када је историја (историја схваћена као прича) прерасла у документовану причу, када је постала историографија.

Али такав вид научног проучавања очигледно није био довољан. Показало се да се избором једних и склањањем других докумената може прикривати и нешто суштинско без чега се историјска дешавања не могу разумети. Сећам се позитивистичког историчара књижевности Младена Лесковца, мог професора, који је очајнички вапио: документи о најважнијем ћуте. А не само да ћуте, већ могу и да одведу на криву страну.

Нешто слично се десило и са српском историографијом југословенског периода. Највеће похвале су добијали истраживачи који су се трудили да своје налазе потврде у архивама. Што више превернутих архива, то већа шанса да истраживачки резултати буду плодни. Показало се да ипак нису разумевали оно главно: како је дошло до лоше преоријентације у тумачењу историје српског народа. Данас постоји уверење да је таква оријентација имала кобне последице.

Филозофија историје Божидара Кнежевића нуди другачији пут долажења до истине. Она тражи да се уђе у логос историјских промена; тражи да историографија учини још један корак: да прерасте у историологију. А да би тако нешто постала, и она мора да садржи кључни чинилац, логос, какав по правилу у својим именима имају научне дисциплине као што су социологија, генологија, граматологија, семиологија и многе друге.

Промену оријентације у историографији коју предлажем илустроваћу на једном познатом примеру, који је већ био предмет многих анализа. То је чувена прича Едгара Алана Поа *Украдено*

писмо. Окосница је те приче у њеном сижеу. Париска полиција се, по овој причи, свим силама трудила да се докопа писма помоћу којег се могла компромитовати једна висока личност краљевског рода. Служећи се класичним методама полицијске истраге, ова полиција никако није у тој намери успевала. Зато је у помоћ позван господин Дипен. Овај претеча модерних детектива, до открића скривеног писма дошао је служећи се логиком. Он се потрудио да продре у логику министра Д. који је писмо сакрио. Знајући да ће полиција писмо тражити на скривеним местима, министар Д. , из приче, писмо је ставио на посве видно место. Имајући у виду ту могућност, господин Дипен, је схватио да украдено писмо не треба тражити на скривеном месту, већ на нескривеном. После тога, била је ствар технике како да се докопа писма.

Пре него што сам се бавио филозофијом историје Божидара Кнежевића, бавио сам се у књизи *Теорији белетристике* (1993:116-117) истраживачким методом господина Дипена из Поове приче. Оба искуства казују да се до истине може допрети ако се продре у логос збивања.

Други део
РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈА ИСТОРИЈЕ

ПРЕДУСЛОВИ ЗА НАСТАНАК ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Преписка Ћосић - Стругар

Идеја југословенства била је у 20. веку у центру пажње српских духова два пута: први пут када је прва Југославија била стварана, други пут када је била разбијана.

Пре него што је Југославија била разбијена, али док су процеси њеног разбијања били у завршној фази, почела је важна преписка између двојице знаменитих Срба: Србијанца Добрице Ћосића (1922-2014) и Црногорца Владе Стругара (1922-2019). Обојица су били учесници партизанског покрета, имали значајне функције у Титовој Југославији. Ћосић је постао знаменити политичар и књижевник; Владо Стругар, пуковник и историчар. Као чланови Српске академије наука и уметности имали су велики углед у свом народу: испраћени су као српски великани.

Да почне драматична преписка између ове двојице људи учиниле су спољне околности. Разбијање државе, у чијој су обнови учествовали, већ се осећало у атмосфери: било је само питање дана када ће се то и како десити. Неизвесни догађаји доводили су у питање и судбину Југославије, а са њом посебно и судбину српског народа. А доводили су у питање и смисао саме њихове борбе за обнову Југославије, па и смисао њихових властитих живота као учесника у том процесу.

Ова преписка је, заслугом Миливоја Павловића, уз писмено одобрење Владе Стругара, објављена у Павловићевој књизи *Писма са дуплим дном* (2018). Књига је јавности постала приступачнија преко фељтона који је почео да се објављује у Политици у мају 2019. Сем текстова преписке, фељтон је доносио и неку врсту коментара.

Наслов четвртог наставка фељтона у Политици гласи *Интерес за истину изнад свега*. А следећа два, пети и шести наставак, имају ове наслове: *Србима је потребна Југославија* и *Југославија је наша судбина*. Испод наслова петог наставка извучене су

следеће реченице из првог цитираног Стругаровог писма Ћосићу из 1989. године, дакле из времена док је ова држава још постојала.

> Уколико та Југославија није добра, нека се нараштаји труде да је побољшају. Ваљда им то неће бити теже у оквиру свеопштег мира у Европи – него што је прецима било тешко да ову државу изнесу из крви и пламена: 1914-1918. да остваре велики циљ, а 1941-45. да је обнове.

Из ових реченица види се позитиван однос академика Стругара према Југославији. Сличан однос ће се у преписци и касније сретати у ставовима обојице саговорника. На осуду ће наилазити снаге које су рушиле идилу Југославије; против таквог понашања наводили су се по правилу етички аргументи; политички су превиђани. Саговорници нису дубље залазили у проблеме националних програма југословенских народа. А нису отварали ни питање циљева борбе у којој су сами учествовали; нису уочавали ни њене последице. Оправдање за своје ангажовање су налазили у идеји за коју су мислили да је велика. Овакав њихов однос према идеји југословенства у митологијама се идентификује као табу а у филозофији као предрасуда. Да се ове предрасуде Стругар није ослободио, то се види и из његовог писма Политици од 17. маја 2019. кад је штампање фељтона почело. Стругар верује да ће фељтон „читаоцима олакшати разумевање околности у којима је - умом, борбом и зној ем најбољих њених синова настала југословенска држава, као и она у којима је та земља разбијена у крви, учешћем и доприносом најгорих“.

Другим речима, све се може доводити у питање, али се не може доводити у питање велики циљ, односно сама идеја југословенства. У једној анкети међу члановима САНУ, на коју се подсећа у овој Павловићевој књизи, показано је да у оваквом односу према југословенству Ћосић и Стругар нису били усамљени. Само је један од српских академика, романописац Драгослав Михаиловић, главно зло видео у идеји југословенства и стварању Југославије. Зло је, на свој начин, видео и мало познати песник Ранђел Јанићијевић, мој земљак, Топличанин, у књизи *Раздањивања* (2007:11).

Од Срба три вере
а једног језика
Створише четири народа
и три језика
Завера... антисрпска.

У додатку ове Павловићеве књиге, као посебан прилог, штампано је писмо које сам аутору написао после изласка његове књиге *Огледало Добрице Ћосића* (2015). Текст овога писма у књизи износи износи 11 страна. Овај текст ми је дао и повод да сачиним и посебну књигу под насловом *Добрица Ћосић и преумљење* (2017). Израз *преумљење* адекватан је превод грчког израза *метаноја*, који се обично преводи изразом *покајање*. Савремено значење на којем сам ја инсистирао адекватан је значењу израза *промена парадигме*. И у писму Павловићу, и у књизи о Ћосићу, залагао сам се за промену оне парадигме у којој је протекла борба и активност Ћосићевих сабораца. И ова књига, коју читалац има у рукама, проистиче из исте мисаоне матрице.

Различита виђења порекла идеје југословенства

Увид у пројекте, којима сам се бавио у претходним деловима ове књиге, може нас у великој мери приближити поимању идеје југословенства. Ова идеја, не само да је утицала на историју српског народа, већ је преобликовала и српску историографију.

О пореклу и суштини идеје југословенства имали су различита мишљења и људи са највишим научним звањима и титулама. Ево, за почетак, два мишљења:

Радован Самарџић:

> ИЗМЕЂУ ШТРОСМАЈЕРА И СТАРЧЕВИЋА. Политички живот Хрватске шездесетих година XIX века развијао се у знаку стварања југословенске идеје на непосредним традицијама илирског покрета и у зависности од појаве и распростирања великохрватске идеје Анте Старчевића. На подстицај Народне странке у Љубљани је 1870. дошло до састанка политичара из свих југословенских крајева Хабсбуршке Монархије. На томе састанку проглашено је начело јединства Словенаца, Срба и Хрвата. Главни

носиоци југословенске идеје у Хрватској били су Фрањо Рачки и Јосип Јурај Штросмајер. (581-2)

Ово је цитат из опширног Самарџићевог текста под насловом *Југословенски народи у XIX веку* објављеног у трећем тому *Опште енциклопедије Larousse* на српском језику (1971:567-601). По Самарџићевом мишљењу, дакле, идеју југословенства треба везивати пре свега за имена Рачког и Штросмајера, другим речима за хрватске идеологе.

А ево мишљења Милоша Ковића:

Оно што су урадили Вук Караџић и Доситеј Обрадовић је један озбиљан прелом у историји српског националног идентитета, српске националне идеје. Они су везали српство за језик уместо оног што је вековима – предање, култ, вера.

.... .

И сада имате Вуково и Доситејево везивање за језик. Наравно да и Вук и Доситеј знају шта је Косовски завет, јер Вук пред лице Европе ставља косовску епику. Није лако говорити о ономе што је Вук лоше урадио и лошим стварима које је урадио за Србе, за српску идеју. То везивање за језик, по мом мишљењу, то је аутопут који је водио ка југословенској идеји. Неспремност да се Срби одрекну своје католичке браће, као што каже М. Екмечић, није у питању сукоб Срба и Хрвата, већ католичких, православних и муслиманских Срба. То је проблем 16, 17. и 18. века. Покушава се са овом идејом језика, а то је идеја просветитељства, то је идеја романтизма – то је немачка идеја, помоћу које су Немци покушавали да превазиђу ту поделу између протестаната и католика.

Реченице које наводим потичу из интервјуа Милане Бабић са Милошем Ковићем објављеног у електронском гласилу *Стање ствари* (26. августа 2017) под насловом *Вуково везивање српског идентитета за језик је аутопут у југословенство*. До овог интервјуа дошло је после предавања које је професор Ковић одржао у Требињу.

Поред мишљења Самарџића и Ковића могла би се навести и друга, слична или блиска. Али су и ова два наведена мишљења довољна да покажу како однос према овом проблему зависи од виђења са различитих тачака гледишта.

Радован Самарџић је, у свом тексту из 1971, на појаву идеје југословенства гледао као на изразито позитивну историјску чињеницу. У складу са официјелним мишљењем историографске школе из које је потекао, он коректно Рачког и Штросмајера идентификује као родоначелнике те идеје.

Другачије од њега, 46 година касније, поступио је професор Милош Ковић који, такође, потиче са исте Катедре за историју београдског Филозофског факултета. Разбијање Југославије, које се у међувремену десило, и велики српски пораз који је тај догађај пратио, учинили су да он на југословенску идеју гледа као на нешто сасвим негативно. Та промена тачке гледишта лако је схватљива. На догађај разбијања Југославије слично су реаговали и многи њени становници, поготово Срби.

У Ковићевом реаговању, међутим, појавило се и нешто неочекивано. Гласовити историограф је на оптуженичку клупу извео Доситеја Обрадовића и Вука Караџића као главне кривце који су „трасирали пут у југословенство“ па самим тиме омогућили да се та идеја развије.

Познаваоцима дела Доситеја и Вука, не би требало да буде тешко да докажу да су ове оптужбе неосноване. Теже ће бити објаснити како је дошло до тога да један школовани историчар може да направи тако велику грешку. Али ни то неће бити немогуће ако се осветли пут који га је до такве грешке навео. У ту сврху од велике помоћи може да буде књига *Запамћења* (2016) академика Василија Крестића. У овој мемоарској књизи, Крестић, међу осталим, прича и о томе како је педесетих на професоре са оне београдске Катедре за историју гледао као на „горостасе науке“. Међу њима је с посебним пијететом помињао Виктора Новака и Васу Чубриловића. Обојица су били истакнути чланови Српске академије наука и уметности, која је деценијама неговала позитиван однос и према Југославији и према југословенској идеји. Иза тога позитивног односа стајало је континуирано изношење ставова да су Вук и припадници Илирског покрета били припадници исте оријентације у филолошким пословима; да су заједно организовали Књижевни договор у Бечу 1850. како би се договорили се о заједничком књижевном језику Срба и Хрвата; да је Ватрослав Јагић био настављач Вукових филолошких ставова и најзначајнији „вуковац“ међу Хрватима; да је Александар Белић настављао и Вука и Јагића. Ако имамо у

виду те и сличне чињенице, постаје јасно да је метанарација о везама Доситеја и Вука са идејама југословенства већ била однегована на научним фалсификатима и симулацијама; да је успешно увијена у реторичке обланде. Млади историограф је ту метанарациију у новој историјској ситуацији само довео до краја. Извео је природне закључке из већ обликоване историјске представе до којих су дошли његови претходници у југословенски оријентисаној српској историографији.

Зато је потребно суочити се са стварном европском и српском ситуацијом доба у којем су живели и деловали Доситеј и Вук.

Политичко и етничко поимање нација

Да би схватио европски свет тога времена може нам помоћи разликовање два типа нација, изнето у тексту Георга Игерса *Национализам и историографија* у другој од његових наведених књига (2019:107-124). То су *политичко* поимање нације, које он илуструје на примеру Француске, и *етничко* поимање које илуструје примером Немачке.

Старије од поменута два типа је политичко постојање нација. Прво је, дакле, постојала држава Француска, а тек после је настајала француска национална свест. Прво је настало Француско краљевство па је затим настала француска нација. За ту нацију је било карактеристично да је њена најраширенија популација говорила једним језиком, француским. Француски језик ће се, временом, проширити на друге делове популације.

За политички тип нације још бољи пример може да буде Швајцарска, где су национални језици у другим плану. Ова средњовековна држава окупљала је популацију која је говорила четири језика: француски, италијански, немачки и ретороманси. Свест о заједништву се у случају популације Швајцарске градила на темељу припадности једној држави, а не на популацији која говори једним језиком. Још очитији пример може да буде национална свест Американаца. Сједињене Америчке државе окупљају популације разних језика, које су договорно изабрале за један језик, енглески, за језик заједничке комуникације. Већ је треће столеће како овакав тип поимања нација успешно функционише.

Тип нације које репрезентује Немачка је посве другачији. Још је у 18. веку на простору садашње Немачке постојало 38 самосталних државица. Тај простор је насељавала популација која говори једним језиком, немачким. Али је она била верски раздељена на католике, протестанте, делимично и калвинисте. Запамћено је да су разни делови ове политички и верски разједињене популације међу собом често ратовале. Израз стогодишњи ратови обично се везује за верске ратове на овом подручју.

До историјског преокрета је дошло када се, унутар ове популације, почело схватати да она има и нешто битно заједничко што је повезује упркос верских и административно-државних разлика. То заједничко је језик којим говоре. Тако је почела да побеђује свест да је заједнички језик ипак нешто много важније од онога што ту популацију раздваја; пре свега од верских разлика.

Преовладавање оваквог схватања имало је за последицу сазнање да језик, а не вера, чини основу једног етноса, тј. народа. Ширење оваквог схватања био је велики историјски догађај. А тај догађај је био прекретнички зато што су формирањем нација били заустављени ратови дотле вођени на верској основи. Њиме је устоличено сазнање да је језичко-етничка сродност популације изнад верских различитости. У том сазнању треба видети и главне мотиве за политичко окупљање ове популације, па и за стварање језичко-етничке (националне) државе. Средствима и могућностима које држава буде располагала, она ће деловати на активирању и учвршћивању националне свести. Чиниће то преко универзитета, академија, енциклопедија, школског система. Овај тип националних држава бар у Европи је био новији, и он ће обележити европски 19. и 20. век.

Историографи, усмерени на изучавање политичке историје Немаца, успешно су приказали улогу политичких и војних субјеката на формирању немачке нације. У том погледу је посебно важну улогу одиграо пруски канцелар Ото фон Бизмарк. Неће се погрешити ако се каже да његовим деловањем дошло до уједињења тридесетак државица у Немачко царство 1870. Исто тако неће се погрешити ни ако се каже да је на овај начин највећим делом била уједињена у једну државу популација која је говорила немачким језиком. За овако етнички утемељену државу, било је карактеристично да више није била једноверска, већ језичко-

етнички заснована грађевина, другим речима да је постала национална држава Немаца, у другој терминологији: држава популације која је говорила немачким језиком.

По угледу на тај модел касније ће се стварати и друге националне државе. Готово истовремено са Немачком, на Апенинском полуострву настајаће и национална држава Италијана. Улогу сличну Бизмарковој код Италијана имаће Гарибалди. Његовом борбом и борбом његових сабораца створена је 1871. године Краљевина Италија под династијом Савојаца. И она је успела да уједини мноштво државица на тлу Апенинског полуострва у којима се говорило једним језиком, италијанским.

Заснивање националних филологија

Државе попут Швајцарске, Велике Британије, Француске, Шпаније, потичу из средњег века. Оне су стваране политичким средствима, на основу политичке воље и моћи њихових твораца. Не може се порећи да је у њиховом стварању и језичко-етнички карактер становништва имао извесну улогу. Али је та улога била подређена политичкој моћи и вољи оних који су такве државе стварали.

Стварања националне државе Немаца био је политички чин који је проистекао из појаве која се обично именује као национално освешћивање. А сама појава изразитог неговања националне свести везана је са једном крупном појавом која ће се десити у другој половини 18. века. То је појава националних филологија. Ова појава већ има непосредне везе са обликовањем националне свести. А кад национална свест постане обележје политичког живота, она ће као резултат имати тежњу ка окупљању језичко-етичких популација у оквирима једне државне заједнице.

И пре овог периода, и Немци су се, као и други стари европски народи, служили својим језиком у међусобној комуникацији, и имали представу о повезаности популације која говори тим језиком. Национални језик Немаца у јавној употреби, међутим, био је у сенци класичних језика, дакле грчког а посебно латинског. Латински језик је имао привилегован статус; био је и језик Римокатоличке цркве, али и језик државних администрација. А какав је статус тај језик имао у јавном животу сведочи знаменита књига Ернста Курцијуса *Европска књижевност и латинско*

средњевековље (преведена 1971). Тек ће се у 18. веку почети да мења однос према латинском језику у корист превласти националних језика. До преокрета је долазило са све већим учешћем грађанске класе у друштвеном и привредном животу. Ове прекретничке промене довеле су до тога да се конституишу три велике и моћне дисциплине: германистика, романистика и славистика. Поред дотадашњег интересовања за класичне језике, ове промене ће подстаћи интересовање за разне језике европских народа које ће се на основу језичких сродности све јасније разврставати у германске, романске и словенске народе. Ти процеси дугог трајања производиће и дубоке духовне и политичке промене. Временом ће оне драстично мењати европску ситуацију. Јављање националних филологија подстицаће и стварање националне свести; бављење националном прошлошћу постаће и опсесија уметника и историографа у епоси романтизма.

Као један од незаобилазних датума овог новог односа према живим језицима може се издвојити појава двотомне Хердерове антологије *Гласови народа у песмама* (1778-9). У тој антологији било је 40 песама са немачког језичког подручја, а остале су припадале другим европским језицима. Иако најзаступљенији, Немци су, у тој антологији, били приказани само као један народ међу другим европским народима. Антологија је показивала различите књижевне вредности и гласове појединих народа. Религиозне карактеристике народа који су преко песама заступљени у антологији биле су стављене у други план. У антологији је било песама и на романским и словенским језицима; било је и четири песме са српског језичког подручја. Поступак који је Хердер уградио у овакав приступ појединим нацијама најтемељније ће он касније обрадити у књизи *Идеје о филозофији историје човечанства* (1774-91). Поменута књига и укупна Хердерова делатност приказују се као значајни моменти у развоју романтизма. Исправније ће бити ако тим чињеницама придамо и већи значај: идеје уграђене у њима наћи ће се у темељима поимања модерних нација.

Увид у овако приказану ситуацију код Немаца може нам помоћи и да боље сагледамо ситуацију код Срба тога времена. У српским државама у средњем веку никад латински језик није имао улогу сличну оној коју је имао Западној Европи. У православној цркви Источних Словена, још од времена Ћирила и

Методија, у употреби је били старословенски и црквенословенски језик разних редакција, па и српске. Тако да њихов национални језик није био у онако драстично подређеном положају као што су национални језици народа Западне Европе били у подређеном положају према латинском.

У источном делу европских народа национални језик је, по традицији, играо главну улогу у идентификовању народа. О томе посебно сведочи *Житије светог Симеона* чији је аутор Свети Сава. У том најзначајнијем спису најзначајнијег српског светитеља, реч језици на савремени српски преводи се речју народи. Исто значење речи језици срећемо и у многим текстовима у *Старим српским записима и написима* које је приредио Љубомир Стојановић.

Ова идентификација, која ставља знак једнакости између језика и народа, заснива се на нечему што је објективно али и природно. Језик који су, на пример, створили Грци, природно и објективно их је разликовао од других народа. Тај језик је постојао и у многобожачком старом веку, а наставио је да постоји и у доба хришћанства. Популација која је створила грчки језик, променила је религију, али није променила језички идентитет, у другој терминологији: није променила идентитет народа.

Део српског народа у време када су се почеле јављати националне филологије живео је у разним европским земљама; био је део европског миљеа. Вреди, зато, подсетити и на ову чињеницу. Један од тадашњих родоначелника српске идеје, Доситеј Обрадовић (1739-1811), био је вршњак Хердера (1744-1804). Они су живели у исто време; обојица су умрли почетком 19. века. Доситејев српски национални програм, заснован на језичко-етничким основама, изнет у *Писму Харалампију* из 1783. године, јавља се готово истовремено са Хердеровим текстовима. Кључна реченица Доситејевог текста гласи: "Вера и закон се могу променити, али род и језик никада". С правом се каже да је Вук Караџић био најделатнији следбеник Хердерових идеја у Европи. Али се обично не истиче да се Вук са идејама сличним хердеровским могао срести најпре у Србији, и Великој школи у Београду, где му је учитељ био Доситеј. Није без значаја ни чињеница да је главни немачки историчар Леополд Ранке своју књигу *Српска револуција* (1829) писао у сарадњи са Вуком, и да је Вука највише подршке за свој рад добијао од немачких духовних првака, међу њима од браће

Грим, госпође Талфи, Гетеа. Срби су за ове Немце били релевантан културни и национални субјект, иако нису имали државу.

Напред изнето разликовање два типа нација, политичког и етничког, може да нам помогне да боље сагледамо српску ситуацију на размеђу два века, 18. и 19. За историографе који се баве овим раздобљем кључни догађај у европској историји била је француска буржоаска револуција 1789. године. Први српски устанак збио се свега 15 година касније (1804). Природно је што се та два догађаја доводе у везу, што се праве поређења између француске револуције и „српске револуције". Између осталог, и зато су та два догађаја, имала за последицу замене феудалног поретка грађанским.

О природи збивања у српском народу, до већег разумевања може довести уочавање сличности и подударности између покрета за уједињење Немаца и српског националног покрета за ослобођење. Национално ослобођење бар дела српског народа – то је била основна идеја која је водила српске устанике на почетку 19. века. Популација која је говорила српским језиком имала је још једну битну сличност са популацијом немачког језика. И Срби, као и Немци, били су верски разједињени. Популација која је говорила српским језиком била је подељена на православце, католике и муслимане. Само је православна популација у целини себе сматрала Србима. Међу католицима и муслиманима српског језика било је различитог опредељивања у погледу народног имена. Мада у изразито лошијој позицији од Немаца, и српски народ се, крајем 18. и почетком 19. века, нашао у ситуацији да решава сличне проблеме. Национално ослобођење за Србе је било предуслов и за решавање проблема идентитета и уједињења српског националног корпуса. А то питање се могло решити онако како се већ почело решавати у Европи. Тачно је да су Доситеј и Вук били израз тог процеса дугог трајања.

Процеси формирања националних држава

У Европи крајем 18. било је мноштво држава, али још није било држава које су се темељиле на језичко-етничким начелима. Творевине, којима би одговарао епитет националне државе, почеће да настају тек у 19. веку. То ће се десити најпре на Балкану

и то у процесу ослобађања хришћана од турске власти. Овај процес имао је бар двоструки значај. Био је ослобађање од туђинског господара, усто и господара друге вере. Али је имао и национални карактер: тежњу за уједињавањем етно-језичких популација унутар хришћанске популације која је била под турском влашћу. А да је ова борба истовремено вођена са тежњом за формирање националних држава, можемо закључити по процесима њиховог формирања. Прво су се у заметку јавиле две српске државице: Црна Гора и Србија; а затим и Грчка, Бугарска, Румунија. Настајање ових држава текло је упоредо са процесом борбе за уједињење Немаца и Италијана, са стварањем Немачке и Италије. Процес стварања националних држава, на разним местима, и из разних побуда била је новина у европској историји. Он ће се наставити и у 20 веку. Врхунац тога процеса одвиће се при крају Првог светског рата када ће као националне државе јавити Пољска, Чехословачка, Југославија. Такође и Ирска и Финска.

У овим процесима у основи је поштован принцип да националне државе обухвате живаљ једног језика. Уколико би тај принцип био поштован, онда би такве заједнице могле да буду сматране *природним* заједницама. На жалост, у конкретним историјским условима природност ових процеса није довољно истицана. Из пропагандних разлога, говорило се, на пример, о борби за стварање Велике Немачке, Велике Италије, Велике Србије, Велике Бугарске. Суштина тих процеса сигурно ће се боље схватити ако се у њима препозна борба за стварање Природне Немачке, Природне Италије, Природне Србије, Природне Бугарске.

(Не треба порицати, међутим, да су у овим процесима често истицани и мегаломански захтеви којима би више одговарао епитет *велика* него епитет *природна*. На кршењима принципа природности и космополитизма, рађане су патолошка стања у виду шовинизма и геноцидних пројекција према другим популацијама. Она су угрожавала етички принцип да се не чини другима што се не жели себи. Брана таквом понашању може да буде став о поштовању природних права свих народа.)

Највише је успеха у процесима окупљања исте језичко-етничке популације постигнуто стварањем Краљевине Италије. Али ни ова етничка држава Италијана није успела да окупи укупну популацију италијанског језика. Што значи да се није

остварила у оптималним границама Природне Италије, већ у историјским границама могуће Италије.

Нешто је слично било са уједињавањем Немачке. Ни Немачка, уједињена под Бизмарком, није била Велика Немачка; чак није била ни Природна Немачка, Јер су ван њених граница остали Немци из Швајцарске и Аустрије. Али је, и поред тога, била велика држава, каква је у том тренутку била могућа.

И на новију историју српског народа треба гледати као на део тих процеса. Као и идеолози других европских народа и идеолози српског, још у 19. век, истицали су често да се боре за стварање Велике Србије. При томе су, и они, као и идеолози других народа, имали у виду окупљање Срба у природним језичко-етничким границама. Ово разликовање је важно зато што прави јасну разлику између легитимних и нелегитимних тежњи свих народа који су своје националне државе изграђивали током 19. века и почетком 20. века. У том смислу била је легитимна тежња једнојезичких Срба свих вера да се уједињују на културном и на политичком плану. Нелегитимне би биле и саме тежње за стварањем неке неприродне Велике Србије, ван природних граница јединственог језичко-етничког простора. Са истог принципијелног становишта легитимне су тежње за стварање Природне Хрватске, али су нелегитимне оне које иду ка стварању неке неприродне Велике Хрватске. Поготово су те тежње постале опасне када је наметнута теза да два народа, Срби и Хрвати, имају исти језик који се једнакоправно назива хрватски или српски, или српскохрватски. Тим решењем је у основи онемогућено да се нарушава принцип језичко-етничког идентитета који важи за све друге европске народе. Таква пракса није омогућавала природна, здрава решења.

Главна арена за одвијање свих ових процеса, па и оних нездравих, силом прилика, постала је Аустрија. Ова стара држава, која се по традицији званично називала Свето Римско царство, и у којој је државни језик вековима био латински, била је угрожена процесима стварања националних филологија. Још више је била угрожена последицама тих процеса које су се испољавале у виду стварања националне свести народа којима је она владала.

Ова држава је имала интереса да подржава или толерише ослобађање Срба, Грка, Бугара, Румуна од Турског царства. Њој

непосредно није морала да смета борба Немаца и Италијана за уједињавање на језичко етничким основама. Али се другачије понашала кад су се процеси ослобађања и уједињавања словенских народа почели да тичу и самог њеног опстанка.

Славистика и Аустрија

Сасвим сигурно - развој германистике у другој половини 18. века доприносио је не само културној него и политичкој интеграцији популације која је говорила немачким језиком. Државе и државице, у којима се овим језиком говорило, нису имале интереса да се противе неговању германистике и језичко-културном уједињавању Немаца. Задовољавање ових интереса ишло је свакако у прилог и политичком уједињавању читаве ове популације.

Збивања у области германистике, међутим, подстицајно су деловала и на европско становништво словенског порекла; подстицало их је да се и само слично понаша. На тим подстицајима почеће крајем 18. века да се развија и филолошка дисциплина о Словенима, славистика. Основни задатак ове нове дисциплине биће да се бави Словенима, њиховим језиком, „наречјима“ тога заједничког словенског језика, односно посебним језицима словенских народа. Пошто је више словенских народа живело у Хабзбуршкој монархији, у њој су се природно развијали и центри славистике. У почетку је и међу Словенима владало уверење, да сви они говоре једним језиком, словенским, а да су језици појединих словенских народа само „наречја“ тога језика. Први слависти су сматрали да и они треба да учине оно што су већ чинили германисти: да се договоре о избору једног наречја за заједнички језик Словена, као што су и Немци узели једно наречје за језик свих Немаца. Из геополитичких разлога није било могуће да то буде језик најбројнијег словенског народа – руски. А разна словенска „наречја“ или језици толико су се већ издиференцирали да је тешко било од њих начинити један језик. Сем тога, већина словенских народа живела је у туђинским државама. А овим државама није било у интересу да раде на културној и политичкој интеграцији Словена. Ситуација са развојем славистике била је зато сложенија од ситуације у којој се развијала германистика.

Настанак славистике везује се за прашког опата Јозефа Добровског и за појаву његове књиге *Историја чешке књижевности* (1792). Један од најзначајнијих учинака Добровског у развоју ове дисциплине јесте појава његовог зборника на немачком језику *Slovanka* из 1814. године У другом тому тога зборника су представљене посебне тематске целине под овим насловима: *Russica, Serbica, Glagolitica, Illyrica, Croatica, Carniolica, Bohemica, Lufatica, Polonica.* Овај зборник, због тога, треба узети као догађај од којег почињу да се конституишу посебне филолошке дисциплине словенских народа које су и до данас опстале. То су: русистика, словенистика (carniolica), бохемистика, полонистика.

До битних промена је дошло у поимању дисциплина означених изразима serbica, glagolitica, illyrica, croatica. Тематска целина под именом serbica у зборнику Добровског обухватала је само прилоге Срба православне вере, glagolitica, се бавила текстовима писаним глагољицом, illyrica текстовима штокавског наречја/језика које су писали католици, croatica се односила на литературу са подручја кајкавског језика/наречја. Темини serbica и croatica су опстали, али је у садржају ових појмова дошло до промена.

Да бисмо схватили природу тих промена, позваћемо се на феноменологију, дисциплину која се овим проблемима бави. До промена у значењима појмова долазило је зато што се на проблем идентификовања популације гледало са различитих тачака гледишта. У феноменологији се ове различите тачке гледишта идентификују као *концептуалне, интересне* и *посматрачке*.

Прву промену у схватању serbice – србистике учинио је Вук Караџић, утемељитељ ове научне дисциплине о Србима и заступник српске идеје. Он је проблемима приступао полазећи од концептуалне тачке гледишта, што значи да је ову дисциплину развијао држећи се принципа који су важили за европску филологију, па самим тиме и за славистику. Доследно основним ставовима славистике, и он је сматрао су Срби они који говоре српским језиком без обзира на веру и место становања. Учинио је тако угледајући се пре свега на Немце, али и на друге. У истом духу деловао је и Павел Јозеф Шафарик, после Добровског најзначајнији утемељитељ славистике, а уз Вука најзначајнији утемељитељ србистике. Србистика се, на основама које су они

успоставили, развијала као једна од грана славистике, исто као и русистика, полонистика или бохемистика. У овом развоју је постигнута сагласност појмова који чине темеље европске филологије; сагласност између општег (европска филологија), посебног (славистика) и појединачног (србистика).

Такво концептуално утемељење србистике могло је да одговара интересима науке, и интересима српског народа. Али није могло да одговара свим чиниоцима на подручју на којем су Срби живели, превасходно у аустријској Монархији. На том подручју су постојали и други интереси.

Као што је развој германистике подстицао окупљање популације која говори немачким језиком, тако је било и са популацијама које су говориле језицима словенских народа. Њихова интеграција на словенској племенској основи, подстицала је процесе. А такви процеси нису били повољни за Хабзбуршку Монархију; водили су ка њеној дезинтеграцији.

На територији Хабзбуршке Монархије у то време живели су: Пољаци (делимично), Чеси, Словаци, Словенци, Хрвати и Срби (делимично). Пошто су словенски народи чинили већину у Монархији, развој славистике потенцијално се тицао и њене будућности. Зато треба имати у виду заинтересованост ове Монархије да утиче на процесе у сфери славистике и да их стави под државну контролу. Опасност по њу највише је долазила од Срба. Срби су, као народ делимично живели у њеним оквирима а још више у оквирима Турске царевине у којој је већ успешно водили борбу за независност. Од других словенских народа, Срби су унеколико предњачили на политичком, културном и на филолошком плану.

У том контексту треба видети и појаву Илирског покрета.

Аустро-хрватска идеја илирства

У првим деценијама 19. века славистика се нашла пред великим проблемом: како да реши питање књижевног језика Словена. На делу су биле две опречне концепције. По једној концепцији, требало је учинити нешто слично ономе што су већ учинили германисти који су изабрали једно од наречја немачког језика за немачки књижевни језик. У том смеру се и од слависта нешто

слично очекивало. Пошто се тако нешто није десило, предност је добијала друга концепција: она по којој сваки словенски народ треба да одабере један дијалекат свог народног језика за властити књижевни језик.

У овом процесу, који је трајао неколико деценија, појавило се и треће решење, компромисно. Концепцију тога решења изнео је један од најчувенијих слависта прве половине 19. века, Словак Јан Колар, у тексту *О литерарној узајамности*. Пошто слависти током више деценија нису успели да се договоре о томе које наречје словенског језика треба да узму за заједнички језик свих Словена, Колар је предложио да се изаберу бар четири главна. То су: *руско* за руско, белоруско и малоруско наречје; *пољско* за пољско и померанско наречје; *чешко* за чешко и словачко наречје, *илирско*, за српско, хрватско, словеначко и бугарско наречје. Имена наречја/језика: руско, пољско и чешко остала су као називи односних језика до данас.

Сложенији је био случај са изразом илирско наречје, односно илирски језик. Поменути текст Јана Колара, из рукописа на немачком језику, превео је Теодор Павловић и објавио га у свом Сербском народном листу децембра 1835. године. Текст је одатле фототипски прештампан у мојој књизи *Срби њихов језик,* 1997, 2002. Израз илирски Павловић је превео изразом српски, у значењу у којем је до тада у званичној Аустрији био употребљаван. Показаће се, међутим, веома брзо да у преводу истог текста у Гајевој Даници (1836) израз илирски није преведен; остао је исти назив као и у оригиналу – илирски. Накнадно се могло видети да је тако учињено са посебним разлогом. Иза овог геста стајала је концепција према којој је основан Илирски покрет. Аустрија се – преко значења овог израза - умешала у филолошке послове са намером да утиче на решења славистичке науке на јужнословенском подручју. Наставило се са праксом избацивања српског имена.

Помоћу новог тумачења израза Илири и илирски Царевина ће покушати да омете принципијелна филолошка решења, да замути језичко-етничке процесе у Срба и Хрвата и да славистику стави под своју контролу. Непринципијелност њених интервенција најбоље се види ако се обрати пажња на два паралелна покрета који се тичу словенских народа и славистике. То је покрет Људевита Штура и Илирски покрет.

На паралелно постојање ова два покрета обратио је пажњу словакиста Јан Кмеђ у књизи *Југословенско-словачке славистичке везе* (1987:342-362). Оба покрета су се, по Кмеђу, јавила истовремено: 1835. године, и трајала по седам година, све до 1843. Али су програми и учинци ових покрета били различити.

Покрет Људевита Штура. – У време рађања славистике, два блиска словенска народа, Чеси и Словаци, имали су посебне народне језике. Али тако није било и са књижевним језиком. Неки од првака славистике, по народности Словаци, као што су били Јан Колар и Павел Јозеф Шафарик, али и други, сматрали су да Чеси и Словаци треба да се служе једним књижевним језиком, чешким, као заједничким за оба народа. Међутим, Покрет Људевита Штура међу Словацима супротставио се таквом решењу и истакао став да словачки књижевни језик треба изградити на основу словачког народног језика. Овим залагањем само је поштовано једно од важних начела славистике: да сви словенски народи књижевне језике треба да граде на својим народним језицима. После седам година борбе, покрет Људевита Штура је у потпуности успео. Од тада Чеси и Словаци имају посебне и народне и књижевне језике. Ваљаност овог модела потврдила се током историје. Чеси и Словаци, који су се у периоду 1918-1991. налазили у истој државној заједници, Чехословачкој, лако и безболно су се раздвојили 1991. године и створили посебне државе Републику Чешку и Републику Словачку. То је било могуће и природно јер су већ од средине 19. века неговали језичку посебност.

Илирски покрет донео је Хрватима и Србима потпуно другачије решење. Хрвати и Срби су дотле имали своје посебне народне и књижевне језике. Хрватски књижевни језик био је изграђен на кајкавском дијалекту, а српски на штокавском. Илирски покрет се јавио 1836. године са програмом да ову јасну ситуацију поремети. Почетни програм Илирског покрета да сва четири јужнословенска народа (Словенци, Хрвати, Срби и Бугари) имају један језик, илирски, није успео. Програм је коригован тако да један језик, илирски, требало је да буде заједнички језик Срба и Хрвата. То је онај језик који су Срби називали српски, а у илирским публикацијама и у званичној употреби у Аустрији је називан илирски.

Увид у чињеницу да су у истој држави настала два покрета, покрет Људевита Штура и Илирски покрет, са потпуно различитим програмима, упућују на закључак да се они нису појавили спонтано. Може да се закључи да је Штуров покрет био у складу са концептуалним ставовима славистике, а да је Илирски покрет одговарао интересима Аустрије која је желела да амортизује последице развоја српског културног покрета. Овај покрет је већ показивао своју снагу преко Вука Караџића, српске штампе и првих културних институција као што је Матица српска.

Седам година било је довољно да Хрвати напусте свој књижевни језик (кајкавски) и прихвате српски (под илирским именом). Позната је чињеница да је 1843. године Аустрија забранила Илирски покрет и употребу илирског имена. Уследиле су драстичне последице. По правилу, све што је дотле носило илирско име, добијало је хрватско име. Стрепња ондашњих српских првака да Илирски покрет треба да послужи Хрватима да преузму језик и српску културну баштину била је оправдана. Али то није могло да утиче на новонасталу ситуацију. У официјелној историографији југословенског периода чин забране илирског имена приказиван је као, тобоже, непријатељски гест према позитивном националном деловању илираца, који су били претходница југословенске идеје. Ни када је Југославија престала да постоји, а идеја југословенства показала и своје друго лице, српска историографија није престала да ове догађаје тумачи у кључу аустро-хрватске идеје.

Тешко продире сазнање да је сврха Илирског покрета била да се српском језику наметне сувласник, а самим тиме да се поремети његов национални идентитет са свим последицама које из тога следе. Нема разлога да се превиђа чињеница да су аустрохрватска идеја илирства и разне варијанте југословенства биле потребне Аустрији да би помоћу Хрвата држала Србе и њихову филологију под контролом и да би пореметила процесе језичко-етничке диференцијације у корист Хрвата.

Аустријски и српски однос према илирској идеји

Није спорно је да је на западном делу Балкана у римско доба постојала провинција која се називала Илирик и да је у новом

веку за становништво на овом подручју употребљаван израз илирски народи. Такође, вековима је популација на овом подручју називана и Јужни Словени, међу којима Срби заузимају централно место. Заинтересована за јужнословенски простор, Аустрија је настојала да Србима одузме то место и да уништи њихову државотворну традицију.

Током дугог рата Аустрије са Турском (1683-1699) део српског народа из јужних српских земаља, махом са Косова и Метохије, повукао се за аустријском војском на подручје Панонске низије где су Срби већ живели као староседеоци. За ратне заслуге и обавезе чувања граница Монархије, аустријски цареви су овим Србима издали *Привилегије* којима су им гарантовали верску слободу и извесна права. Али, ни у овим *Привилегијама*, ни у оним касније издаваним, Срби нису називани Србима него илирско-расцијанским народом, Илирима. Ово чињење имало је сврху да српски народ изгуби свест о себи. Али и зато што је и сама претендовала на српске земље после протеривања Турака из Европе. У тој чињеници треба тражити објашњење за настанак илирске и југословенске идеје.

О односу Аустрије према Србима после Велике сеобе говори се и у мојој књизи *Срби и геноцид* (2017). Ево једног важног места:

> Сем привилегија, постоје и други докази о томе да се илирско име у Аустрији употребљавало за Србе свих вера, а превасходно за оне православне вероисповести. За овако схваћену популацију, Царевина је стварала Илирску дворску канцеларију (1745), Дворску депутацију за ердељске, банатске и илирске послове (1747), Илирску дворску депутацију (1753-1877) и Илирску дворску канцеларију (1791-92). Језик овако схваћених Илира се у свим релевантним документима називао се илирским (90).

Полазећи од тога да нема народа без сопствене идеје о себи Вера Милосављевић се бавила питањем развоја српске идеје у књизи *Сава Текелија и српска мисао, I, II* (1998). У другој књизи овога дела, у одељку *Српска идеја – стожер уједињења* (35-61) осветљено је неколико битних момената у развоју српске идеје почев од последњих деценија 17. века. Са посебном пажњом разматрани су следећи догађаји: (1) програм српске државне идеје грофа Ђорђа Бранковића (2) пројекција српске државе и српска мисао Саве Текелије и митрополита Стефана

Стратимировића (3) порекло Гарашаниновог *Начертанија* и његова сродност са идејом југословенства (4) српска идеја у југословенском контексту у виђењу Луја Бакотића.

1. Гроф Ђорђе Бранковић (1645-1711) био је, уз патријарха Арсенија Трећег Чарнојевића, најзначајнија личност српске историје на крају 17. и на почетку 18. века. Поред тога што је аутор *Славеносрбских хроника,* једног од првих и најважнијих српских историографских дела, Бранковићев дипломатски и политички рад и програм обнове српске државе имају трајни значај за развој српске идеје. А идеја му је била, да се, под заштитом Аустрије, обнови држава српског народа као брана према турским освајањима Европе. Себе је, као потомка династије Бранковић, сматрао наследним деспотом те обновљене државе што су му, изгласавањем, признали и српски прваци његовог времена. А и сам аустријски цар му је доделом титуле, прво барона па грофа, наговестио пут ка могућем кнежевству. О овој крупној личности објавио је Јован Радоњић 1911. дисертацију *Гроф Ђорђе Бранковић и његово дело,* једну од најбољих историјских монографија. Крађу верзију својих истраживања о истој личности Радонић је објавио 1929. под насловом *Деспот Илирика*.

Бранковић је свој пројекат стварања српске државе изложио у Мемоару аустријском цару 1688. године. Важно је знати да Бранковићев пројекат Илирске државе није укључивао Хрвате. Иако му је поводом Мемоара цар доделио титулу грофа и обећао му помоћ у борби против Турака, Бранковићев пројекат није прихваћен. Напротив, он је на превару ухваћен и стављен у доживотно заточеништво, без суда и осуде. А што се пројекта државе Илирије тиче, такође, треба знати да је Бранковић 1691. године одустао од илирског имена.

Аустрија је убрзо добила један други и другачији пројекат који би се могао сматрати реакцијом на Бранковићев Мемоар. Сачинио га је Павле Ритер Витезовић, похрваћени Немац, и објавио га као књигу 1700, године под називом *Croatia rediviva* (у преводу из 1997. *Oživjela Hrvatska*). У њој је изложена идеја о Великој Хрватској од Јадранског до Црног Мора у којој ће живети Хрвати који говоре хрватским или илирским језиком. Хрватска идеја у овој књизи имала је функцију да неутралише удео српског фактора на Балкану.

Пошто су се односи између Аустрије и Турске после Београдског мира 1739. године стабилизовали, остављено је по страни и питање обнове српске државе, али се Аустрија помно бавила Српском црквом и регулисањем њеног положаја. До укидања Пећке патријаршије 1776. године вероватно да није дошло без њеног уплива.

2. Крајем 18. века српско питање се поново отвара. Покреће га Српска црква на челу са митрополитом Мојсејем Путником и тражи учешће Срба у раду Угарске дијете (скупштине) и озакоњење положаја Срба у Угарској. Митрополит Путник са овим захтевом излази пред цара. Али молилац изненада умире током мисије у Бечу, а цар није дозволио учешће Срба у угарској законодавној власти. Он им је предложио одржавање црквено-народног сабора у Темишвару. Темишварски сабор (1790) Срби су искористили да изнесу све своје прозбе и искања а, уместо одговора на њих, добили су од Беча наредбу (преко царског комесара) да траже оснивање војводства српског у Банату, што су они покорно и неподељено учинили. Од војводства није било ништа а Сабор се највише памти по избору тадашњег најмлађег владике Стефана Стратимировића за новог митрополита и по учешћу младог доктора права Саве Текелије и његовој беседи. После догађаја у Темишвару Срби су у Угарској добили озакоњење грађанских права и места у Угарској дијети. На Сабору су биле и групе Срба из Турске који су од ћесара тражили заштиту. А да је Текелија добро процењивао политичке могућности када је у саборској беседи тврдио да се српска држава може стварати у Србији, то је потврђено избијањем првог српског устанка против Турака у Београдском пашалуку у фебруару 1804. године.

Учени племић Сава Текелија сачинио је 1805. године Мапу српских земаља на ћириличном писму и неколико стотина примерака послао устаницима као и књигу о вештини ратовања *Римљани у Шпанији*.

Међутим, идеја о стварању слободне српске државе, снована међу Србима северно од Саве и Дунава и те како је била значајна потпора у борби за ослобођење од Турака. Од Срба „пречана“ најкрупнију улогу, стварног и симболичног значаја, имао је Доситеј Обрадовић, али и више других личности почев од митрополита Стефана Стратимировића и владике бачког Јована

Јовановића до правника Божидара Грујовића, многих трговаца, сељака и грађана. Документима о ангажовању Срба у Угарској на дипломатском плану није у српској историографији посвећена довољна пажња. Сава Текелија се 1804. године обратио на француском језику Наполеону Бонапарти писмом које је објављено тек 1966. године у књизи његових мемоара.

У писму Наполеону Текелија је *Илирско краљевство* (будућу српску државу) приказивао као чиниоца равнотеже у Европи. Дипломатско име за Србе – Илири, које је званично употребљавано у Аустрији, и у овом писму, као и у другим Текелијиним текстовима, односило се на Србе православце, Србе католике и Србе муслимане. У писму Наполеону наглашено је поменуо Дубровник као државицу српског народа.

Само дан касније пошто је Текелија предао француском амбасадору у Бечу своје писмо, 14. јуна 1804. године, послато је писмо митрополита Стратимировића руском цару Александру.

Није истраживано како су цареви, и француски и руски, примили предлоге српских духовних и политичких првака. Руси су помагали Србима и у првом и у другом устанку а и касније. А Наполеон је после победничког рата са Аустријом, дуж источне обале Јадрана 1808. године створио *Илирске провинције* са седиштем у Емони (Љубљани). Ова административна формација Наполеоновог царства трајала је до 1815. године када су Французи изгубили ове територије.

Подсећање на ове чињенице показује како је употреба илирског имена за Србе старија од Илирског покрета и како значење илирске идеје зависи од различитих политичких програма и прилика. Ако је Југославија имала претечу, онда су то биле Наполеонове Илирске провинције. О томе нешто говори и ова чињеница: у џепу краља Александра Карађорђевића, убијеног 9. октобра 1934. у Марсеју, нађен је текст његовог спремљеног говора у којем он помиње Илирске провинције, да би Французима указао на везу између њих и Југославије коју је он створио.

3. У књизи *Сава Текелија и српска мисао,* у њеном другом делу, одељак *Српска идеја – стожер уједињења* посвећен је настанку и садржају Гарашаниновог *Начертанија* насталог као тајни документ. Ауторка је пошла од истраживања Драгослава Страњаковића и његовог рада *Како је настало Гарашаниново*

Начетаније (1939). Познати историчар је објавио два документа упоредо: текст *Начертанија* и текст *Плана* који је Фрања Зах написао за Гарашанина. *План* је послужио као предложак за *Начертаније.* Страњаковић је омогућио да се види је Гарашанин преузео Захов текст готово уз целини, као и то шта је из Заховог текста изоставио или преправио. Да није реч о тајном политичком документу, за *Начертаније* би се слободно могло рећи да је плагијат. Али, пре Заховог *Плана* и *Начертанија*, привремени председник пољске владе у егзилу у Паризу Адам Чартористки, преко свога агента Људевита Звјерковског Леноара, послао је Србима *Савете... свој* писмени састав о томе како они треба да следе његове ставове у борби за ослобођење Пољака и Срба.

Значајан је податак да је Гарашанин показао *Савете* Чартористког кнезу Александру Карађорђевићу тек 1845, после добијања Заховог *Плана* и израде *Начертанија.* Овај тајни документ постао је, званично, познат Бечу 1883. а Пешти 1886. године. Међутим, Беч је за њега могао знати од самог почетка и није немогуће да се радило о подметнутом „кукавичјем јајету". То је још уверљивије ако се има у виду каснија политичка антисрпска пропаганда поводом *Начертанија*. Мада није био јавно познат, овај документ је могао бити појединима руководство за политичко деловање за шта би се могло наћи доказа већ у историјским догађајима 1848/9. године и касније. Преко *Плана* и *Начертанија* у Србију је увезена југословенска државна идеја што је Гарашанин и могао и није морао да разуме. Али је приметно да се у његовом документу даје велики значај ослонцу на Хрвате, док се Срби у Угарској негативно оцењују и потцењују. У Србији је *Начертаније* први пут објављено 1906. године. што значи да оно није могло шире утицати на политичку мисао Срба у 19. веку.

Истраживања која се тичу *Начертанија* могу да буду значајна из више разлога. Она показују да су Срби пре *Начертанија* имали свој државни (па и национални) програм како у текстовима Ђорђа Бранковића и Саве Текелије (које српска наука потцењује) тако и у идејама Доситеја Обрадовића и Вука Караџића чију политичку и програмску компоненту историчари, такође, превиђају, баш као и непрекидно сведочење и деловање Српске православне цркве и јерархије Карловачке митрополије.

Такође се показује да се идеја јужнословенског повезивања појавила и пре него што је Штросмајерова идеја југословенства

ступила на историјску сцену. Сетимо се само патријарха Рајачића и генерала и бана Јосипа Јелачића. Отвара се питање веза између Гарашанина и Штросмајера, као и могућег заједничког извориштa њихових програма. Није згорег поменути да су Људевит Гај и Фрањо Зах били у некој врсти сарадничких односа у време настајања *Начертанија*.

Узете скупа, наведене чињенице сугерирају да су идеје илирства и идеје југословенства пласиране да би се помоћу њих створио простор за афирмацију хрватске идеје. Зато су остале маргинализоване идеје и пројекти Бранковића и Текелије а, такође, значај српског културног покрета у успону, на чијем су челу били Вук Караџић и П. П. Његош. Нема оправдања за пренаглашавање противничких трвења Вука и дугих Срба на јавној сцени, а потцењивање ширине и обима сарадње и солидарности међу њима, и Вукове мисије међу сународницима. Поготово је штетно искривљавање и фалсификовање његових ставова о идентитету српског језика за који он никада није прихватио да би могао бити и хрватски или илирски.

4. Југословенска идеја аустро-хрватске провенијенције тешко је примана међу Србима који су ценили своју државу Србију. Све до пред крај Првог светског рата, па и после стварања Југославије 1918. паралелно су постојале две различите идеје југословенства: и српска и хрватска. Као пример за такво стање може да послужи књига Луја Бакотића *Срби у Далмацији* (1938). Лујо Бакотић, преводилац Библије и аутор *Речника српскохрватског језика,* опредељивао се као Србин католик, сматрао је да се Срби и Хрвати разликују по националним идејама, а не по вери. Коментаришући један цитат у Бакотићевој књизи, где он износи изјаву Мате Дринковића који каже да је из Великог рата хрватски народ изашао поражен, али да није била поражена његова идеја, Вера Милосављевић придаје особит значај томе, остављајући отвореним питање будућег дејства хрватске и српске идеје.

У овом контексту треба схватити и ставове изложене у поглављу књиге *Сава Текелија и српска мисао* које носи наслов *Текелија и Вук на истој страни.* Насупрот устаљеном мишљењу, овде се показује да су Текелија и Вук не само помагали један другом него да су обојица радила на истој националној идеји.

Илирски покрет и српска идеја југословенства

Илирски покрет је много сложенија појава него што је у југословенском периоду приказивана. Ову појаву ћемо потпуније приказати ако обратимо пажњу на неколико момената: 1. на почетак деловања његовог вође Људевита Гаја, 2. на стварног идејног зачетника овог Покрета међу Хрватима, 3. на настанак и деловање Покрета и 4. на реаговање првих људи Матице српске у виду концепције југословенства/јужнословенства.

1. Људевит Гај (1809-1872) није одмах почео да делује у духу идеја Илирског покрета како се обично у литератури представља. Супротно од тога, почео је да делује слично другим славистима: настојао је да уради за Хрвате оно што су други слависти радили за своје народе. Узор му је био Вук Караџић, већ прослављени филолог. Гајева прва и једина књижица од 27 страница, *Кратка основа хорватско-славенског правописања* (објављена у Будиму 1830), писана је кајкавски, односно хрватским језиком, како га он назива, латиницом којом се на том језику писало. Штампана је двојезично: на хрватском и на немачком језику. Попут Вукове реформе ћирилице за употребу у српском језику, и млади Гај је у тој књижици донео свој програм реформе хрватског писма који би био примерен хрватском језику. Реформисана латиница коју је он створио разликује се у осам словних знакова од латинице коју данас употребљавамо и која се без основе назива „гајица“. Ове разлике су тако велике, да се мора одбацити неоснован став да је још у овој књизи Гај створио латиницу којим се данас служимо. (Цео текст на хрватском језику ове књиге прештампан је фототипски у мојој хрестоматији *Српска писма,* 2006, 2009. Изостављен је само исти текст на немачком језику).

До ове Гајеве књижице годинама нисам могао да дођем југословенским библиотекама; нашао сам је 2005. у Сечењијевој библиотеци у Будимпешти. Представу о Гајевом укупном деловању дотле сам могао стећи посредно: на основу литературе о Илирском покрету. Тако се десило да у мојој књизи *Увод у србистику* (2002, 2003) Гајеву реформу латинице прикажем на основу познате књиге Златка Винцеа *Пуповима хрватског језика* (1978) и да то виђење поткрепим цитатом. Пошто сам се тек накнадно

упознао са примарним извором, овом приликом исправљам грешку.

2. У поменутој књизи *Увод у србистику* тачно је означен стварни почетак главне идеје на којој ће се касније темељити деловање Илирског покрета. Тај почетак се налази у књижица Ивана Деркоса која је објављена 1831. на латинском језику под насловом *Genius Patriae*. У мојој књизи се доста говори о Деркосу као претечи Илирског покрета. Главни проблем који је ова књига имала да реши био је: како спојити два хрватска наречја/дијалекта: чакавско и кајкавско. Ово су Деркосове речи:

> Тај се исти дијалекат подудара исто тако са дијалектом Славоније и Хрватске у Војној Крајини. (...) Та су наречја међу собом слична, кад су слична трећему, наиме српском. (2003:230).

Решење до којег је овај млади аутор дошао је сасвим једноставно: да би се повезала и спојила два хрватска наречја, треба се послужити српским наречјем, односно српским језиком. Тим решењем је српском језику била намењена судбина да убудуће служи хрватским интересима. На теоријским основама тог почетног става надограђиваће се касније и идеја илирства и хрватска идеја југословенства и сербокроатистике.

Концепција рано преминулог Деркоса осветљава и како је дошло до тога да се улога Људевита Гаја промени. Гај више неће настојати да у духу славистике тражи решење за хрватски језик, већ ће се прихватити улоге менаџера којем је главна функција у филологији да удовољи хрватским националним интересима. Ове интересе он ће задовољавати упорно и смишљено. Чинио је тако што је филологију стављао у функцију политике.

3. У новој улози Гај се очигледно добро сналазио. После неколико година настојања, најзад су се 1835. појавиле *Novine horvatske* и њен подлистак *Daniza Horvatska, Slavonzka i Dalmatinzka*. Тако да се та година може сматрати неким пред-почетком Илирског покрета.

За прави почетак Илирског покрета може се узети тек следећа година, 1836. година када се и лист и додатак преименују у *Novine ilirske* и *Daniza ilirska*.

За реализацију илирске идеје, важнији је од новина био подлистак *Даница илирска*. У њеном првом броју само је био један текст на штокавском наречју, другим речима на српском језику. Али се број текстова на овом наречју/језику временом све више увећавао. После седам година српски језик је потпуно преовладао. Ово илирско гласило је излазило практично на српском језику који су сами илирци називали илирски. Тиме је у највећој мери обила оживотворена идеја Павла Ритера Витезовића да је илирски, односно хрватски језик, најважнији језик балканских Словена. Пошто је 1843. Аустрија забранила Илирски покрет, уместо имена илирски језик, све чешће је у употреби израз хрватски језик. Тако се десило да један исти језик добије двонационално име; да се зове и хрватски и српски.

Гајев Илирски покрет је добио пресудну подршку међу Хрватима, мада је било и појединаца који су му се противили. Идеје Покрета прихватили су, делимично, и неки Срби католичке вероисповести. Код Бугара позив на уједињавање Илира није прошао; међу Словенцима нашао се један књижевник који је пришао илирцима, песник Јакоб Фрас. Он је напустио словеначки језик и прихватио српски (илирски); променио лично име и деловао под псеудонимом Станко Враз; постао је један од тројице најрепрезентативнијих имена Илирског покрета међу књижевницима. Друга двојица су били Иван Мажуранић, Хрват чакавац и Петар Прерадовић, Србин католичке вере. Сва ова тројица песника писала су на језику Петра Прерадовића. Али се њихов језик звао илирски, потом хрватски. Касније је делатност ове тројице песника двојако приказивана. По једним интерпретацијама они су били зачетници протојугословенске идеје у књижевности. По другим интерпретацијама, у њиховом деловању видео се „хрватски препородни покрет".

Било је појединих Срба из области књижевности и филологије који су испочетка показали интересовање и наклоност према појави Илирског покрета. Али, брзо су се охладили. Идеје овог покрета нису подржали најистакнутији Срби онога времена: Сава Текелија, Сима Милутиновић Сарајлија, Вук Караџић, Јован Стерија Поповић. У Београду су илирци придобили за сарадњу младу и образовану Анку Обреновић, кћи Јеврема, брата кнеза Милоша, која је прозвана у Гајевим новинама као „Илиркиња из Србије".

4. У читавом југословенском периоду српске историје запостављана је чињеница да су идеје Илирског покрета наишле на оштро супротстављање ондашњих челних људи у Матици српској. Матица српска, основана 1826. године, била је прва културна, односно књижевна, институција Срба у Угарској; прва од десетак матица у словенском свету. Отворена ка словенском свету у време напредовања славистике, она није могла да прихвати вештачку творевину – Илирски покрет. На идеје Илирског покрета о томе да су Бугари, Срби, Хрвати и Словенци један народ, Илири, и да говоре једним језиком, илирским, реаговали су већ 1836. године Теодор Павловић, секретар Матице и Јован Суботић, уредник њеног *Летописа*. У посебним текстовима, под својим именом, они су изнели јасне ставове да ова четири народа нису никакви Илири који говоре једним језиком, илирским, него су то Југо-Славјани (у данашњој терминологији – Јужни Словени) и да ови народи имају блиске, али посебне језике. Ево одломка једног од тих реаговања, нешто млађег књижевника и доктора права Јована Суботића. Преносим га из књиге *Увод у србистику* (248-249):

> Они, који су име "Илир" изнели, признају, да је име "Илир, са именом "Југо-Славен" једно те исто; или поне то признати морају, кад конац свога намеренија добро промотре и развиде. Ја мислим, и држим, да и други људи тако исто мисле, да се сви они Славени, који на Југу живе, пуним правом и правим путом "Југо-Славени" назвати могу, а по нечем и морају; а кад се ови зову "Југо-Славени", то се њиова слога назвати мора "Слога Југо-Словена"; њиово књижество биће "књижество Југо-Славена". Свакиј дакле, види, да они, који име "Илир" уводе, том имену за равно "Југо-Славен" узети морају. (1839:94)

> При имену "Илир" нестаје имена Србин, Хорват, Бугарин, а при имену "Југо-Славен" није тако; у овом имену већ је по природи и Србин, и Хорват, и Бугарин, и свакиј онај Славенскиј народ, који на Југу живи. Како се називемо у сојузу Илирима нисмо више Срблји нити смо Хорвати; ако се називемо "Југославенима" остајемо заједно онога имена, које за себе имамо. (111-112)

У текстовима реаговања на идеје Илирског покрета Теодора Павловића и Јована Суботића изнесени су ставови помоћу којих можемо јасно учити разлике између двеју страна: српске у

хрватске. Представници Матице српске су се држали ставова славистике по којима четири јужнословенска народа имају своје посебне језике, који су и блиски, али и међусобно различити. Представници Илирског покрета, који су наступали у име хрватске стране, заступали су, у суштини, унитаристичку идеју: на Србе и Хрвате гледали су као на један народ који говори једним језиком. Такво понашање може се схватити ако му се приђе са интересне, а не са концептуалне тачке гледишта.

На постојање разлике између садржаја идеја југословенства и јужнословенства први пут сам указао на 15. конгресу славистичких друштава Југославије, који је одржан у Нишу 2001. године у реферату *Две идеје југословенства: српска и хрватска*. (Реферат је објављен у зборнику радова са овог скупа а прештампан је у мојој књизи *Идеје југословенства и српска мисао,* 2007).

До открића да су и Срби имали своје виђење односа међу јужнословенским народима, дошао сам пишући студију о Јовану Суботићу (штампана је у књизи *Други ток српске књижевности*, 2012). Павловић и његов нешто млађи колега, Суботић, схватили су да је идеја Илирског покрета неприхватљива и као антиславистичка и као унитаристичка. Она је доводила у питање и словенску припадност јужнословенских народа, њихову потребу за неговањем националне посебности и сарадње са другим словенским народима.

По овим открићима, млади представници Матице српске, одбацујући идеје почетне идеје Илирског покрета да су Словенци, Хрвати, Срби и Бугари у ствари један народ, Илири, иницирали су другачији приступ проблему њихове повезаности и различитости. Може да се каже да су они утемељили идеју југословенства у духу славистике. За њихово реаговање на идеје илирства треба везивати и употребу израза *Југословен* и *југословенски*. А какво је било изворно значење тих израза може нам помоћи подсећање на један важан догађај. На насловној страни Његошеве књиге *Лажни цар Шћепан Мали* (Загреб 1851) стоји да је штампана у Југославији! Име Југословени тада је подразумевало поменута четири народа: Бугаре, Србе, Хрвате и Словенце, а име Југославија простор где живе ова четири народа. Тај простор је био шири од простора касније настале државе Југославија.

Нисам погрешио што сам у поменутим текстовима идентификовао српску идеју југословенства и што сам је временски

лоцирао пре појаве хрватске идеје под истим именом. Српска идеја је, несумњиво, старија. О њој би се, у духу данашње језичке праксе, пре могло говорити као о идеји јужнословенства. Не мора да буде лоше ни ако се на ту идеју подсећа под старијим именом идеје југословенства. Ова подсећања ће неминовно водити ка спознаји разлика у односу према хрватској идеји под истим именом.

Српска идеја југословенства/јужнословенства се ослањала на изворне идеје славистике по којој сви словенски народи имају блиске а различите језике. Главни репрезентант те идеје код Срба је био Вук Караџић. Његови филолошки ставови временом су били уграђени и у програме Матице српске, Српске краљевске академије, али и у образови систем Краљевине Србије. Оваква концепција се одржавала међу Србима и у Србији све до Првог светског рата.

Концепција по којој су Југословени само три народа: Словенци, Хрвати и Срби, само је у преименованом виду настављала унитаристичку идеју илиризма. У основи је била унитаристичка и идеја југословенства за коју ће се касније залагали њени родоначелници Јосип Јурај Штросмајер и Фрањо Рачки.

Значење израза *Југославија, Југословени, југословенски* добило је садашња значења тек после стварања државе Југославије. Југословенско име ће се, од тада, односити само на народе који су у ушли у њен састав, на Србе, Хрвате и Словенце. (Дакле, без Бугара).

За дубље разумевање израза југословенски и јужнословенски потребно је зато знати њихову историју али и контекст у којем се ови изрази употребљавају. А добро је имати у виду и оријентире. Српска идеја се везује за појмове словенство, јужнославенство, славистика и србистика. Хрватска идеја се у пуном смислу може доводити у везу са појмовима југословенство и сербокроатистика.

ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА КАО ПРОЈЕКАТ

Утемељење југословенске идеје

У литератури о југословенству по правилу се истиче да су идеје илирства и југословенства повезане; да је Гај претходио Штросмајеру; да је идеја илирства припремила пут идеји југословенства. Таква интерпретација ослањала се на позитиван однос према обема идејама; истицала је само једно њихово лице: оно примамљиво.

Разбијање Југославије и догађаји који су потом следили, међутим, изискују да се на везу између ове две идеје гледа и шире и са више критичности. Илирски покрет, који се другачије зове „хрватски препородни покрет“, имао је и друго лице, антијугословенско, тачније – антијужнословенско.

А шта то може да значи боље ће се видети ако се каже да да из Илирског покрета од средине 19. века израстају две најважније оријентације у хрватском друштву: а) идеје Анте Старчевића које су реализоване у политичком програму његове Странке права и б) идеје југословенства бискупа Јосипа Јурја Штросмајера које су реализоване у политичком програму његове Народне странке.

а) Бивши илирац Старчевић и сам је у својим политичким пројекцијама полазио од става Илирског покрета да су Хрвати и Срби један народ, односно народ који говори једним језиком. На основу тога става Старчевић је извео закључке који су саобразни правилима која важе за све европске народа, а по којима један народ може да има само један језик. И на основу тако изведеног става дошао је до закључка да Срби, наводно, не постоје као посебан народ; да су они - Хрвати; и да не постоји српски језик, да је он - хрватски. Тако изведене Старчевићеве ставове, његови политички противници, нарочито са српске стране, идентификовали су и осуђивали као геноцидне.

Да се Старчевић може и другачије тумачити, показао је Јован Скерлић, један од најважнијих заговорника јединства Срба и Хрвата, у опширној студији коју је објавио 1912. године.

Прештампана је у његовим *Сабраним делима* (1964), у књизи *Писци и дела, II* (107-129). Ево једног карактеристичног места:

> Писац политичких памфлета *Имена Серб* и *Пасмина славеносербска у Хрватској* у ствари није одрицао Србе но их је обухватао у хрватском имену; као и други, и он је за народно јединство, само је хтео да оно буде под једним именом хрватским. Његова грешка је била у томе што је одвећ био човек предубеђења и одрицања, што је затварао очи пред чињеницама и прескакао преко стварности, и само је тако могао доћи у апсурдну и несрећну идеју да врши дело народног уједињења одричући Србе! Али, поред свега тога, Велика Хрватска Анте Старчевића у стари је исто што и Велика Србија. Разлика је формална, само у имену. (125)

б) Штросмајер, с друге стране, заговарао је унитаристичке ставове Илирског покрета у нешто другачијем облику. Он је прихватио став Теодора Павловића и Јована Суботића да треба одбацити име Илири; изоставио је и израз илирски из свог идеолошког концепта; прихватио је израз Југо-Славјани и прилагодио га унитаристичком концепту илирске идеје. По њему су и Словенци, и Хрвати, и Срби један народ, Југословени, народ који говори једним језиком, југословенским; по њему они нису и не могу да буду посебни народи. Ако, бар накнадно, критички посматрамо те тезе, не може се порећи да и оне, само на другачији начин, негирају етничку посебност српског народа и српског језика. Али су то чиниле на други начин. Своју геноцидну природу прикривале су реторичким обландама о братству и јединству ова три народа; утапањем у заједништво вишег реда ови народи су постајали нешто више и племенитије. А када је тако дезиндивидуализовао српско национално биће, овај пројект могао је и додатно да говори о Хрватима као посебном народу.

Да је за ова два пројекта могла да буде заинтересована и сама Аустрија, најбоље може да посведочи *Књижевни договор* који је организован у Бечу 1850. у оквиру јавне акције ове државе да среди укупне језичке прилике на својој територији. Текст овог Договора су потписали: Иван Кукуљевић, Димитрије Деметер, Иван Мажуранић, Вук Караџић, Винко Пацел, Фрањо Миклошић, Стјепан Пејаковић и Ђуро Даничић. Није спорно да се неки од потписника овог документа могу идентификовати као Срби, неки као Хрвати; нити да се Франц Миклошић идентификује као

Словенац. Спорно је наметнуто виђење да је овај Договора био договор Срба и Хрвата о заједничком књижевном језику.

Проблем је у томе што на овом Договору није постигнуто што су организатори језичке политике у Аустрији хтели: да се наметне став да Срби и Хрвати имају један језик. По свему што у тексту пише, и онда и сада, може се закључити да је то био договор о језику *једног народа* који *једну књижевност треба да има*. Знамо, из историје овог Договора, да је стварни аутор текста Договора, Вук Караџић, свој језик увек називао српским, и да није прихватио да се тај језик назове српскохрватским, па макар остао без имена. Тек кад је Југославија престала да постоји, показује се веома јасно да је тобожње Вуково пристајање на некакво двонационално идентификовање српског језика било без основе; да је смишљено у политичке сврхе. Проблем који је Договор стварно требало да реши, био је у томе да се што више усагласе и учине конвертибилним два писма која припадници истог народа користе: писмо припадника источне цркве који пишу ћирилицом, и писмо припадника западне цркве који пишу латиницом. Текст Договора сведочи да је он у потпуности послужио том задатку. Накнадна тумачења да је то био договор Срба и Хрвата о заједничком језику потпуно су измишљена и без основе. Таква тумачења су само могла да служе ради наметања и оправдања илирске и југословенске идеје. Оваква тумачења могла су се одржавати док је постојала Југославија и док је требало подржавати њено постојање. Пошто је тај постамент порушен, од српске филологије ће зависити да ли ће оваква тумачења и даље подржавати.

Идеја југословенства и српска историографија

Од двеју идеја југословенства, српске и хрватске, једној се тачно могу знати извори. Српска идеја југословенства проистицала је из принципа европске филологије, па самим тиме и из славистике. По том принципу: оно што важи за све европске и словенске народе, треба да важи и за Србе. Према садашњој пракси и језичким навикама у језику Срба ту би идеју требало идентификовати као идеју јужнословенства.

Другачије је са идејом југословенства хрватске провенијенције. Она је ексклузивна; смишљена је за остварење конкретног

програма да задовољи конкретне интересе. Зато је њено порекло, замишљену функцију и прилагођавања, нужно преиспитивати.

Било је пуно српских историографа који су мислили у духу хрватске идеје југословенства. Једног од аутора који је највише везан за ту идеју ипак треба посебно издвојити: Милорада Екмечића. Екмечић је 1989. објавио двотомну књигу под насловом *Стварање Југославије 1790-1918.* која има близу 1300 страна. Књига је одмах била оцењена као један од ненадмашних врхунаца југословенске и српске историографије. Са разбијањем Југославије њена истина је озбиљно доведена у питање. Да је у самој концепцији идеје југословенства било нешто фалично може да посведочи и овај пасус у Екмечићевом *Предговору,* на почетку прве књиге:

> У истој мери је у овој књизи заступано и начело да уједињење Југословена није било само њихова ствар. То је једна од тековина људске историје. Све су се знатније европске нације ујединиле применом филозофије да је нација заједница језика. Само су маргинални народи (Ирска, Белгија, католички комплекс јужне Немачке и Аустрије) идентитет тражили у оквирима своје цркве. У оквиру Европе, то је карактеристично за Либан и Блиски исток. Југославија спада у ову групу. Да је уједињење Југославије 1918. зависило само од Југословена, они се не би ујединили. (16)

Из наведених тврдњи историчара Екмечића јасно је да, творевина каква је била Југославија, није грађена по моделу који је важио за друге европске народе и државе, већ је била изузетак од правила. Не треба се зато чудили што је доживела судбину другачију од судбине других европских народа из њеног окружења.

Екмечићева књига о стварању Југославије увећавала је улогу Срба у том процесу. Да би та прича деловала што убедљивије, она је исцрпно поткрепљивана многим мање познатим чињеницама које су умеле да импресионирају историографе од професије. Ипак, овако поткрепљена историографска прича, није могла сасвим да обеснажи чињенице које говоре о томе да српски народ, бар од 1804-1914, није тежио ка стварању Југославије већ превасходно ка ослобођењу српског народа и учвршћивању српске државе. По тим чињеницама, сам чин стварања Југославије, Србима је био изнуђен током Првог светског рата. Сасвим јасно: да није било овог рата не би било ни Југославије. Југославија је била потребнија политичким снагама које су преко Југославије

тежиле да остваре своје политичке циљеве. А кад им ова држава више није била потребна, они су је разбили. Срби су у овим процесима више послужили као објект, другим речима као жртвени јарац.

Екмечићева обавештеност о људима и догађајима из политичке сфере стварно је импресивна. Његова обавештеност о збивањима у области филологије, међутим, ни близу није била таква. То се може приметити на његовом односу према виђењу делатности Вука Караџића, Људевита Гаја, Илирског покрета, значења Бечког договора, разлозима за оснивање Југославенске академије знаности и умјетности, али и Српске краљевске академије. То је област у којој се он није суверено кретао. У његовим књигама се, рецимо, и не спомиње Покрет Срба католика у Дубровнику и његов вођа дум Иван Стојановић (1828-1900), католички свештеник и књижевник. А баш у оваквим чињеницама и њиховим релацијама треба тражити разлике између оних двеју идеја југословенства, српске и хрватске, али и пут да се што конкретније осветли хрватска идеја југословенства.

На изворишту хрватске идеје југословенства

Последња књига овог чувеног историчара, објављена постхумно, има наслов *Печат Милорада Екмечића* (2018). Она је састављена од његових чланака и интервјуа. У њој Екмечић посебно инсистира на својој формулацији да је на тлу Југославије "вера била вододелница нација". Ту тезу је почео да заступа почев од књиге *Историја Југославије* коју је писао заједно са Иваном Божићем, Владимиром Дедијером и Симом Ћирковићем (1972, 1974). За тему о којој расправљамо, из ове његове књиге посебно је важан текст *Живимо у доба рата објављеног историјској науци,* који је изговорен 2011. приликом примања награде Печат времена. Ево најважнијег дела текста:

> „Процеси дугог трајања" су се одомаћили у светској историјској науци као потка изградње националних идентитета и посебних држава. У том погледу је разлика у српској историји изазвала тектонски поремећај у поимању етничких граница српског народа. До отприлике 1860. светска култура полази од тога да је нација заједница једног језика. Сви вешти писању у свету су се слагали да

> су границе српског народа омеђиле простор јадранске обале од Вардара до Пуле, на север до реке Драве и на исток „до Бугарске“ – отприлике границе појам “Стара Србија“ са североисточном Македонијом и северном Албанијом, са Скадром.
>
> Од краја 18. века, целином и у пуном замаху од 1860. се на Западу мења слика српског простора. Од тада побеђује начело да је "религија вододелница нација“. Срби су изгубили већину у унутрашњој Далмацији, Славонији, а од 1918. и у Босни и Херцеговини“. (154-155)

У овом цитату је сасвим јасно да је година 1860. означена као време у којем се десио „тектонски поремећај“ у схватању српског етничког простора. Српски етнички простор се до тада третирао, као и сви други етнички простори, у складу са принципом да је *језик* основна вододелница нација, а од тада се третира другачије: да је *вера* вододелница нација. Како је и зашто до тога тектонског поремећаја дошло, чувени историчар није ни покушао да објашњава, ни у овом тексту а, колико знам, ни у својим другим текстовима и књигама.

И он је поштовао праксу коју прећутно поштују и други школовани српски историографи. Сви се они крећу у омеђеним границама политичке историје, другим речима – пристајали су да се крећу у границама усвојене парадигме мишљења и истраживања по којој историју народа чине превасходно чињенице политичког живота у ужем смислу. По овој логици, оно што се дешава у области филологије, већ припада другој дисциплини. А у подручје те дисциплине ни Екмечић није хтео да улази, баш онако како то чине и други српски школовани историографи. Тако је и морало да изостане његово занимање за онај судбински тектонски поремећај, који се збио претежно у филолошкој сфери.

Моја истраживања, која се превасходно тичу филологије, упућују на чињенице које тај тектонски поремећај могу и временски и просторно доста прецизно да лоцирају, другим речима да одреде његов хронотоп.

Онај тектонски поремећај, о којем говори Екмечић, стварно ће почети да се дешава тек од 60-тих година 19. века (ако изузмемо период припрема). А овај поремећај је био изазван са заинтересоване стране, исте она која је организовала и Илирски покрет, дакле аустријско-хрватске. Баш се ова страна потрудила да наметне идеју противну свим европским стандардима: да два

народа, Срби и Хрвати, имају исти језик, при чему се Хрватима дозвољава да преузму српски језик и прогласе га својим. Да би се тако нешто могло учинити, смишљена је идеја о заједништву, у виду идеје југословенства. Ова идеја је била унитаристичка као и илирска идеја. Све чињенице на основу којих се та идеја остваривала нису нам познате. Али су нам познате неке од најбитнијих. Зато ће се на њих обратити посебна пажња.

1. Године 1860. у загребачком листу Позор био је објављен низ текстова каноника Фрање Рачког под називом *Југославенство*. Ове текстове сабрао је Виктор Новак и објавио у Београду 1925. у књизи са поднасловом *Фрања Рачки у говорима и расправама*. Књига је имала утицаја на српску публику. После Великог рата и стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, српска читалачка публика је здушно прихватала саму идеју југословенства, а поготово име Југословени. Из текстова које је Рачки објављивао, могло се видети да идеја југословенства, коју је он нудио, није била нова; то је била илирска идеја али у новом руху. Уместо имена Илири, Рачки је, као и пре њега Штросмајер, нудио друго име, име Југославени. Под овим именом он је понекад и поимснично подразумевао она четири народа (Словенце, Хрвате, Србе и Бугаре) али са акцентом ка њиховом сједињавању и губљењу индивидуалности. Неколико чланака из те књиге прештампане су у књизи Виктора Новака *Антологија југословенске мисли и народног јединства* (1930). Име Југославени, које је Рачки помињао, све чешће ће се односити само на три народа: Словенце, Хрвате и Србе, дакле на народе који су живели у Аустрији.

2. Под именом Југославени, као и раније под именом Илири, подразумевао се један народ, али и народ који говори једним језиком. Тај језик се, овога пута, није називао илирским већ југославенским. Тако га је у својим текстовима називао и Штросмајер. А овај назив је наметан и преко Хрватског сабора. Ево шта о томе каже Василије Крестић у књизи *О називу језика из прошлости Хрватске:*

> Добро је познато да је на Сабору 1861. одлучено да се званични језик у Хрватској назове југословенским, а да је предлагано да буде: „хрватско-славонско-српски“, „хрватско-славонски“,

хрватско-српски“, „хрватски или српски“, „хрватски“, „српски“ и „народни у тројединој краљевинји језик“.

Срби нису били задовољни решењем да се језик Троједнице назове југословенским. Били су спремни да прихвате да се предлог Ивана Кукуљевића да се се језик назове „хрватско-српски“, односно „хрватски или српски“. (2017:19).

3. У Новаковој књизи *Вук и Хрвати* (1967), у поглављу *Хрватска слави Вука* (431-483) на неколико страница се говори о проблемима око формулисања разлога због којих је Вуку 1861. додељена диплома почасног грађанина Загреба. Из приказа догађаја види се да је Вук имао резерве према самом овом чину. Није пристајао да се каже да диплому добија за заслуге на пољу развоја илирске књижевности, већ само српске и словенске. Дародавци су морали да удовоље Вуковим захтевима и да издају нову диплому са коригованим текстом. Тај догађај много тога објашњава. У питању је нијанса која много значи.

4. У истом поглављу Новакове књиге (439-440) прештампан је и део једног чланка Винка Пацела, објављеног у Карловцу под насловом *Сава Текелија и Вук Стефановић Караџић*. Пацел је био учесник и потписник Бечког договора. У тексту који је настао на том Договору, говори се о напору његових потписника да усагласе два правописа *једног* народа. То је било потребно учинити зато што се у овом народу говори *једним* језиком, али *две верске заједнице* истог народа имају два различита писма: припадници источне цркве пишу ћирилицом, припадници западне – пишу латиницом. У контексту Вукових ставова, тај народ једног језика је могао бити само српски. У Пацеловом тексту из 1861. уочљиве су нове формулације које другачије третирају исту концепцију. Оне језик оног *једног* народа који се разликује по вери и писму, третира као исти језик *два* народа: Хрвата и Срба.

У 12 кратких тачака у овом чланку, Пацел износи ставове по којима се Срби и Хрвати имају сматрати једним народом. Најважнија међу њима јесте она тачка по којој се тврди да Срби и Хрвати имају исти језик. На сличан начин се приказују и разлике између хрватства и српства у шест тачака. „Ове разлике Пацел духовито, а помало и иронично групише, у низу супротности...“ каже Новак (439). Главне од тих разлика су ставови да су Хрвати

и Срби два народа по томе што су Срби православци, а Хрвати католици, и по томе што Срби пишу ћирилицом, а Хрвати пишу латиницом. Тада се, колико знам, у славистици, почиње први пут јасно наметати став да је вера, а не језик, основна карактеристика народа. Ове чињенице упућују на порекло Екмечићеве концепције по којој је у Југославији вера „вододелница нација“. – Овај Пацелов текст са библиографским подацима прештампан је и оба издања моје књиге *Српска писма*: 2006, 2009: 505-506.

5. У години Вукове смрти (1864) на филолошку сцену ступа једно ново име, Ватрослав Јагић. Он пише некролог *О заслугама Вука Стефановића Караџића*. У овом опширном тексту Јагић се представља као Вуков настављач и следбеник. Као кајкавац коме српски није био матерњи, морао је да нађе основ за језичко изједначавање са Србима православне вере који пишу другим језиком, српским. Да би тако нешто учинио, и он је, попут Пацела, католике српског језика преименовао и третирао као део истог народа, тј. као Хрвате. Што значи да је прихватио Пацелов став о вери као одредници нација. И овај Јагићев текст је прештампан, уз коментар, у мојој књизи *Срби и њихов језик* (1997, 2002). У истој књизи прештампан је и Јагићев Увод у *Хисторију књижевности народа хрватског или српског* (1867, 1953). У овој књизи Јагић је већ отишао корак даље од Пацеловог става о томе да су Срби и Хрвати исти народ. Заузео је нови став: да су Срби и Хрвати два народа који имају исти језик и исту књижевност. Није тешко уочити да такве ставове не заступа ниједна национална филологија у Европи. Такав став ће се одржавати, бар у Србији, све док је Југославија постојала. После тога догађаја, однос према ставу почеће да се мења бар у делу научне јавности. Официјелна лингвистика остаће верна Јагићевим ставовима.

6. Следеће године (1865) у *Чешком словнику,* тј. Чешкој енциклопедији, која се штампа на чешком језику, Ватрослав Јагић објавио је обимну енциклопедијску јединицу под називом *Jihoslovane* (Југословени). Поменути Јагићев текст је сигурно најзначајнији израз аустријско-хрватске пројекције југословенства. Његово постојање, из неких разлога, и не констатује се у поменутој Новаковој *Антологији*. Нисам приметио да су се српски историографи уопште бавили тим текстом, нити да га је ико у многим

књигама о Југославији помињао. А баш тај текст се може сматрати кључним за институционализацију сербокроатистике као филолошке дисциплине, али и за промовисање једне варијанте идеје југословенства, оне Јагићеве.

Да се ја бавим тим текстом учинила је намера да за планирану десетотомна едицију *Историје српске књижевности* уврстим и Јагићеву књигу *Хисторија књижевности хрватске и српске* (1867). Мада је нека сила спречила да се објави ова едиција, неопходна и професорима и студентима српске књижевности, успео сам да објавим бар све написане предговоре за свих десет планираних књига едиције, а међу њима и студију *Јагић о српским темама* (1996, 2000: 124-152). У овој студији постоји и поглавље *Јихословане* (136-141).

Мада се и у мојој студији, као и другде у литератури, за овај Јагићев текст употребљава израз „чланак“, нужно је упозорити да се у случају овог текста не ради о нечему што се обично подразумева под изразом „чланак“. Ова енциклопедијска јединица у двостубачном формату енциклопедијских издања износи скоро стотину страна: 284-380. У формату обичне књиге, као што је ова моја, износила би око 300-400 страна. Колико ми је познато, овај текст није никад преведен са чешког на онај језик који је Јагић у чланку називао хрватско-српски. Садржи бескрајно много података за чије проверавање би требало да раде тимови стручњака. Па ипак, њене главне тезе се могу схватити из саме структуре текста. А могу се проверити и у многим Јагићевим текстовима које су касније објављивани. То су ове тезе: Хрвати и Срби су један народ под два имена; они су, у ствари, Хрвато-Срби. Они говоре једним језиком, који треба да има два имена, да се зове хрватско-српски. Хрвати и Срби, мада су један народ, ипак се могу делити на два народа: на Хрвате који су католици и који пишу латиницом и на Србе који су православци и који пишу ћирилицом. Хрвато-Срби су Југословени у ужем смислу. У ширем смислу су Југославени и њима блиски Словенци. Током дугог живота Јагић ове ставове није битније мењао. Али, већ од поменуте *Хисторије књижевности,* заступаће став да су Хрвати и Срби два народа који пишу једним језиком, хрватским или српским, српскохрватским.

На Катедри за славистику у Бечу Јагић је наследио Франца Миклошића од 1875. године. Миклошић је био доследни

настављач славистике какву су изграђивали Добровски, Копитар, Вук и Шафарик. Од Јагића ће почети друга оријентација у овој дисциплини, којој више одговара израз аустрославистика. Тезе овог кајкавца, који је писао и на немачком, руском и српском језику у вуковској варијанти, које се тичу језичког јединства Хрвата и Срба, имају по правилу јачу реторску него научну подлогу. Међу његове највеће успехе треба убројати чињеницу да је му је главни следбеник, али и зет и наследник на катедри, постао Милан Решетар, Србин католик из Дубровника.

Поглавље о Јагићевом тексту *Југословени* у мојој студији завршава се овим пасусом:

> Јагићев учинак из овога чланка може се схватити тек кад се упореди са оним што је пре тога било. Он је српском језику додао хрватска наречја (кајкавско и чакавско) и заузео став да се тако добијени заједнички језик назива двочланим именом, хрватским и српским. Корпусу српске књижевности, он је додао (хрватску) кајкавску књижевност и те две књижевности назвао једном књижевношћу српскохрватском. Да би то спајање учинио што природнијим, он је Србе и Хрвате схватио као један народ, али је истовремено унео и принцип њихове могуће поделе: на основу вере и на основу писма. Дакле: Хрвати су католици и пишу латиницом; Срби су православци и пишу ћирилицом. Овом некоректном операцијом сабирања и дељења дошло се до цепања српске књижевности и српског народа и, на рачун тога, до увећања хрватске књижевности и народа. (141).

7. У поменутој Новаковој *Антологији* може се видети да је већ 1860. постојао Штросмајеров пројекат за оснивање Југославенске академије знаности и умјетности чије ће се остварење догодити 1867. Оснивање ове институције, са Ђуром Даничићем као главним уредником *Рјечника хрватскога или српскога језика,* означавало је велики преобрат у односима Хрвата и Срба. Језичко начело идентификовања нација, овим потезом је, на доста неприметан начин, стављено *иза* верског. Тада је, практично, у потпуности установљен принцип да је „вера вододелница нација“, бар у случају Срба и Хрвата. Непринципијелно су одгурнуте у страну разлике између кајкавског и чакавског, с једне стране, и штокавског с друге; а верска група Срби католици биће од тада маргинализована. Затим је учињено да се Срби католици, такорећи, и

не спомињу. Све је то чињено, тобоже, због виших циљева југословенског јединства. Из историјске перспективе гледано, присталице овог принципа сврстале су се у следбенике Јагића, његове сербокроатистике. Објективно, они су тако постали и противници Вука, и европске филологије и србистике.

8. Да је Илирски покрет носио у себи и нешто патолошко, то посредно знамо и по томе шта је управо један илирац, Анте Старчевић, први формулисао геноцидни став према Србима, као популацији која нема карактеристике народа јер нема свој посебан језик. Пошто је то тако, онда Срби треба да се претворе у Хрвате или да нестану.

У пројектима независне Хрватске, као „троједне краљевине“, која би обухватала Хрватску, Славонију и Далмацију, у којој би владало „хрватско државно право“, оваква теза била је опасна за Србе са ових територија. Због тога су се они радије приклањали наизглед прихватљивијем решењу, оном које им је нудила штросмајеровско-јагићевска варијанта југословенства и сербокроатистике. Судбина Југославије, али судбина идеја југословенства и сербокроатистике, међутим, показали су да тиме геноцидни пројекти нису одбачени, већ само на прикривенији начин садржани. У обема варијантама оне су и за Србе и за српски језик нудила решења различита од оних која важе за све друге народе.

9. Проблемом дефиниције нације Екмечић ће се посебно бавити у другом тому своје књиге *Стварање Југославије* (497-498). Тамо ће подсетити и на ставове које су имала два тоталитарна идеолошка покрета, са почетка 20. века: Мусолинијев фашистички, и руски комунистички покрет, који су на овај проблем гледали другачије од општеприхваћеног става да нацију чини популација која говори истим језиком. Бављење овим дефиницијама за ову прилику не можемо сматрати битним. Ова два политичка покрета су утицала на догађаје које се тичу и Југославије и Југословена. Судбина Срба, међутим, већ је пресудно била одређена наметањем идеја југословенства и сербокроатистике. Ове две идеје ће их увести у трагични период од стварања до разбијања југословенске државе. Према српском народу негативно су се односили и италијански фашисти и совјетски комунисти.

Славистика и аустрославистика

Појмови славистике и аустрославистике, које срећемо и у више текстова Радована Самарџића, нису ни у филологији ни у историографији довољно разбистрени.

Појава која с правом носи име аустрославистика јавиће се у другој половини 19. века. Она је била израз настојања Аустрије да стави под своју контролу тенденције развоја славистике, а самим тиме и развој националне свести словенских народа. То су били процеси који су угрожавали њен опстанак.

Појаву аустрославистике зато треба с правом везивати превасходно за три институција које су се у Бечу јавиле при крају 19. века; за Институт за славистику, Катедру за славистику и часопис *Архив за словенску филологију* на немачком језику. Свим тим институцијама је руководио један човек, Ватрослав Јагић. Није тешко схватити да је иза тих институција стајала његова држава, Аустрија, и да је ова држава, природно могла бити заинтересована да моћну и потенцијално опасну дисциплину, славистику, стави под своју контролу. А кад држава Аустрија тако учини, онда дисциплина која је дотле била само славистика, постаје аустрославистика.

Ватрослава Јагића за такву улогу препоручивала је његова радна биографија. У научни свет је ушао преко Универзитета у Одеси, где је дошао на препоруку Србина католика Валтазара Богишића; затим је деловао у Петрограду и Берлину. Био је склон успостављању веза са разним научним личностима и срединама; сматра се да је написао више хиљада писама. Његова улога у последњим деценијама 19. века може се поредити са улогом коју су имали оснивачи славистике на почетку 19. века. И он сам се представљао као њихов настављач, а тако су га и други примали и представљали. Његова прекретничка улога није се ни примећивала. Што се Срба тиче, он је био један од људи који су највише утицали на промену свести о њиховом националном идентитету.

Није спорно да су Вук Караџић и Ватрослав Јагић (поред Копитара и Миклошића) у 19. веку били највећи филолози са простора бивше Југославије који су деловали у Бечу. И није спорна чињеница да је Вук Караџић у самом Бечу живео чак и дуже од Јагића. Али, у Бечу је Вук Караџић имао други статус; имао је статус избеглице. Познато је и како се Вук, на много начина,

довијао да своју породицу одржи у животу. Упркос неусловима, и разним врстама довијања да преживи, Вук Караџић је ипак успео да обави огроман посао: постао је један од највећих скупљача српског националног блага, реформатор српског језика и правописа, писац историјских радова, прави утемељитељ научне дисциплине о Србима, србистике.

Другачије је било с Јагићем. Јагић је у Бечу био део владајућег естаблишмента, високи чиновник и израз аустријске политике, заступник њених интереса. Главни резултат његовог деловања јесу комплементарне идеје југословенства и сербокроатистике. Обе те идеје формулисао је већ на почетку свог деловања у чланку *Jihoslovane* (Југословени) из 1865. А да је деловао као експонент Монархије видело се после окупације Босне и Херцеговине када је јавно подржавао политику гувернера Бењамина Калаја да се у овој покрајини легализује тзв. босански језик и да се њени становници идентификују као Босанци. Разлози за овакво Јагићево понашање могли су бити превасходно политички, а не и научни.

И на питање зашто се Јагић понашао како се понашао могуће је дати конзистентан одговор. У *Јагићевом зборнику* (Загреб 1986) о Јагићу се говори као човеку изразито националног осећања. Био је спреман да научне интересе подреди националним. У томе се разликовао од Вука, који своје национално опредељење није крио, а Јагић је своје хрватство увијао у обланде југословенства; представљао се као настављач славистике и као следбеник Вука Караџића, а радио је посве другачије; преко идеја југословенства и сербокроатистике негирао је ставове и славистике и србистике.

Спадам међу ређе српске филологе који су се бавили Јагићем. Два пута сам деведесетих година писао о њему. Први пут у књизи *Систем српске књижевности* (1996), други пут у предговору књизи *Срби и њихов језик* (1997). У тим текстовима су изложени главни аргументи за тврдње које износим и овом приликом.

У опширном предговору моје књиге *Срби и њихов језик* (1997, 2000) једно поглавље зове се *Разлике две језичке парадигме: вуковске илирско-јагићевске* (34-39). У њему су ове разлике приказане и анализиране у седам тачака. На тим разликама је установљавано касније виђење између двеју парадигми:

српистике и сербокроатистике. Преносим овом приликом готово цело то поглавље.

Вуковска и јагићевска парадигма

Уверење да су се тзв. „хрватски вуковци“ у свему и доследно подржавали Вука, не одговара чињеницама. Пре свега, они нису подржали његов став, и став Бечког договора, да један народ има један језик и једну књижевност. Да су стварно стајали иза таквог става, практично би подржали и Вуков став да народ који говори српским језиком јесте српски народ. Они, такође, нису истицали став да су свој књижевни језик, источно-херцеговачки, преузели од Срба.

Супротно од тога, они су наметнули став да је тај језик заједнички и дали му назив: хрватски или српски. Тај став је уграђен и у *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* који је почео да издаје ЈАЗУ под уредништвом Ђуре Даничића. Посебно су одбацили Вуков став о Србима трију вера. Тај став је Јагић одбацио у делу *Jihoslovane* на чешком (1865) и у тексту *Заслуге Вука Штефановића Караџића* који је објавио у години Вукове смрти (1864), рекавши да су Срби католици само друго име за Хрвате (*Изабрани краћи списи,* 1948:79). У том узгредно изреченом ставу била је садржана читава једна политичка стратегија похрваћивања Срба католика. Иза те стратегије нису стајали само појединци, као Јагић, већ и две моћне силе: Аустрија и Ватикан. А да је тако било имамо и поузданог сведока: дум Ивана Стојановића. Стојановић је био католички свештеник у Дубровнику, Србин по националном осећању. Он је у свом делу *Најновија повјест Дубровника* (1903) показао како је деловањем цркве и државе вршена кроатизација његовог Дубровника у 19. веку.

Ни у другим деловима тога текста Јагић није био коректан према Вуку. То се види и из следећег пасуса:

> Просту сину природе, млађахне хитре памети и бистра ума, али без никаквих виших приправа, западе судбина, да ако и од других потакнут и опоменут, пођути красоту те упозна драгоценост онога блага, које из пастирских днева и памети носијаше, те да преко тога средства дође до здравих мисли и назора о језику народном, да нађе онај прави пут, који премда је толико близу,

ипак толи риедко људе на њ намјери — тај јест, да народу, језиком народним, писати не можеш, ако се ниси с народом добро упознао. Овако је путујући разними крајеви нашега хрватскога и српскога рода, сакупио и читаву Европу запањио дивотом народнога пјесничтва, овако је познавајући темељито језик написао п р в у народну словницу, и издао п р в и р ј е ч н и к тога језика, — дјело толи узорито, да ће још за дуго на углед и примјер служити не само нам Хрватом и Србом, већ и осталим Словјеном. (1948:67-68)

Да је Вук путовао крајевима „хрватскога и србског рода" да би скупљао српске народне песме — то је интерпретација кајкавца Јагића, без ослонца у стварним чињеницама. По „великом" Јагићу испада да је Вук правио прву „словницу" и први речник хрватскога или српскога језика, што такође није тачно: Вукове књиге имају и своје јасне називе. Оне се зову: *Српске народне пјесме, Писменица српскога језика, Српски рјечник*. Познато је да је те послове Вук обавио пре значајнијих путовања по крајевима који би се, у било којој интерпретацији, могли назвати хрватским. Као што нема никакве основе да се Вуков језик — штокавски ијекавски, источнохерцеговачки — називе хрватским именом, тако нема никакве основе да се песме које је Вук објављивао под именом *Српске народне пјесме* називу *Хрватске или српске народне пјесме*, како по Јагићу испада.

Уместо става да су хрватски вуковци следили Вука, исправнији је став да су се они служили и Вуковим делом и Вуковим именом ради постизања сасвим посебних својих хрватских асимилаторских културно-политичких циљева. Упркос томе, они су стекли велики углед поготово у српској средини. Кад Виктор Новак, Хрват југословенске оријентације, који је дуго живео у Београду, и као српски академик био један од најугледнијих Београђана, са посебним уважавањем пише о хрватским вуковцима, он при том изражава и расположење своје београдске средине. Тај парадокс ће тражити и посебно објашњење.

У књизи Виктора Новака *Вук и Хрвати,* у њеном последњем поглављу *Post mortem* (највише у деловима око 514-518. стр.) инсистира се на континуитету језичке мисли на српскохрватским просторима, а тај континуитет се изражава линијом која се представља именима:

Вук-Даничић-Јагић-Маретић-Белић.

Ја мислим да такво представљање није истинито. За нешто мање од последњих двеста година, по мојим сазнањима, српски, односно српскохрватски језик, може се сагледати у две основне парадигме: вуковске и илирско-јагићевске. Оне би се именима могле представити овако:

Прва: Доситеј - Вук —Даничић (до одласка у Загреб) —Лаза Костић —Љубомир Стојановић.

Друга: илирци — Јагић —Даничић (после доласка у Загреб) — Маретић — Белић.

Разлику између тих двеју парадигми односа према језику најбоље ћемо представити ако издвојимо скупове ставова који су, за сваку од њих карактеристични:

За вуковску парадигму карактеристични су ови ставови:

1. Основно начело код одређивања народа јесте: један језик један народ. Језик којим се он као филолог бави је српски, а народ који тим језиком говори је народ српски.

2. Српски језик је штокавски; он се дели на три наречја: источно (екавски), јужно (ијекавски) и западно (икавски).

3. Срби се од Хрвата разликују на основу језика; хрватски језик је чакавски и кајкавски.

4. Срби су сви који говоре српским језиком без обзира на веру, те отуда Срба има три закона: грчкога, римскога и турскога. (После полемике са Шулеком, Вук сматра да међу католицима који говоре српским језиком има и Хрвата уколико се неки од њих тако осећају и изјасне).

5. Наречје које треба изабрати за књижевни језик треба да буде такво да повеже што више Срба у дијахроној и у синхроној линији. Због тога треба изабрати ијекавски: 1. јер њиме највише српскога народа говори (то практично значи људи сва три верозакона), 2. јер су њиме испеване српске народне песме, 3. јер је то језик дубровачких писаца, и 4. јер је најближи старом словенском, тј. старом српском језику. Тим скупом ставова, који су уграђени и у Бечки договор, Вук је обезбеђивао традицијско окупљање српске књижевности.

6. Допушта се и употреба других наречја (само нека буде правилно). То је, у пракси, кодификација екавице као књижевног језика.

7. Пошто се Срби сва три верозакона, а поготово верозакона грчкога и римскога, служе ћирилицом и латиницом, онда треба слова једне и друге азбуке учинити таквим да се лако може прећи с једног система на други.

Илирско-јагићевска парадигма заснива се на другачијем скупу ставова.

1. а) *Илирска варијанта*. Један језик може да буде заједничко добро једног народа састављеног од више племена или од више блиских народа. Народ на који мисле илирци јесте хрватски, српски, словеначки, бугарски, или само хрватски и српски, односно хрватско-српски, односно илирски, а у каснијој варијанти југословенски. (Ако овај опис није тачан, то значи да код илираца и не постоји нека одређена концепција народа: она је способна да се прилагоди свакој прилици).

б) *Јагићевска варијанта*. Оба народа, Хрвати и Срби, говоре истим народним језиком.

2. Назива за тај језик има више: илирски, хрватски или српски, хрватско-српски, српскохрватски, српско-хрватско-словеначки, хрватски.

3. Основу тога језика чине народни говори три наречја: штокавски, кајкавски и чакавски.

4. Од та три наречја бира се штокавски из два разлога: да би Хрвати били што ближе браћи Србима, и да би успоставили континуитет са дубровачком књижевношћу. Избор неког од друга два дијалекта водио би Хрвате ка већој провинцијализацији.

5. Пошто у језику нема већих разлика у говорима Хрвата и Срба, поделу између њих треба извршити према вери тако да се под Србима сматрају православци, а Хрвати су католици.

6. Хрвати имају три писма: глагољицу, латиницу и ћирилицу. Српско писмо је само ћирилица.

7. Поделу према језику, у стратешком смислу, треба вршити унутар штокавског и то тако да основа поделе буде по линији источно наречје (екавица) —западно наречје (ијекавица).

Скупови ставова који чине те две парадигме се међусобно веома разликују, а у великој мери и искључују.

На питање: која је парадигма кохерентнија, веома је лако одговорити да је то — вуковска. Та парадигма је сасвим у складу

са филолошком мишљу Вуковог времена и посве се уклапа у филолошка решења која су прихватили други народи. Та парадигма готово да и нема слабих места. Она се може и обновити и одржати.

Илирско-јагићевска парадигма је мање кохерентна. Није случајно што није издржала пробу времена. Њене слабе тачке су у томе што нема јасан одговор на питање о чијем се националном језику ради, затим што нема јасан одговор о томе какав треба да буде назив књижевног језика, нити има јасан одговор на питање о његовом пореклу. Решења која нуди имају више привремен наго трајан карактер.

На питање: како је било могуће да се једна слабија парадигма наметне и да се упорно одржава кроз тако дуг период, може се одговорити помоћу два основна чиниоца. Један од тих чинилаца је превасходно политички, други је лични.

За успех илирско-јагићевске парадигме највише је заслужан Ватрослав Јагић. Јагић је био веома образован, радан и предузимљив човек. Чим је Вук умро, он је написао један од својих најзначајнијих чланака и у њему изнео ставове карактеристичне за своју парадигму. Али их је он изнео у форми похвале Вуку. Под видом једног од најзначајнијих „вуковаца" деценијама је деловао на сузбијању вуковске парадигме и на успостављању илирске. У томе му је ишло и више чинилаца наруку: политика словенских народа која је подржавала све што је носило форму међусобног зближавања и повезивања; затим политика аустрославизма, која је решења за словенске народе налазила у оквирима Аустро-Угарске, најзад и сама аустријска политика која је на сваки начин хтела да сузбије утицај Срба а њихов корпус да умањи за рачун Хрвата. Иза јагићевске парадигме је, такође, стајала и идеја југословенства, која ће временом бити све више прихватана и од Срба. Мало је ко међу Србима и правио анализе о томе шта јагићевске концепције у језичко-политичком смислу доносе: Засењеност паролама „великог Јагића" о братству Хрвата и Срба била је општа и код Срба толико велика да су Хрвати неколико пута рушили јагићевску парадигму, а Срби се, све до данашњег дана, трудили да је изнова успоставе.

Срби славе Вука, али они, у ствари, његово дело мало познају и не труде се да скину копрену која је преко њега пребачена. Славећи Вука они су изневерили његове ставове и под његовим

именом, искрено су подржавали илирско-јагићевску парадигму језика. То је она парадигма која се најкраће изражава ставом да Хрвати и Срби имају један језик, хрватски или српски. Та парадигма је, са српске стране, упорно подржавана све док се није почела распадати сама од себе, у расулу које је доживела југословенска државна заједница. Доживели смо и тај апсурд да се у иностранству предаје хрватски језик, а упоредо и српскохрватски (ваљда као подврста хрватског језика).

На симпозијуму *Дело Петра Милосављевића и србистика* (видети истоимени зборник, 2002) Милош Ковачевић, у студији *Петар Милосављевић о Вуковск(ск)ој и Јагићев(ск)ој филолошкој парадигми* констатовао је да су те разлике тада први пут јасно изложене.

Ове разлике ће се показати као посебно важне. Ако се оне не схвате, неће се схватити ни права дешавања која ће одредити судбину српског народа у 20. веку, нити понашање српских националних институција (Матице српске, Српске академије наука, Вукове задужбине) које номинално следе Вука, а стварно настављају да спроводе пројекције Ватрослава Јагића и аустрославистике. Зато ћу их на следећим страницама и подробније експлицирати.

Сербокроатистика као синоним за кроатистику

Управо изложене разлике између двеју парадигми, показаће се још јасније ако се анализирају њихове везе са значењем појмова србистика, кроатистика и сербокроатистика; такође са самим садржајем идеја јужнословенства и југословенства,

1. Вукова дефиниција српског језика, најкраће, овако гласи: Српски језик је исто што и штокавско наречје. Чакавско и кајкавско наречје не спадају у корпус српског језика. Српски и хрватски језик су два језика.

Следствено томе, и изрази србистика и кроатистика, морају да означавају две посебне филолошке дисциплине.

2. Јагићева дефиниција хрватског језика је ова: Хрватски језик обухвата чакавско, кајкавско и штокавско наречје.

Исто тако гласи и Јагићева дефиниција српскохрватског језика: Српскохрватски (односно: хрватски или српски) језик обухвата штокавско, чакавско и кајкавско наречје.

Изрази хрватски и српскохрватски означавају, дакле, појмове истог садржаја. У стилистици се такве појаве називају *синонимима*. (Треба имати у виду да је модерна стилистика само наследница старе реторике. То је потребно и посебно нагласити зато што је највише реторика одиграла пресудну улогу у наметању хрватске идеје југословенства).

3. На сличан можемо да установимо и да изрази кроатистика и сербокроатистика означавају појмове који, у основи, имају исти садржај. Што значи да и та два израза имају синонимно значење. Ни Јагић не прави разлику између израза југословенство и јужнословенство. Следствено томе ови изрази су, наизглед синонимног значења.

На основу оваквог тумачења можемо да схватимо и природу успеха Ватрослава Јагића. Овај образовани и талентовани филолог, употребљавајући изразе српскохрватски језик и сербокроатистика, потиснуо је изразе српски и хрватски језик, србистика и кроатистика, којим се означавају изрази за национални језик и националну филолошку дисциплину. Али је изразима српскохрватски, хрватски или српски, обезбедио прођу појма хрватски језик; а изразом сербокроатистика прођу за појмовно значење кроатистике (не и србистике).

Са реторичко-политичке тачке гледишта, филолог Јагић је тако обавио велики посао. Јагићево ангажовање у области филологије, увијено у обланде југословенства и поткрпљено реториком братства и јединства, било је у функцији политичких циљева: да се славистичка и српска филолошка схватања подреде политичким интересима.

А зашто је тако чинио није тешко објаснити. Ако би Србима (али и славистима уопште) покушао да наметне исту концепцију (концепцију под именом кроатистике) био би осуђен на неуспех. У другој форми, а поготово у реторичкој обради, иста концепција је била прихватана. Она је поготово пролазила упакована уз реторику борбе за наметање „велике идеје југословенства“, односно „братства и јединства“. Из бројних радова Василија Крестића о односима Хрвата и Срба јасно се види да је чувени историчар јасно схватио да је Штросмајерова идеја југословенства била

лажна. Из истих радова не види се да је приметио и да је исто таква била и Јагићева идеја југословенства.

Маску са тих идеја скинули су творци осамостаљене Хрватске 1991. Одбацујући Југославију, они су морали да одбаце и идеју југословенства и сербокроатистике. Али су самим тим поступком учинили су и нешто позитивно: омогућили су повратак српској националној традицији, повратак србистици. А шта је тај чин могао да значи, може да посведочи пример који наводим.

Као један од филолога који се боре за обнову србистике, имао сам при самом крају 20. века интервју и листу Политика. А како је моје залагање за обнову ове дисциплине било дочекано, сведочи реаговање Милорада Живанчевића у његовим мемоарима објављеним под насловом *Ностранство* (2008).

> Велики интервју у Политици, најпрестижнијем режимском дневном листу, изразито националистички усмереном од времена догађања народа (1. јула 1998): „Писана књижевност Срба православаца и Срба католика... Тако заснована србистика, већ од друге половине 19. века потискивана од сербокроатистике, са седиштем у Загребу, која је прокламовала језичко и књижевно, а то значи и етничко, јединство Срба и Хрвата, али и деобе и расколе. Када се србистика обнови на вуковским основама и постане моћна дисциплина, Срби ће опет успоставити систем своје националне књижевности“. У тунелу усред мрака заблистала петокрака! Забрињавајуће је да се код нас тако олако говори о областима које се недовољно познају, али овде је посреди нешто друго: још одолева политславистика.
>
> Мутним временима својствене су екстремне радикалне тежње, па се тако на обема странама јављају епохалне идеје за „коначно решење“ (нацистички термин за холокауст!) српског или хрватског питања. У геополитици етничко чишћење, у политславистици језичко чишћење, „разликовни“ речници, преводи са једног на други исти језик, поништавање баштине, отимачина, крађа и прекрађа књижевности. И ми коња за трку имамо! (411-412).

Кроатиста Милорад Живанчевић, члан ЈАЗУ (после преименован у ХАЗУ) био је професор на Катедри за југословенску књижевност у Новим Саду, и члан комисије пред којом са 1964. полагао дипломски испит из југословенске књижевности. Стекао је научни углед када су и у Србији у пуном смислу важили ставови Јагићеве сербокроатистике и југословенства. Чим се неко сетио Вука и србистике, вриснуо је: Србима се не дозвољава да имају

србистику. Ако би се тако нешто десило, била би доведена у питање кроатистика!

Нико од представника других националних филологија (хунгарологије, словакистике, бохемистике, румунистике, германистике...) са којима сам сарађивао годинама на Филозофском факултету у Новом Саду, није слично реаговао. Примали су као сасвим нормално идеју да и Срби, ка и други народи, имају филолошку дисциплину о себи.

Јован Цвијић и идеја југословенства

За остварење хрватске идеје југословенства, међутим, није била довољна само једна страна: хрватска. Она је могла заживети само ако добије подршку на другој страни, на српској. Упорним радом, и та подршка је остварена у Јагићевом кругу. Ослонац међу Србима ова идеја ће наћи у деловању најгласовитијег српског научника на почетку 20. века, од Јована Цвијића. Та подршка ће се показати и као судбоносна. У мојој књизи *Увод у србистику* (2002, 2003) постоји читав један одељак о њему, на странама 414-418. Доносим га у целости, под истим насловом, додуше у нешто у парафразираној верзији.

Да је улога Београда, као Пијемонта Југо-Словена и Југославије, била видљива и пре Првог светског рата, може да покаже један особени пример: однос Срба и Мештровића. Иван Мештровић, иако аустро-угарски држављанин, био је, на светској изложби у Риму 1911. представљен својим скулптурама у павиљону Краљевине Србије. Та чињеница била је протумачена тако као да се велики вајар изјаснио да је по националном опредељењу Србин. Сам Мештровић, на питање српских и хрватских новинара о тој чињеници, давао је неодређене одговоре. Њихов је смисао био: да се он осећа и као Србин и као Хрват. Такви одговори, у време када су били давани, нису се морали схватати као дипломатски, тј. као избегавање одговора. Они су били сасвим у духу актуелне доктрине да су Срби и Хрвати један народ. Некако у то време је и Стјепан Радић изрекао чувену реченицу: "Ја сам Хрват јер сам Србин". Мештровић је негде пред балканске ратове почео да ради на огромном споменику који се звао Видовдански храм. Споменик је, по његовој замисли, требало да буде подигнут на

ослобођеном Косову. Макета Мештровићевог Видовданског храма и сада се чува у крушевачком Народном музеју. За тај је споменик вајар планирао да направи око 300 фигура. Неке од скулптура најзнатнијих косовских јунака он је већ био израдио (Обилић, Срђа Злопоглеђа, Краљевић Марко итд). Када је Дучић у једном чланку из 1917. године Мештровића називао "великим српским вајаром", он то није чинио произвољно: по ономе што је чинио, Мештровић је давао довољно разлога да се може сматрати ако не само српским, онда свакако и српским вајаром. Уосталом, он је и био један од најгласовитијих чланова Југословенског одбора који је био формиран у Лондону са циљем да ради на остварењу будуће државе која треба да уједини један народ, састављен од три племена: Срба, Хрвата и Словенаца, односно да уједини један "троимени" и "троплемени народ Срба, Хрвата и Словенаца".

Сама идеја о троименом народу дубоко је одступала од Вука Караџића и од европских модела које је он следио. У Европи има више народа који исповедају две или више религија. Али нема ниједног другог троименог народа.

Идеју југословенства у годинама пред Први светски рат нису заступали само млади, или само уметници. Идејну подлогу југословенству почели су давати и људи од науке. У области антропогеографије то је учинио и научник светског реномеа Јован Цвијић (1865-1927).

Цвијић је крајем 19. века студирао у Бечу; био је један од младих Југословена који су се кретали у кругу око Јагића; тамо се са њим и спријатељио и прихватио његове концепције о језичком, књижевном и етничком заједништву Срба и Хрвата. Управо је Цвијић, у пуном смислу, постао носилац Јагићевских идеја међу Србима. Трагове прихватања Јагићевих ставова срећемо у његовим делима такорећи од почетка његовог рада. Јагићеви ставови су посебно присутни у тексту *Јединство и психички типови динарских јужних Словена* који је објављен на почетку Првог светског рата (1915). У још дорађенијем виду они су присутни у његовом главном делу, *Балканско полуострво* у поглављу *Етничко јединство и психички типови*. Ево једног од најкарактеристичнијих места:

> Ипак има језичких и етничких разлика између разних јужнословенских група. Најпознатија је разлика између западних и

источних Јужних Словена, између Србо-Хрвата са Словенцима на једној и Бугара на другој страни.

Србо-Хрвати говоре језиком који је толико једнолик, да једнога Србина из Србије може без икакве тешкоће разумети Хрват са Истре. Према облику заменице *што* овај је језик подељен на *штокавски и чакавски* дијалекат и сматрало се, да штокавски дијалекат карактерише Србе, а да је чакавски својствен Хрватима; данас се зна, да се Срби не могу оделити од Хрвата на тај начин. Има становништва које говори штокавски а назива се Хрватима. Чакавски дијалекат, кога уосталом брзо нестаје, ограничен је на неколика мала језична острвца у северној Далмацији и у јужној Хрватској, на јадранска острва и на средњу и западну Истру. Изван ових крајева, у којима се чакавски дијалекат одржао услед географске усамљености, сви Србо-Хрвати говоре штокавски. Место штокавским и чакавским Словенци говоре *кајкавским* дијалектом. Али овај дијалекат није својствен само Словенцима. Хрвати из три гранична округа, из загребачког, вараждинског и крижевачког, говоре такође кајкавским дијалектом, кога, уосталом нестаје пред штокавским, који се шири као српско-хрватски језик. Кајкавски дијалекат се још добро одржао у Крањској, у околини Трста, у Штајерској и у Корушкој. А чакавски је дијалекат спао на ред локалних говора. (1987:331)

Књига *Балканско полуострво* је настала на основу Цвијићевих предавања на Сорбони за време рата и она је најпре и објављена на француском језику, у Паризу 1918. Израз Србо-Хрвати Цвијић гради на оним истим претпоставкама на којима је то чинио Јагић 1865. у тексту *Југословени*. Пошто се и други народи конституишу на основу језика, од тога принципа не треба да буду изузети ни Југословени у ужем смислу, односно Срби и Хрвати. Ако они говоре једним језиком, српско-хрватским, онда су они Србо-Хрвати. И Србо-Хрвати имају права на једну заједничку државу као и други европски народи. Њима треба да се придруже и Словенци, јер су и њихови говори блиски говорима Хрвата.

Овај кратак одломак јасно показује да је Јован Цвијић, Вуков земљак, такође Дробњак као и Вук, напустио Вукову концепцију српског језика и у основи прихватио Јагићеву концепцију српско-хрватског језика. Цвијићево образложење јединства тога језика поклапа се и са концепцијом Томе Маретића у његовој *Граматици и стилистици хрватскога или српскога језика*. А та концепција језика, коју је Цвијић прихватио као неспорну,

неспојива је са концепцијом Вука Караџића. На жалост, ту чињеницу готово нико није испитивао.

Прихватајући Јагићеву концепцију о заједничком језику Срба и Хрвата, Цвијић је прихватио и Јагићеву концепцију о два народа који говоре тим језиком. Од Јагићеве концепције одступио је, са становишта идеје југословенства, само у једном питању: тврдио је да Хрвати кајкавци, заједно са Словенцима који су такође кајкавци, чине једну језичко-етничку целину.

У Цвијићевим текстовима на више места се види да је он сасвим прихватио Јагићеву тезу да се Србо-Хрвати ипак деле на религијској основи па су сви католици Хрвати, а сви православци Срби. Цвијићево прихватање Јагићеве концепције (југословенства, српско-хрватског језика, Србо-Хрвата, њихове поделе по вери) ипак је у нечему битном несагласно Јагићевој концепцији. Та несагласност се тицала стратешких опредељења. Цвијић је стварно био југословенски оријентисан и тежио је ка томе да се оствари јединство свих југословенских народа као целине, а поготово његовог најужег језгра: Србо-Хрвата. Све што је радио било је усмерено ка тој заједничкој, југословенској перспективи. Код Јагића је, међутим, та ствар била другачије усмерена. Јагић је Хрвате, оне који су говорили кајкавски, односно чакавски, спајао са етничким Србима, дакле са онима који су говорили штокавски а нису били православци. Његов циљ је био подела и однарођавање Срба уз помоћ вере. Цвијићев циљ је био изграђивање Србо-Хрвата, па даље и Југословена (укључујући ту и Словенце) као једног народа. Тој пројекцији требало је да послужи и цела његова антропологија, па и она четири психолошка типа Југословена које је у *Балканском полуострву* и другде разликовао: динарски тип, централни тип, источнобалкански тип и панонски тип. Конструкција тих типова требало је да понесе и одржи зграду Југославије. Цвијићева пројекција је имала изгледа да се оствари при крају његова живота. Југославија, чијем је стварању он пресудно допринео, настала је као заједница, наводно, једног троименог, односно троплеменог народа, Срба, Хрвата и Словенаца. У таквој Југославији Цвијић је и као научник и као дипломата био слављен као један од њених првих људи. У такву Југославију остарели Јагић, иако зван, није хтео ни да дође. Он у њу није веровао и она му није била циљ него само средство до циља.

Цвијић, међутим, у победи својих идеја није учествовао само јавном речи, већ и приватним везама. Посмртно објављен дневник његове супруге Љубице у његовим *Сабраним делима* открива и колико је он био близак са принцом, затим регентом, па краљем Александром Карађорђевићем који је, номинално, био творац Југославије. На стварање Југославије отуда не треба гледати само као на чин воље и замисли регента Србије, па затим краља Југославије, већ треба добро сагледати и значај саветодавне улоге једног од српских научника светског угледа, и то у најважнијој области за геополитику: у антропогеографији Балкана.

Успех Цвијићеве варијанте Јагићеве концепције показаће се као Пирова победа: та варијанта ће бити делотворна само при стварању прве Југославије. Али већ током њеног трајања, а поготово у време авнојевске Југославије, све одређеније ће преовлађивати јагићевска концепција јединства које подразумева нове поделе. Она је породила стратегију неминовног разлаза Хрвата и Срба јер је била заснована на нелегитимним хрватским претензијама на српски језик и културу али без српског имена. У тој концепцији су били корени геноцида над Србима.

У поменутој мојој књизи *Увод у србистику* има и један пасус (430) посвећен Владимиру Дворниковићу (1888-950). Дворниковић је био Хрват по рођењу (тачније: католик српског језика), али се стварно осећао и деловао као Југословен. Као београдски професор у предвечерје Другог светског рата објавио је значајну књигу *Карактерологија Југословена* (1939). И у њој се испољио као најизразитији присталица идеје интегралног југословенства; и он је на Југословене гледао као на један народ. У том становишту био је близак Цвијићу; његово капитално дело највише би требало поредити са Цвијићевим капиталним делом.

Развој историјских догађаја, међутим, показао је да и Цвијићева и његова творевина, грађене са доброхотним намерама, ипак се нису показале одрживим. Тако је морало бити јер су се у основи разликовале од концепција на којима су утемељени други европски народи као једнојезични и вишеверски. Што значи да ни Цвијић ни Дворниковић нису добро разумели Јагића. Јагић је само симулирао да уједињује Србе и Хрвате; упоредо са њиховим

неприродним уједињавањем, он их је на неприродан начин и делио. Шта је испало из његове концепције сведочи историја.

Стварање шиптарске (албанске) нације

Да се Аустро-Угарска озбиљно бавила политичком димензијом језичко-етничких проблема, посебно је показала Бугарка Теодора Толева (1968-2011) у својој докторској дисертацији одбрањеној у Барселони о уделу Аустро-Угарске у стварању албанске нације (преведена на српски језик 2019).

Истраживања ове бугарске историчарке потврдила су на конкретном примеру настојања Хабзбуршке монархије да Срби буду што мање важан чинилац на Балкану и у Средњој Европи. Да би овај циљ постигла, Монархија је крајем 19. века почела да ради на стварању дотле непостојеће албанске (тј. шиптарске) нације. И овога пута се послужила филологијом. Али се, овога пута, понашала другачије него у случају Срба: настојала је да оствари принципе који су важили за све друге европске народе. Што значи: настојала је да и Шиптари, као и други народи, изграде језичко-етничко јединство на основу језика. Специфичност шиптарске ситуације била је не само у томе што је њихова расцепканост била вишеструка, већ и у томе што је имала дубоке верске, политичке и историјске корене. Зато је требало уложити много напора и умешности да се ова расцепканост превлада. Труд се огледао у томе да се уочи повезаност међу разним дијалектима да би се изградила свест о једном језику, а истовремено да се помоћу језика уједини популација подељена на три вере: муслиманску, католичку и православну. Неколико деценија рада на том пољу дале су резултате. На основу припремних радова, уз велико залагање Аустро-Угарске, већ 1912. је створена први пут у историји држава Албанија.

Иако се у дисертацији Толеве политичко ангажовање Аустро-Угарске не пореди са њеним односом према Србима и Хрватима, такво поређење је неминовно. Хабзбуршка монархија је, сигурно, знала шта чини, када је од два блиска словенска народа, са посебним језицима, настојала да изгради један народ са једним језиком који има двонационално име, па да овај тако сачињен народ после подели на два народа на основу вере.

У приказивању ангажовања Аустро-Угарске на стварању шиптарске нације, Толева се није задржавала само на верном изношењу чињеница. Често је настојала да иза њих види и скривену политичку логику. И у томе се њено истраживање разликује од доминантних трендова у савременој историографији.

Ако се следи ова логика, лакше ће се схватити последице деловања Аустро-Угарске царевине. Њено здушно ангажовање на стварању шиптарске нације, по начелима европске филологије, није могло имати само каритативне намере. Могло је имати и политичке. Стварање јаке албанске нације, у суседству Срба, могло се схватити као резултат природних процеса какви су се дешавали у Европи. Али се у том здушном ангажовању Монархије могло видети и нешто друго, ако се имају у виду процеси и планови који су објективно водили ка будућем обрачуну ове Монархије са Србима и Србијом. Пошто је већ завладала Далмацијом, а под своју власт ставила и Босну и Херцеговину, Аустро-Угарска је битно умањивала српски етнички простор. Стварањем шиптарске нације а затим и њене државе, Монархија је овај простор чинила још мањим, а могућности Срба да се одбране још лошијим. Велики рат ће показати да је Аустро-Угарска ипак упала у замку коју је припремала за друге. Вреди зато и овога пута цитирати чувену Хегелову реченицу: „Логос ради свој посао навелико“.

РАТ ЗА ОТЕЛОТВОРЕЊЕ ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Идеје југословенства и смена династија у Србији

Оријентисана ка осветљавању политичке историје Срба, српска историографија, по правилу, није ни покушавала да види да припреме за покоравање српског народа имају икакве везе са сменом династија на челу Србије почетком 20. века. Ако се, међутим, на аустријско-српске односе гледа са филолошког становишта, овај догађај може да има други значај.

Династија Обреновић била је на челу Србије од 1815. до 1903. Само је у периоду 1844-1860. на челу Србије био Карађорђев син Александар Карађорђевић. У српској историографији превладава став да је династија Обреновић била аустрофилска. Ако се има у виду однос ове династије према идејама илирства и југословенства, које су се развијале уз скривену или отворену подршку Аустрије, добија се другачија слика о њеној политичкој оријентацији.

Идеје Илирског покрета припадници ове династије нису прихватили. А нису прихватили ни идеју југословенства њених родоначелника Штросмајера, Рачког и Јагића. У кнежевини и краљевини, којом су они владали, на делу је била и славистика и српска идеја југословенства/јужнословенства. Нека врста заштитног знака њихове оријентације биле су идеје Вука Караџића којих су се држале и националне институције као што су Друштво српске словесности и Српско учено друштво.

Зна се да Штросмајер и краљ Милан нису били у добрим односима. Главни идеолог југословенства, упркос труда, никако није успевао да приволи краља Милана да прихвати његове идеје о заједништву Хрвата и Срба. Деветнаест година после настанка Југославенске академије знаности и умјетности (1867), заслугом пре свега краља Милана, у Београду је основана Српска краљевска академија (1886). Главни филолог у тој институцији, Стојан Новаковић, и обазриво и отворено, залагао се за доследно поштовање Вукових ставова. Иницирао је да се при овој Академији

оснује Лексикографски одсек са задатком да припреми *Речник српског књижевног и народног језика* (1893). Није тешко схватити да је та иницијатива била у пуној супротности са главним пројектом Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу под именом *Рјечник хрватскога или српскога језика*. О критичком односу према ставовима Ватрослава Јагића посебно сведоче полемички текстови Љубомира Стојановића из 1896. и 1997. који су прештампани мојој књизи *Срби и њихов језик* (1997. 2002). Велику државну и националну свечаност приредио је краљ Александар Обреновић приликом преношења костију Вука Караџића у Београд 1897. То је био јасан знак опредељења династије за неговање и славистике и србистике. Овај догађај се збио само три године пре него што је у Загребу одржан Први хрватски католички конгрес у знаку пуне подршке Штросмајеровим идејама (1900).

Ако се те чињенице имају у виду, са више разумевања ће се помишљати да је „аустрофилска династија“ Обреновић могла објективно да смета стратешким интересима Аустрије. Да би се ти интереси могли задовољити, требало је наћи начина да се ова династија уклони са престола Србије. Наводим један пасус из књиге Мире Радојевић *Српски народ и југословенска краљевина, 1918-1941*. у којем се овај догађај може сагледати у ширем историјском контексту:

> Развој догађаја на Словенском југу, како је често називан овај простор, допринео је, међутим, да идеја југословенства стекне све већи број присталица, поготово у интелектуалним и књижевним круговима, нарочито после 1903. године када су готово једновремено нестала три „ненародна“ омражена режима: краља Александра Обреновића у Србији, Куена Хердерварија у Хрватској и Бењамина Калаја у Босни и Херцеговини“. (2019:80)

У овој књизи Мире Радојевић не говори се ни о србистици, ни о сербокроатистици; говори се о идеји југословенства у значењу које та идеја у српској историографији има: дакле о оној која је везана пре свега за Штросмајера. Али наведене чињенице казују да су са „мајским превратом“ на престолу Србије бране према идеји југословенства одједном попустиле.

> Прву велику прилику за југословенско окупљање Београд је искористио већ 1904. за време крунисања краља Петра I. када је

> приређена изложба југословенских уметника и свечано прослављена стогодишњица Првог српског устанка. Исте године, у септембру, одржан је конгрес југословенске омладине, а затим скуп југословенских писаца и публициста. У наредне две године организовани су Конгрес југословенских лекара, Конгрес југословенских писаца, скуп 800 југословенских педагога... Тако масовно организовани конгреси представљали су, по мишљењу Милорада Екмечића, „инструмент првог великог интегрисања југословенске интелигенције". Осим тога, на Калемегдану одржаване су добро посећене „Југословенске вечери", на којима се могло чути парола „Јужни Словени, уједините се. " (91-92)

Наведено место је само једно оних у којима се бележе настојања или се чини организовани напор да се створи атмосфера „југословенског окупљања". Не треба, међутим, подлегати створеној предрасуди па мислити да су организатори и учесници у тим манифестацијама тежили ка томе да се оствари она идеја југословенства каква је доминирала при крају Првог светског рата: као окупљање представника „тројединог народа" Срба, Хрвата и Словенаца. Пре би се могло рећи да су тежили нечему другом: ка афирмацији идеје која би повезивала четири посебна словенска народа која су живела на Балкану; дакле Бугаре, Србе, Хрвате и Словенце. Крајни исход политичког остварења на тој идеји могао би бити остварен у виду евентуално некакве федерације Јужних Словена на какву је помишљао кнез Михаило Обреновић. У виђењу тих окупљања полазило се од потребе за успостављањем веза и сарадње пре свега Срба и Бугара, народа који су претходном историјом већ били многоструко повезани.

Југословенство: један израз за две идеје

Природу ових окупљања најбоље могу да илуструју изложбе југословенских уметника које је, после мајског преврата, у Београду приређивала Надежда Петровић. А какве су природе биле те изложбе може да посведочи један детаљ: кад је изложбу 1912. посетио краљ Петар Карађорђевић, у бугарском салону дочекан је интонирањем бугарске химне, у српском – српске, у хрватском – хрватске, у словеначком – словеначке. Изложбе које је организовала Надежда Петровић биле су и заједничке и

посебне изложбе представника четири народа. Четири *југословенска* народа, како се онда говорило. (О овој посети писао је лист Пијемонт, а део текста пренет је у *Антологији југословенске мисли и народног јединства* Виктора Новака).

Не треба, међутим, губити из вида да је исти израз, *југословенски,* у то време, у истој средини, могао да има и друго значење, оно у којем су га употребљавале за присталице аустро-хрватске идеје југословенства. То је друга идеја која се највише везује за југословенство бискупа Штросмајера. Садржај истог израза имао је у виду само три народа: Словенце, Хрвате и Србе, дакле народе који су живели у Аустрији, а који су у тој земљи називани Југословенима, и на које се превасходно односио израз југословенски. После стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, од два различита значења истог израза, преовладало је само једно значење, оно које се односило само на она три народа, а иза којег је, бар у почетку, стајала аустро-хрватска идеја југословенства. Такво значење усвојила је и српска историографија југословенског периода, па га је усвојила и литература на коју се ослања Мира Радојевић. Нема знакова да је она имала у виду и оно друго значење које је исти израз имао у времену којим се она бавила. Реченица: „Парола: Јужни Словени, уједините се!“ никако се није могла односити само на три народа. Сасвим сигурно, није искључивала Бугаре.

Ако хоћемо да дођемо до пунијег разумевања за атмосферу у којима се одвијала борба за остварење југословенства у првим деценијама 20. века, на догађаје из прошлости не смемо гледати кроз парадигму официјелне историографије која је своје виђење наметнула. Јер бисмо, на тај начин, упали у замку да и сами учествујемо у кривотворењу пуне историјске истине. Надежда Петровић јесте стварно организовала *изложбе југословенских уметника,* али су на тим изложбама учествовали представници сва четири балканска народа на Балкану који су се у оно време називали југословенским. Павле Поповић и Јован Скерлић јесу учествовали у организовању првог и другог *конгреса југословенских књижевника* у Београду и Софији (1904. 1905). Ти конгреси су се одвијали у сагласју са српском идејом југословенства, а нису могли бити у сагласју са оном другом истоименом идејом која је из обима и садржаја значења израза југословенски изостављала Бугаре.

Ако, међутим, заиста хоћемо да схватимо политичку, духовну и културну ситуацију у којој су живели наши преци почетком 20. века, мораћемо, зато, опет да обратимо пажњу на једну језичко-стилистичку појаву када један те исти израз може да има два или више значења. Та појава је позната реторици, односно стилистици, под именом *хомонимија*. Овим се, поред језичких стручњака, још више баве теоретичари књижевности и стилистике, истраживачи реторске праксе и вештина. Значење овог израза најчешће и најлакше се објашњава као супротност свом појмовном пару, изразу *синонимија*. Супротно од синонимије, кад различити изрази означавају исту појаву, хомонимија је појава када исти израз означава различите појаве. Иста реч *коса*, на пример, означава неколико различитих појава: део тела, део предела, једну пољопривредну алатку. Исти израз, *југословенски*, у једном случају је подразумевао четири, а у другом само три словенска народа на Балкану. Пуно значење ових израза се стварно може разумети само у контексту.

Ова подсећања треба да нам омогуће да се лакше сналазимо у духовној атмосфери српског народа у Србији на почетку 20. века. Тада се исти израз *југословенство* могао односити на две различите идеје; на српску и аустро-хрватску идеју југословенства. Под истим изразом су се, у исто време, могли и пласирати и подразумевати два различита филолошка програма, српски и хрватски, који су у тадашњој стварности били на делу. Оба ова програма, и обе ове идеје, такође су се преплитали и у другим југословенским земљама пре Првог светског рата. А међу њима се нису правиле јасне разлике. Све што можемо знати о идејама оних младобосанаца који су приредили сарајевски атентат 28. јуна 1914. сведочи да се они баш нису сналазили у разликама између ова два програма, односно ове две идеје, српске и хрватске. Изгледа да су примали као визију која изражава један исти програм, југословенски/јужнословенски. Младобосанци у свом искуству нису имали сазнање да идеја под југословенским именом може пласирати и нешто што објективно може да нанесе штету и самим јужнословенским/југословенским народима.

Разлика између та два програма ће се најбоље уочити ако се обрати пажња на један од јужнословенских народа, на Бугаре. Српска идеја југословенства укључује и Бугаре, аустро-хрватска их искључује. А какве су разлике у питању, могу да покажу ова

два детаља са почетка 20. века. Године 1904. организовало је удружење југословенских ликовних уметника Лада изложбу у Софији. На њој учествовали представници сва четири југословенска народа. Исте године одржан је у Београду Конгрес југословенских књижевника, на којем су, такође, учествовали писци сва четири народа. Али већ на следећем конгресу југословенских књижевника у Софији (1905) нису учествовали представници Хрвата. Изложе југословенских уметника наставила је да организује Надежда Петровић све до 1912. Конгреси југословенских књижевника више нису одржавани. На основу тих чињенице може се наслутити будуће понашање према идеји југословенских/јужнословенских окупљања.

Идеја о потреби политичког окупљања Јужних Словена имала је свој израз и врхунац у Првом балканском рату. Тада су Србија, Црна Гора и Бугарска биле савезнице у рату против Турске. Њихов ослободилачки рат је са симпатијама примљен и међу највећим бројем Хрвата и Словенаца.

А да су постојале силе које су биле против оваквог окупљања показаће јасно тек Други балкански рат који се десио 1913. До овог рата је дошло тако што је Бугарска изненада напала Србију. У том рату је Србија брзо и ефикасно победила Бугарску. Али је самим тим ратом учињено да из могућих политичких пројекција буде одстрањена српска идеја југословенства/јужнословенства. Не може зато да буде безначајна чињеница да је тадашњи бугарски цар Фердинанд Кобург био германског порекла. Наизглед бесмислени братоубилачки рат између дојучерашњих савезника, Бугара и Срба, показаће се ускоро као рат који је имао посебан смисао. У предстојећем Великом рату Бугари ће бити важан непријатељ Срба.

Наизглед бесмислени Други балкански рат могао је имати смисао за Аустро-Угарску. Тим ратом биће избачена из игре и сама могућност српског уједињавања које је пре тога почела да се остварује. А да је и то могао бити циљ овог моћног политичког центра, уверава нас и књига Мире Радојевић. У њој се на више места подсећа на једну од опсесивних политичких идеја аустријских званичника друге половине 19. века: како спречити српско уједињавање?

Са те тачке гледишта природно је видети и другу страну овог догађаја. Са поразом српске идеје југословенства у Другом

балканском рату, повећане су биле шансе за остваривање могућег окупљања само три југословенска народа: Словенаца, Хрвата и Срба. Главно питање је тако постало: како ту идеју оживотворити? У оквирима Аустро-Угарске или изван ње? Интереси моћне Царевине су свакако били да се ово окупљање збуде у њеним оквирима. Пошто је терен за брзу победу над Србима већ био доста припремљен, моћној Царевини се могло учинити да ће јој бити довољно да предузме брзу казнену експедицију на Србију. Требало је само наћи повод за рат. Сарајевски атентат 1914. могао је да буде таква прилика. Ако се тако гледа на овај догађај, јасан је и политички одговор на питање којој је од противничких страна такав повод одговарао. Проблем постаје замућенији тек кад се спусти на ниво истраживања о уделима обавештајних служби у овим догађајима.

Рат за стварање Југославије

Међу историографима нема разлике у ставу о поводу за почетак Првог светског рата. То је, неспорно, био сарајевски атентат: убиство престолонаследника Франца Фердинанда које је 28. јуна 1914. починио малолетни Србин Гаврило Принцип, члан организације „Млада Босна“.

Али међу историографима сукобљених страна постоје разлике у виђењима узрока рата. А та виђења се углавном заснивају на различитом тумачењу интереса европских држава да ступе у рат. Такав приступ маргинализује два најбитнија интереса: интерес Аустро-Угарске да - уништи потенцијалну претњу свом опстанку, и интерес Срба - да опстану као народ и да сачувају своју државу.

Чињенице које се у овом тексту наводе сведоче да су разлози за рат Аустрије против Србије били много дубљи него што су могли бити интереси великих сила при крају 19. или почетком 20. века да се уопште упусте у рат. Спољашњим силама Аустрија је вековима одолевала. Ова држава опстајала је и после ратова са Турском, Француском, па и са Пруском и то само неколико година пре стварања Немачке. Али ће ова држава у 19. веку добити још већег противника: оног у филолошким идејама које су је подривале. За њу је главно питање било како се одбранити од

унутрашњих процеса деструкције. Зато је и питање њеног опстанка или преуређења стално било отворено. И њено проглашење двојном монархијом, Аустро-Угарском (1867), део је одговора на то питање. Али су се процеси на том путу тешко могли зауставити. Сем Немаца и Мађара, у Аустрији је оживело још неколико народа: Пољаци, Чеси, Словаци, Словенци, Хрвати, Срби. Један од тих народа, Срби, већ је на Балкану имао две самосталне државе: Србију и Црну Гору. Са те стране је Хабзбуршкој монархији објективно претила највећа опасност мада је те младе и мале српске државе непосредно нису угрожавале. Угрожавали су је историјски процеси који су се већ одвијали.

Идеја о некаквој (државној) заједници Јужних Словена, односно Југословена, стално је држало отвореним питање тројне монархије. Остварење такве заједнице угрожавало је интересе мађарске стране, јер је доста земаља насељеног Хрватима и Србима било под њеном влашћу. Остварење идеје о тројној монархији више је одговарало аустријској династији, Хабз-бурговцима, зато што је ишло у прилог опстанка државе. А међу словенским становништвом са тих подручја у оптицају је била идеја југословенства, која је имала у виду две могућности: јединство Словенаца, Хрвата и Срба унутар Аустро-Угарске, или мимо ње, у посебној држави Југословена.

Аустро-Угарска сигурно не би напала Србију да је знала да тиме улази у Велики рат и да ће се из рата излећи самостална Југославија. Пре него што је рат почео, међутим, она је у перспективи имала другачију рачуницу: пошто је већ велики део Срба у њој живео, она би и за Србе нашла места у својој држави поред друга два јужнословенска народа, Хрвата и Словенаца. То би се могло, евентуално, десити у некаквој федералној јединици Југославији, сада већ двојне монархије, Аустро-Угарске. Историчар Федор Никић, који се бавио Штросмајером, знао је за његову идеју о федерализовању Аустрије. Исту идеју имали су у виду и учесници Југословенског конгреса у Љубљани 1870. године. У својој књизи *Штросмајер и идеја југословенства* (1976) Коста Милутиновић је показао да је тамо била помињана могућност да се Југославија, као државна заједница Словенаца, Хрвата и Срба, може остварити не само у Аустрији, већ и мимо ње.

Војни однос снага Аустро-Угарске и Србије, нарочито после два балканска рата, указивао на несравњиву премоћ

Царевине. Али је већ на почетку рата схваћено да се Царевина у својим ратним плановима прерачунала. Исход рата показује да се Аустро-Угарска није спасла баш оног чега се највише плашила: да буде разбијена на више националних држава.

Промене у циљевима идеје југословенства

Како је текао рат на војничком и дипломатском плану, у српској историографији је на задовољавајући начин приказано. Није, међутим, приказивано и како се рат одвијао на плану идеја. Историографи југословенског периода су, обично, прилагођавали чињенице својим пројекцијама, па је тако испадало да су се баш Срби отпочетка борили за остварење идеје југословенства. Такво тумачење није у складу са историјском стварношћу. Мој увид у чињенице налаже да се збивања другачије тумаче.

1. Како је аустро-угарска објава рата Србији 1914. дочекана у Србији и Црној Гори можемо видети из прогласа регента Србије Александра Карађорђевића и прогласа краља Црне Горе Николе Петровића Његоша. Обојица државника су овај рат схватила као рат против српства; и обојица су своје поданике позивали на борбу за опстанак српског народа. Другим речима, они су у својим прогласима стајали на позицијама српске идеје југословенства/јужнословенства. Сасвим самостално, Срби из Србије, у војничком смислу, учинили су чудо: извојевали две сјајне ратне победе у Церској и Колубарској бици.

2. Тек при крају Колубарске битке, 7. децембра 1914. Влада Краљевине Србије, која је била у Нишу, донела је *Нишку декларацију*. За тај документ је карактеристично да се више није ограничавао само на одбрану српства, односно да се није ограничавао на борбу за победу српске идеје. Позивом на борбу за ослобођење свих Срба, свих Хрвата и Словенаца, он се већ ослањао на ставове карактеристичне за ону другу идеју југословенства, која је по пореклу аустро-хрватска.

Ову промену није тешко објаснити. Политички врх Србије је, упркос победама, схватио да пред собом има далеко надмоћнијег противника. За своју борбу тражио је савезнике не само

међу спољним силама, већ их је тражио и међу чиниоцима унутар саме Аустро-Угарске монархије. Зато је тај проглас био дефинисан као борба за ослобођење свих Срба, али и „поробљене браће Хрвата и Словенаца“. То више није био рат само за одбрану своје државе и свог народа, већ и за разбијање саме Аустро-Угарске ради ослобођења потлачених народа у њој, како Срба, тако и Хрвата и Словенаца. Ова три народа, узета заједно, окупљала би се више на основу хрватске идеје југословенства.

3. Ако се пажљиво разматрају догађаји, нарочито они на самом почетку рата, никако се не може прихватити став да је Србија ушла у Велики рат ради остварења унитаристичке југословенске идеје каква проистиче из концепција хрватских идеолога Штросмајера, Рачког и Јагића. То се може уочити ако се имају у виду разлике између *Нишке декларације* (1914) и *Крфске декларације* (1917).

У *Нишкој декларацији* се Срби, и њихова браћа, Хрвати и Словенци, третирају као три народа. На основу такве формулације пре би се могло констатовати да је *Нишка декларација* била сачињена на предлошку не-унитаристичке српске идеје југословенства/јужнословенства, дакле идеје која би у основи могла подразумевати некакав федералистички концепт будућих односа ова три народа. Пошто су Бугари, један од она четири југословенска народа, већ били на прагу да ступе у редове непријатеља, у игри су остала само она три народа са западног дела Балкана. Њима је преостало да се изборе за ослобођење од заједничког непријатеља, Аустро-Угарске. То је логика *Нишке декларације*.

4. У *Крфској декларацији* се Срби, Хрвати и Словенци јасно третирају другачије: третирају се као један народ, као Југословени. Ова разлика је значајна; она недвосмислено показује да јој је полазни концепт унитаристички. Овакав концепт је последица деловања Југословенског одбора, а посебно њеног председника Анте Трумбића. А Југословенски одбор је будућу државу заснивао према унитаристичкој идеји југословенства садржаној и у идејама Штросмајера и Јагића. У њој није било места за ставове о посебним јужнословенским народима, карактеристичним за српску идеју југословенства.

5. Вреди зато имати у виду и сведочење у „записцима из Светског рата“ Новосађанина Триве Милитара који током рата није био укључен у политички живот, а на догађаје је гледао ипак заинтересовано, мада са стране. Ова казивања су објављена у књизи *Из позадине* (2015) много година после његове смрти.

> Победила је свугде свест и уверење да се морају жртвовати посебни обзири и покрајински интереси, ако се у великој народној државној заједници мисли обезбедити општа народна будућност и народни развитак. Унитаризам је свугде победио и потиснуо сепаратизам. Кад су попустили и одустали од свога аутономизма Словенија, Хрватска, Далмација, Босна и Црна Гора, нашој Војводини може служити на част што је пре свих прихватила идеју унитаризма и што се одлучила за јединство и против аутономизма, сепаратизма и регионализма већ и онда, када су се и у самом Београду још молили и колебали и када је у Женеви стваран споразум о некаквој дуалистичкој форми уређења. (170)

Кратко речено: после више ратних година и живљења у посебним околностима, највећи део популације је желео да се рат оконча на најбољи начин. А најбоље решење је виђено у јединству Југословена, стављању разлика у други план.

Савезници Србије и стварање Југославије

Има и данас доста угледних историографа који јавно заступају став да су Југославију отпочетка планирале да створе стране силе, и то баш оне које су победиле у Првом светском рату. Ако се такав став сагледа у целини, по њему испада да су савезници водили Први светски рат да би створили Југославију. Чињенице, међутим, говоре супротно: и тим силама рат је био изнуђен. Зато су и тежиле да се он што пре оконча.

Овим проблемом бавио сам се на више страница у књизи *Срби и геноцид* (2017). Овога пута обраћам пажњу на један догађај из прве половине 1915. године, на Лондонски договор који се десио четири месеца после Колубарске битке. Из поменуте књиге преносим пасус који говори о том догађају, а затим и поменуту карту Договора (119-120).

Лондонски пакт су сачиниле 26. априла 1915. Србији савезничке силе (Француска, Велика Британија и Русија) са још неопредељеном Италијом, али иза леђа Србије и Југословенског одбора, а са циљем да за своју страну придобију Италију. Лондонски пакт (уговор) био је у несагласности са идејом југословенства, прихваћеном у Нишкој декларацији. За текст овога уговора се, међутим, не може рећи да је био против српских интереса или против српске идеје о националном уједињењу, каква је била на делу пре Нишке декларације. Карту овог Уговора објавио је недавно београдски професор Првослав Радић у бањалучком часопису *Филолог* (6/2015) под насловом *The langage reform of Vuk Stefanović Karadžić and the national question among the Serbs*. Налаз професора Радића јесте да се ова карта у основи поклапа са Вуковим схватањем етничког простирања српског народа. На приложеној карти се види да би Србији и Црној Гори требало припојити Босну и Херцеговину, Приморје јужно од реке Цетине, северне крајеве Албаније, затим Славонију, Срем и Бачку, али не и Банат и Барању.

Лондонски пакт, иако никад није био примењен, сведочи о томе да је бар међу савезницима Србије постојала идеја о решењу српског питања уједињењем Срба на етничкој основи.

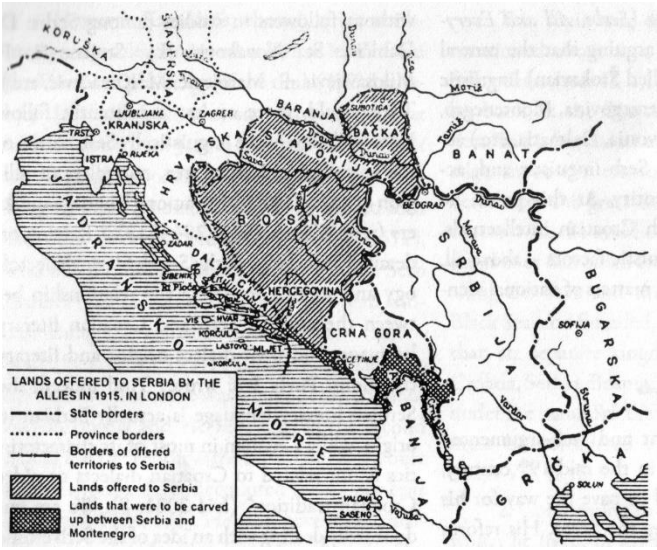

Да овај Уговор није ишао много на штету српских интереса, може се видети ако се са картама Лондонског уговора упореде *Мапа српских земаља* Саве Текелије и дијалектолошке карте штокавског наречја/језика, али и мапе овог Договора које су накнадно објављене. Те чињенице сведоче да је Лондонски уговор више одговарао прокламованим ратним циљевима Србије који су објављени у прогласу после напада Аустрије 1914. или у *Нишкој декларацији* (7. децембра). Овај договор не предвиђа никакву Југославију. Југославија у то време животари само у пројекцијама Југословенског одбора. А деловање овог Одбора не може се схватити ако се игноришу корени идеје југословенства из 60-тих година 19. века, како српска историографија по правилу чини,

Идеја југословенства постаје хрватско-српска

У роману Милована Витезовића *Симфонија Винавер* (1993, 2015) постоји један детаљ на који обично историографи не обраћају пажњу. Споре се, у роману, министар спољних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца Анте Трумбић и чиновник Уметничког одељења Станислав Винавер. Винавер, у овој полемици, у једном тренутку, искористи прилику да Трумбићу скреше у брк да је као члан Царевинског већа гласао за напад Аустро-Угарске на Србију. И да се то десило пре Колубарске битке. (То је причано у 11. поглављу).

Тај податак је значајан због тога што указује на једну битну промену у самој идеји због чијег је остварења рат и почео. Досадашња анализа у овом тексту је показала да је Аустро-Угарска у рат ушла како би покорила Србију и тако омогућила да се оствари аустро-хрватска идеја југословенства. Могла је, при томе, имати у виду само ону варијанту ове идеје по којој би се и Словенци, и Хрвати и Срби нашли у саставу Царевине. После пораза у Церској и Колубарској бици, бивши градоначелник Сплита Анте Трумбић, схватио је да ће аустро-угарска страна овај рат изгубити и заиграо је на имплицитну могућност да се идеја о Југославији оствари и мимо Аустро-Угарске. А то значи да се оствари према наговештеним могућностима на Љубљанског конгреса 1870. које су тада могле бити само теоријске.

Анте Трумбић (1864-1938) једна је од најважнијих личности у оним пресудним временима. У политички живот ступио је као присташа Хрватске странке права (1892); између два светска рата основао је Хрватску федералистичку странку. У пресудном тренутку, само неколико дана после Лондонског договора од 26. априла 1915. он је повукао пресудан политички потез. Заиграо је на карту интегралног југословенства. То је онај став по којем Срби, Хрвати и Словенци нису три посебна јужнословенска народа, већ да су један народ. Таква концепција садржана је у *Меморару владама Француске, Русије и В. Британије* који је овај Одбор упутио 6. маја 1915. као реакцију на Лондонски споразум. После овог *Мемоара* савезници Срба више нису имали могућност да решење траже само за српско питање, већ за питање Југословена као „једног" народа. Овај *Мемоар* је у основи сагласан са главним тезама *Крфске декларације* из 1917. на којој је утемељена будућа држава „једног троименог и троплеменог народа". (Читалац се са свим, овде помињаним документима, може срести у Збирци докумената *Југославија 1914-1984* Бранка Петрановића и Момчила Зечевића, 1985).

У овим пресудним моментима из 1915. треба видети будући расплет Великог рата. Тада је учињено да се аустро-хрватска идеја битно преобрази. Југословенска идеја, коју је Аустрија неговала деценијама да би поразила Србе, у пресудном тренутку окретала се против ње саме. Са Формирањем Југословенског одбора (официјелно је то било само неколико дана после Лондонског договора, 1. маја 1915) Аустро-Угарска је из офанзивног положаја нашла у дефанзивном положају. У тај положај њу је довела сама идеја југословенства. Дотле по природи аустро-хрватска, у новој ситуацији, сама идеја морала се трансформисати; морала је да постане хрватско-српска, тачније: српско-хрватско-словеначка. Са појавом Југословенског одбора већ постојећа идеја морала се прилагодити новом стратешком циљу: стварању Југославије као самосталне државе, што је битно угрожавало интересе Хабзбуршке династије.

На путу ка остварењу идеје југословенства не треба превидети и два догађаја из 1918. Први од њих је Мајска декларација коју је донео Југословенски клуб посланика у Аустро-Угарском парламенту. Ова декларација је имплицирала опстанак ове државе као тријалистичке монархије. Друга је била одлука о

проглашењу Државе Словенаца, Хрвата и Срба 28. октобра 1918. Та одлука је донета неколико недеља после пробоја Солунског фронта када се више није могло рачунати са опстанком Аустро-Угарске. Она је већ јасно отварала питање уједињења са Србијом.

У овом процесу баш је хрватска страна била у ситуацији да вуче главне потезе. За остварење хрватске идеје југословенства у игри су биле две могућности: да се ова идеја оствари или у Аустро-Угарској или у Југославији као самосталној држави. Политичка рачуница хрватских представника је показивала да би ипак било боље да се оствари у самосталној Југославији. У таквој држави удео Хрвата могао би бити већи него што би уопште могао бити у великој Аустро-Угарској.

Овакво тумачење чињеница говори и о прилагодљивости саме идеје, али и о чињеници да је она имала и нешто непроменљиво у променљивом. То непроменљиво, уграђено у самој идеји, били су хрватски интереси. Подршка задовољењу ових интереса могла је да дође са разних страна, па и од западних савезника. Свакако није небитна подршка овим интересима који су долазила, на пример, од чувеног Енглеза Ситона Вотсона. Али та подршка није била пресудна.

Пресудна улога Александра Белића

Пресудну подршку хрватској идеји југословенства дао је, ипак, један Србин, и то не било који, већ најважнији српски лингвиста онога времена, професор Филозофског факултета у Београду, Александар Белић (1876-1960). Белић је ту подршку дао у атмосфери великог ишчекивања између победа у првој ратној години и неизвесних догађаја који ће следити након ратног затишја. Учинио је то у брошури *Србија и јужнословенско питање,* која је објављена у још увек неокупираној Србији, у Београду, 1915.

Пре почетка Великог рата, Белић се углавном држао вуковске концепције српског језика као једног од посебних словенских језика. У књизи *Дијалектолошка карта српског језика* (1905) ишао је чак и даље од тога. Заступао је став да је српски језик штокавски, али и да чакавски дијалекат треба схватити као део „општесрпског језика“. Такав став је био у основи противан Јагићевом ставу да Срби и Хрвати имају исти језик, који треба да има

двонационално име какво је уграђено у називу *Рјечника хрватскога или српскога језика* који је почео да издаје Ђуро Даничић (1882) у новооснованој Југославенској академији знаности и умјетности у Загребу (1867). У брошури штампаној 1915. године Белић је, међутим, направио заокрет: прихватио је Јагићеве ставове о томе да је српски језик, у ствари и српски и хрватски; променио му чак и је име и од тада ће углавном доследно овај језик третирати као српскохрватски. Већ у том тексту учинио је нешто још горе: све јагићевске ставове покрио је Вуковим ауторитетом. Чак је и бечки „књижевни договор“ из 1850. године представио као договор Срба и Хрвата да Вуково источнохерцеговачко наречје узму за заједнички књижевни језик два народа. То опредељење официјелна српска филологија касније није мењала. Практично је прихватила Даничићево и Белићево одступање од вуковске и изворне славистичке концепције о посебности српског језика. Чинила је тако, у научном смислу, нечестит посао. И то у току рата!

До ове промене није дошло одједном. Има основе да се сматра да је у тој промени било и Јагићевог удела. О томе сведочи чињеница да је Белић, међу многим другим словенским лингвистима, учествовао у великом Јагићевом пројекту рађеном за Руску царску академију под називом *Проспект Енциклопедије словенских језика* (1908). Јужнословенски језици разврстани су у том подухвату у три целине: словеначки језик, српско-хрватски језик и бугарски језик. Белић је учествовао у разради концепције српско-хрватског језика. Ставови о подели овако представљеног заједничког језика Срба и Хрвата, по којима се овај језик дели на две половине, источну и западну, добиће завршницу тек на Новосадском договору (1954) у којем је Белић био најзначајнији учесник. – Садржај овог *Проспекта* објављен је у мојој књизи *Срби и њихов језик* (1997-2002). Вреди обратити пажњу и на белешку о његовом садржају.

Накнадно се може видети да је преименовање српског језика у српскохрватски језик, које је учињено у Белићевој брошури из 1915. године, било од стратешког значаја. Српска лингвистика је тим чином са колосека србистике пребачена на колосек сербокроатистике, оријентације у лингвистици која је поткрепљивала хрватску идеју југословенства. Иза тога чина стајао је номинално најзначајнији српски лингвиста 20. века. Његови

наследници у струци и данас се држе истог курса. Никако да схвате да су баш најчувенији „вуковци“ Јагић и Белић само *симулирали* да следе свог великог претходника. Под Вуковим именом протурали су сасвим другачије ставове од његових.

Разлике међу Србима према идеји југословенства

Хрватска идеја југословенства, упркос примамљиве реторике, ипак је тешко примана у предјугословенско време међу Србима и у Србији и у Црној Гори. Од остварења те идеје мало шта се конкретно могло очекивати.

Много више шанси да оне буду прихваћене било је међу Србима на простору Аустро-Угарске где су етнички Срби и етнички Хрвати живели измешани. Али и међу овим Србима било је разлика.

Да те идеје буду прихваћене у Банској Хрватској пресудну улогу ће играти Хрватско-српска (Српско-хрватска) коалиција, а нарочито њен лидер Светозар Прибићевић. Он је унитаристичке хрватске идеје југословенства прихватао, практично, без икаквих резерви. Има историографа (рецимо Софија Божић) који сматрају да је управо он пресудно утицао да и српска страна прихвати хрватску идеју југословенства; што значи да је прихватио идеју да се створи Југославија као унитарна држава.

Важно је зато одговорити на питање какав је био српски интерес да се окрену тој идеји? Односно да се са више разумевања и очекивања приклоне Штросмајеровој концепцији коју су у 19. веку одбацивали. Извесна објашњења за промену ових односа могу да пруже истраживања Василија Крестића. По њему, на тлу пројектоване Хрватске као „троједне краљевине“ (Хрватске, Славоније и Далмације), све важније хрватске политичке опције, полазиле су од истицања хрватског државног права. Такав однос је посебно имала Старчевићева Странка права. На основу таквог „државног права“ у оваквој Хрватској, могао је постојати само један политички народ, Хрвати. Самим тиме, оне су искључивале уважавање посебности Срба.

Супротно од тога, Штросмајерова Народна странка, која је заговарала идеју југословенства, није инсистирала на државном праву. Србима се, у троједној Хрватској, номинално, пружала

друга опција. По њој су Хрвати и Срби један народ под два имена. Ова два народа, по идеолозима ове оријентације, имају један језик који се различито назива: хрватски или српски, односно српско-хрватски. И о тој опцији Крестић говори у више својих књига, па и у поменутој о називу језика. И у њој он није пропустио да изрази свој позитиван став према декларацији Хрватског сабора из 1867. у којој је речено да су Хрвати и Срби у Хрватској у свему „равноправни и истоветни" народи. Ни овога пута, међутим, није приметио да су импликације овог става скоро идентичне са Старчевићевим негирањем посебности Срба. Није, такође, приметио да су се овим импликацијама Срби сводили на популацију која је православне вере и која пише ћирилицом, а одузима им се оно најбитније што их чини посебним народом: њихов народни језик који је различит од хрватског народног језика.

Обе до сада уочене варијанте хрватске идеје југословенства, и Штросмајерова и Јагићева, лишене инсистирања на хрватском државном праву, обећавале су суживот Срба и Хрвата. Српска страна овакво заједништво није оспоравала, јер није на видљив начин угрожавао српску компоненту у заједништву на онај начин како је то чинила Старчевићева концепција. Бар привидно, српској страни се нешто нудило, односно није јој се све одузимало.

У угарском делу Царевине, међутим, лидерима Радикалне странке, Јаши Томићу и Жарку Миладиновићу, на пример, била је ближа српска идеја. Овим политичким првацима Срба у Угарској више је било стало до неговања јединства са Србима у Србији, а успостављање јединства са другим Јужним Словенима било је у другом плану. У основи таквих залагања био је федералистички концепт: прво да ујединимо Србе из Србије и других простора, па онда да се уједињујемо са другим народима.

Да је у српском народу током рата Великог рата била жива српска идеја југословенства/јужнословенства, и да су још постојале снаге које ће тежити њеном остварењу, може се видети по одлукама покрајинских скупштина које су, једна за другом, доношене крајем новембра 1918. године. Те одлуке су усвајане тек пошто је Солунски фронт био пробијен, Аустро-Угарска била дестабилизована, а српска војска ослобађала део по део будуће Југославије.

Одлуке су доношене овим редом: 24. новембра Скупштина у Руми донела је одлуку о присаједињењу Срема Краљевини Србији. Дан касније, 25. 11. 1918. Велика народна скупштина у Новом Саду донела је одлуку о присаједињењу Бачке, Барање и Баната Краљевини Србији. Следећег дана, 26. новембра, почела је дводневна Велика Народна скупштина српског народа у Црној Гори. И она је донела одлуку о присаједињењу Србији. Две скупштине, једна у Бања Луци, а друга у Боки Которској, одржавају се 27. новембра и исто тако доносе одлуку о присаједињењу Краљевини Србији. Ниједна од ових одлука се не противи стварању Југославије, под условом да до тог чина дође. Али из свих ових одлука се види да оне имају у виду као примарни циљ уједињење са српским народом из Србије, што је практично значило присаједињење ових земаља Србији.

Ако се те одлуке узму скупа, јасно је да су оне израз настојања да се српски народ уједини у својој држави. Овакво расположење подударно је са извештајем војводе Мишића регенту Александру из 1919. године о његовој посети западним крајевима будућег Краљевства. Чувени војвода је свом врховном команданту изнео мишљење да српска војска треба да стане на „језичким и етничким границама српског народа“. (А да се регент окане намере да се створи Југославија).

Кад се напред изнесене чињенице имају у виду, дакле кад се имају у виду Лондонски уговор, и одлуке покрајинских скупштина, постаје јасно да стварање Југославије није била једина могућност, већ да је постојала и друга могућност. Она није била само теоријска, већ је била и политички остварива.

Разлоге зашто победник у рату, Александар Ујединитељ, није послушао ни Лондонски уговор, ни покрајинске скупштине, ни свог најспособнијег војсковођу, пре ћете наћи у роману Данка Поповића *Књига о Милутину* него у књигама историографа. У младом краљевићу, каже роман, превладале су амбиције да буде краљ великог краљевства, а не само да буде владар увећане српске државе.

Уједињење Срба или уједињење Југословена

У историографији, која се бави овим периодом, помињу се два пројекта, који су се, у политичком жаргону, називали „мали“ и „велики“ пројект. Мали се тицао ослобођења и уједињења Срба, а велики ослобођења и уједињења Југословена. Мали пројект зависио је превасходно од Срба; остварење великог пројекта зависило је од друге стране: од оне која је деценијама на том пројекту радила. На том „великом“ пројекту радиле су присталице аустро-хрватске идеје југословенства. Још тачније: актери хрватске идеје која се заоденула идејом југословенства. Путеве остварења те идеје, аргументовано је приказао Владо Стругар у књизи *Југословенски 1. децембар 1918. године* (2018).

У најтежим годинама по Србе, нарочито у другом делу Великог рата, када је већ бивало све јасније да ће рат добити српски савезници, почело се, и то не само у Југословенском одбору, него и у будућим југословенским земљама, све доследније инсистирати на томе да су братски народи, Срби, Хрвати и Словенци, у ствари један народ, народ једног језика, који се само различито испољава, јер га је таквим учинила претходна историја. Стругарова књига мноштвом цитата из разних извора обилато илуструје то инсистирање. Теза да су Словенци, Хрвати и Срби један народ није била нова; потиче од идеја илирства, а поготово од Рачког и Штросмајера; филолошку основу јој је дао Јагић. Али се она, у завршници рата, толико понављала, и на разним странама, да је могла бити прихваћена и као пуна истина. Кад се има у виду мноштво наведених тврдњи у прилог те тезе, онда не испада ни неприродна ни непромишљена дефиниција новонастале Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца као државе „једног троименог и троплеменог народа“. Да та теза у завршници рата потпуно превлада, могла је да учини прокламација америчког председника Вудра Вилсона о праву народа на самоопредељење. Та идеја новог, моћног савезника, у пресудним временима, оснаживала је потребу да Срби, Хрвати и Словенци пред светом треба да се представе као један народ, макар и као троимен и троплемен. Свест да је таква формулација ипак неприродна, показаће се накнадно, у међуратном периоду, када се буде на разне начине очитовало да су ипак у питању три посебна народа.

Велика је кривица српских првака у томе што су постали заробљеници ове туђе, а усто још и патолошке идеје. Од тога да ли ће се Срби, Хрвати и Словенци представити као један или као три народа, зависило је, у крајној линији и да ли ће Југославија бити створена или неће, затим и каква ће она бити: унитарна или федеративна. Идеја унитарне Југославије, свеједно како формулисана, била је тако представљена да је могла да буде привлачна и многим утицајним Србима онога времена. Ова идеја је подсећала на нешто што им је било познато и пожељно; модел уједињавања Југословена обично су поредили са примерима уједињавања Немаца и Италијана која су већ била остварена. И тамо су се разне популације уједињавале као истојезичне. Споља је све изгледало сасвим слично. Зато је онај „велики пројекат" могао да изгледа као много повољнија варијанта од „малог пројекта".

Пресудна улога Анте (Ловре) Павелића

Да би оваква концепција државе могла да прође, требало је да се са њом сагласи и један битан политички чинилац међу Хрватима: да се сагласе најтврдокорнији противници идеје југословенства, концентрисани око Странке права, оне коју је основао Анте Старчевић. Дакле оне политичке снаге међу Хрватима која је највише инсистирала на потреби поштовања „хрватског државног права". Штавише, странке је негирала и само постојање Срба, њиховог језика и историјског индивидуалитета, а која је програмски тежила стварању Велике Хрватске. У критичном тренутку, међутим, пред сам крај 1918. године, и та странка је странка преломила: прикључила се странкама Српско-хрватске коалиције, дакле онима које су од почетка тежиле ка стварању Југославије.

Истраживања Владе Стругара у књизи *Југословенски 1. децембар 1918. године* дају драгоцена сведочанства о ономе што се наведеног датума десило. Тога дана је, прича ова књига, ступила на историјску сцену једна делегација Државе Словенаца, Хрвата и Срба која је дошла из Загреба у Београд. Она је представљала једну управо створену државну творевину насталу приком распадања Аустро-Угарске 29. октобра а ни од кога није била призната. *Адресу* ове „Државе" о уједињењу са Србијом регенту Александру је, у име делегације, саопштио политичар чије је име било др

Анте Павелић. На ту *Адресу* је регент Александар одговорио позитивно. Тај историјски чин се збио у Крсмановићевој кући на Теразијама, у Београду, 1. децембра 1918. Све што су и један и други званичник рекли познато је и више је пута цитирано.

Овај чин је обично помињан као крупан историјски догађај: као чин стварања Југославије. Пажња је у том догађају посвећивана њеном главном актеру, регенту Александру. Некако је у тами остајала личност која је *Адресу* донела, без које се овај чин не би ни догодио. Стругарева књига је, међутим, бацила јачу светлост и на другог актера тога чина, на политичара чије је име Анте Павелић.

Вођа усташког покрета и творац Независне Државе Хрватске такође се звао Анте Павелић. Али то је била друга личност. Да би се лакше разликовали, оном старијем Павелићу исписивано је име оца: Анте (Ловра) Павелић. Или име професије: Анте Павелић Зубар. Стругар није прикривао податак да је и овај Павелић, као и онај потоњи, потицао из Странке права. Самим тиме није прећутао да је то била она странка из чијег програма потичу геноцидне идеје које су остваривале током Првог и Другог светског рата и касније. У сам чин стварања Југославије уграђена је, дакле, и геноцидна компонента. Такав чин није могао да донесе нешто добро.

У данима одлучивања о судбини западног дела Балканског полуострва, обе главне хрватске странке, и Старчевићева и Штросмајерова, које су формално имале различит однос према Србима, нашле су се пред истим питањем: да ли остварити идеју југословенства или не? Тренутак је био такав да се не би смео пропустити. Присталице Странке права, дошле су у ситуацију да учине тај пресудан корак, јер другог излаза није било. Прихватили су и Београд као главни град и српску династију Карађорђевић. Из докумената се види да је старији Павелић пристао на све услове које је наметао конкретан историјски тренутак.

Убрзо после чина уједињења, већ 11. децембра, овај Павелић је дао опширан интервју листу Обзор. У Стругаровој књизи наводе се карактеристична места из овог интервјуа:

> Неким се нашим људима чинило, да превеликом журбом форсирамо уједињење са Србијом, но заиста су били последњи часови прије мировних преговора, а у Хрватској се не уважава довољно

разлика између нашег данашњег положаја и нашег стања почетком листопада.

Живљим гласом наставио је др Павелић.

Антанта није и не би признала до мировног конгреса проглашење државе југословенске на територију бивше Монархије, јер је ту посриједи Лондонски уговор и држање Италије. То су видјели српска влада и Јужнословенски одбор, па су зато и пожурили да се створи утаначење у Женеви.

Женевско утаначење углавном је исто што и утаначење са српском владом.

Министар Пашић није био тим утаначењем задовољан, јер се он још није прилагодио Југославији. Он позна Србију, Србе свих тријух вјера. Мислим, да министар Пашић стоји у том схватању осамљен, јер све друге српске странке стоје посве на југословенском становишту, на равноправности Словенаца, Хрвата и Срба.

*

Што више, кад Србија не би била хтјела сједињење ми би Хрвати и Словенци морали то упорно захтијевати понајвише у нашем интересу.

Тко погледа географску карту, видјети ће, да је териториј на који могу рачунати Хрвати неподесан за снажну државу. Срби би у тој хрватској држави били, а има их 20 посто, зацијело би и надаље тражили и надаље уједињење са Србијом.

*

У Београду изјавио ми је министар Јовановић, да је након прве катастрофе, кад је све бјежало преко Албаније, кад је цвијет српске интелигенције страдавао и погибао, требало једну ријеч, тј. пристати на Лондонски уговор, и ситуација би се поправила, Италија се у часу несреће не би онако понашала према Србији.

Но Србија је и то поднијела само да послужи идеји уједињења. Ми Хрвати, дошавши у Београд, смо пред дилемом: или да прихватимо самосталну републику која би обухватала само 4 жупаније око Загреба, или да прионемо уз Србију.

> Бачка и Барања створила је своју владу и хтјела уз Србију. Далмација тражи јединствену државу, Словенија исто тако, Сријемски Срби су закључили под Србију. Једнако босански.
>
> Што нам је било даље чинити? Пошао сам регенту Александру...(2019:59-63)

Наведени делови овог интервјуа Анте (Ловра) Павелића, показују да су Хрвати, које је он представљао, пристали на Југославију не из жеље за уједињењем, већ из морања. Ти разлози се много разликују од оних које су наводиле присталице идеје југословенства а које су уграђене и у српску историографију југословенског периода. Оцене мотива уједињења морају се зато кориговати. Али се мора прихватити и истина да су, у самом чину оваквог уједињавања, пређутно прихваћене две компоненте хрватске идеје: и идеја југословенства и идеја геноцида на поништавању Срба као народа. После свега што се са Србима десило у 20. веку не треба пређутати да су у кључном моменту у српској историји пресудне улоге одиграли регент Александар и човек са злокобним именом Анте Павелић.

Изложене чињенице јасно показују не само да је Југославија настала на основу великохрватске идеје у одори идеје југословенства коју је, бар привремено, на себе навукла и Странка права.

Поводи за рат и резултати

Велики рат није се свео на казнену експедицију против Србије, како су рат замишљали планери напада на малог суседа, већ се претворио у невиђену светску кланицу. Процењује се да је у њему било око 10 милиона погинулих и 50 милиона рањених. Тек после изгубљеног рата Аустро-Угарска се није спасла од процеса распадања који је, превентивно, хтела да спречи. Српски народ се није нашао у саставу велике Царевине како су планери казнене експедиције очекивали. На резултатима растурене Аустро-Угарске створена је Југославија као посебна држава. А то значи да је идеја југословенства ипак била остварена, али на другачији начин од онога како су њени творци замишљали.

Са временске дистанце постаје јасније да ни Срби из овог рата нису изашли као победници, како су мислили и говорили. У

овом рату и они су изгубили око 1. 300. 000 живота, што значи да су били етнички осакаћени.

Стварни победници у рату били су словенски народи у Аустро-Угарској који су из рата изашли са посебним националним државама: Пољаци. Чеси, Словаци. Још у првој половини 19. века ови народи, развојем властитих националних филологија, стварали су филолошке основе за настанак националних држава.

Највећи добитник у рату за стварање Југославије били су Хрвати. Њима је Аустрија хтела да се послужи против Срба. Током Великог рата хрватски прваци су заиграли на карту својих интереса и идеју југословенства окренули у супротном смеру од интереса Аустро-Угарске. Стварањем Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца управо су Хрвати остварили свој главни циљ, који су истицали већ од шездесетих година 19. века: да се српски језик зове хрватски или српски, српскохрватски. Постигли су и други циљ: Срби католичке вере преименовани су у Хрвате. Тиме је и могла да буде легализована „истина“ која је зачета са Илирским покретом: да два народа, Срби и Хрвати, имају исти језик.

У поменутој књизи Мире Радојевић није пређутана чињеница да је у првом Уставу новоформиране државе, познатом и по именом Видовдански устав (јер је донет на Видовдан 1921), један члан гласио: да је службени језик Краљевства српско-хрватско-словеначки. Али тој чињеници ауторка није придала неки посебан значај. У њој она није видела знак пораза српске идеје југословенства. Она ту идеју, ни као стварност ни као могућност, није имала у виду. Видела је само да је уистину била остварена идеја југословенства, какву је имала у виду.

Попут других историографа и она је видела да су Срби у овом рату војнички победили и да је оваквом победом постигнут један од главних циљева четворогодишње борбе: да су се Срби и ослободили и ујединили. Али ни она, попут других историографа исте школе мишљења, није могла да види оно битно што се тада десило: да су Срби прави пораз доживели на филолошком плану: прихватили су да њихов језик, највећа идентитетска одлика српског народа, у процесу настанка нове државе, изгуби свој идентитет. Од стварања Југославије, Срби ће доћи у ситуацију да се њихов језик више углавном неће третирати као српски.

Један детаљ из поменуте књиге Мире Радојевић показује да је, на завршетку Великог рата, бар неко дубоко разумео куда воде

процеси устоличења идеје југословенства. При крају процеса формирања нове државе, после потписивања кључног уговора са Италијом у Рапалу у новембру 1920, доскорашњи председник Југословенског одбора Анте Трумбић, поднео је оставку на место министра спољних послова, и том приликом изјавио да је извршио задатак који је „сам себи био поставио“ (342). То је значило да је обезбедио победу идеја које ће бити уграђене у Видовдански устав, први Устав нове државе. Овај детаљ, оставка првог човека Југословенског одбора, може се поредити са једном сличном изјавом из 1991. године када је Стипе Месић, Председник председништва СФР Југославије, изјавио: „Ја сам свој задатак извршио. Југославије више нема“. Између те две оставке постојала је држава Југославија изграђена на хрватској идеји југословенства.

Ни један ни други политичар, није видео, или није могао да види, да је мимо хрватске идеје југословенства постојала и једна друга идеја, српска идеја, која је била из политичких токова одстрањена, па није ни могла да буде поражена. То је она идеја о Јужним Словенима као различитим а блиским народима која је проистекла из европске филологије и славистике. А то што нису видели хрватски политичари, упорно још увек неће да виде ни српски историчари. Они на тај начин осиромашују и повређују српску мисао.

На Први светски рат може се гледати и са неког општеевропског становишта. Рат се водио на тлу Европе, око вредности које су европској филологији познате. То су вредности идентитета националних језика. Показало се да ће европској интелектуалној и научној елити бити свеједно да ли ће неки језик бити третиран као једноимен, двоимен или троимен; како ће бити третиране и приказиване етничке државе које настају. Такав однос није остао без последица. До Великог рата Европа је била најважнији светски регион. То место је већ при крају рата заузела Америка. Још више ће њен значај на светској сцени пасти после Другог светског рата, а још ниже кад буде рушена друга Југославија.

Српски народ и верско питање

Поменута школа мишљења проистекла из југословенског периода, и која је израсла на ставу да је „вера вододелница

нација“, такође није приметила још нешто крупно што се са стварањем нове државе десило: није приметила да су Срби пре стварања Југославије били схватани као *мултиконфесионална* народ, а да се са старањем ове државе „једног троименог и троплеменог народа“ у перспективи сведени само на *једноверски* православни део српског народа.

Није довољно критички истражена и многострана политичка димензија деловања чувеног српског теолога Николаја Велимировића у савезничким земљама Енглеској и Америци током Великог рата. Учинак деловања овог великог беседника поређен је својевремено са учинком дивизија. Важно је, међутим, знати да је и овај утицајан човек био присталица идеја југословенства и стварања будуће Југославије, дакле идеје чији је главни носилац био „владика Штросмајер“ како су га звали православци, па и сам Николај. Са прихватањем ове идеје, одступало се од идеје о Србима као мултиконфесионалном народу; пређутно је прихватан став да се Срби своде само на православни део истојезичног народа.

Стварањем Југославије на темељима хрватске идеје југословенства и сербокроатистике, постаће природно да се католички део српског народа одмах препусти кроатизацији а муслимански део да буде изложен одстрањивању из српског корпуса. Стварне последице овако погубног кршења принципа осетиће се нарочито током Другог светског рата, а још више приликом другог разбијања Југославије. Тада ће се верским деловима некада једног народа, раздељеног конфесионалним разликама, придавати статус посебних народа. Верске заједнице биће све више третиране као националне заједнице, а тако ће бити развијана и свест у укупној једнојезичкој популацији. Куда је то водило показаће се у ратним временима деведесетих година 20. века. Тада ће грађански рат у једнојезичким популацији добијати истовремено облик верских ратова, али и облик међунационалних ратова.

Није тешко одговорити на питање на основу којих се теоријских претпоставки дешавала збивања приликом оба разбијања Југославије: оног из 1941. и оног из 1991. У оба случаја трагичне последице проистицале су из хрватске идеје југословенства да је вера „вера вододелница нација“. По тој концепцији једнојезичка популација делила се на три националне популације: православну, католичку и муслиманску. Последице оног другог

разбијања Југославије (1991) биле су још трагичније. Исти језик којим су говорили и могли да говоре припадници разних вера, после разбијања Југославије, довео је до дељења истог језика на верским основама. Некадашњи вуковски српски језик тако је доживео нову поделу: српски језик ограничен је на језик православаца, хрватски је идентификован као језик католика, бошњачки на језик муслимана. Оваква подела институционализована је и у самој Републици Србији. Иза тога научног и политичког пораза, на жалост, стоје одабрани српски лингвисти окупљени у Одбору за стандардизацију српског језика који постоји при САНУ 1997. године. Луксуз да чини тако бесмислене потезе није приредила себи ниједна друга национална филологија у Европи.

Сам чин стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца донео је, ипак, и нешто добро православном делу српског народа. Дотле разједињен на више посебних јурисдикција, овај део српског народа добио је заједнички кров стварањем јединствене Српске православне цркве (1920) са заједничким Синодом и општепризнатим патријархом. Позитивне последице тога чина посебно ће се осетити после Другог светског рата а још више после разбијања Југославије: бар један део српског националног корпуса, и то најобимнији, па самим тиме и најзначајнији, остао је повезан истом организацијом, овога пута само црквеном. Самим тиме добио је и важне претпоставке да оствари жељено јединство какво му следује као једном од европских народа.

Југославија и процеси стварања националних држава

За највећи број земаља које су учествовале у Првом светском рату овај рат није имао много смисла. Оне су остале у својим предратним границама, мада су у рату изгубиле много живота и претрпеле многа разарања. Тако се, међутим, не може мислити ако се на Први светски рат гледа као на довршетак процеса стварања националних држава који је почео да се одвија почев од друге половине 18. века.

Кључну улогу при завршетку тог процеса одиграће Сједињене Америчке Државе које су у рат ушле 1917. На мировној

конференцији у Версају, после завршетка рата, од пресудне важности имао је став њеног председника Вудра Вилсона о праву народа на самоопредељење. Тај принцип је допринеће да се појави неколико држава заснованих на етничком принципу. Тако су се на мапи ратом захваћеног дела Европе појавиле Пољска, Мађарска, Аустрија, Чехословачка, Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. На истим основама, ван тога подручја, створене су и Ирска и Финска. Све оне су, у основи, третиране као националне државе. Није, међутим, тешко увидети и да све новонастале државе на простору бивше Аустро-Угарске нису биле устројене на истоветан начин.

Пољска и Мађарска су изграђене као националне државе Пољака и Мађара. То су народи чије се идентитет градио на пољском националном језику, односно мађарском.

Новостворена Република Аустрија је окупљала популацију немачког језика која је, у процесу формирања немачке нације требало да припадне корпусу Велике или Природне Немачке. Аустрија је, међутим, и после Великог рата остала од Немачке је одвојена. Али је и она, тек после Великог рата, била заснована на националном принципу: дакле, као још једна национална држава аустријских Немаца. Новостворена Република Мађарска је свој национални субјективитет била стекла још раније: у процесу прерастања Аустрије у двојну монархију: Аустро-Угарску.

И Чехословачка је, у основи, била изграђена на принципима на којима су грађене европске националне државе. То је била држава два посебна народа, Чеха и Словака, који су говорили сваки својим језиком: чешким и словачким.

Случај Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца међу овим етничким државама је посебан. И ова држава је настала на номиналном поштовању истих принципа. И она је била дефинисана као држава једног народа који говори једним језиком. Али се у дефиницији и народа и језика битно одступило од принципа који важе за друге народе и друге националне језике. Народ те државе је дефинисан као „троимен и троплемен“, како нигде другде није чињено. На темељима те грешке прављена је и друга још већа грешка: службени језик те државе такође је представљен и као један, али је овај један језик добио тронационално име: српскохрватско-словеначки. Ако такво виђење народа и језика

поредимо са другима, показаће се да је у темељима те државе уграђено нешто неприродно, патолошко.

Да је на тај начин учињен преседан који ће популацију новоствorене државе скупо коштати, може се видети из потоње историје 20. века. Све друге европске националне државе су опстале, али држава која се прво звала Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, а касније преименован у Краљевина Југославија, није могла да опстане. Тако се морало десити јер је у почетку била заснована на нездравим и лажним теоријским основама.

Еволуције у хрватској и у српској идеји југословенства

Веома брзо ће се показати да оно на брзину прокламовано југословенско јединство није могло да буде трајно. Платформа на којој је та држава стварана била је у основи унитаристичка. Таква платформа је била срачуната на краткорочну употребу, из прагматичких разлога, да би се и она, пред светом, приказала као и друге једнонационалне државе. Али су већ у самој дефиницији тога „једног троименог и троплеменог народа“ биле уграђене идеје које ће оно прокламовано јединство негирати. То су оне идеје које ће водити ка неговању посебности етничких заједница које су у њеном називу именоване. Тако је било и са троименим називом за службени језик државе. Овако успостављена нова држава могла је брзо да се распадне, али и могла је дуже да траје. То ће зависити од односа политичких снага у њој.

А главне политичке снаге у новоствореној држави биле су оне које су заступале српске и хрватске националне интересе. Ти интереси су морали бити непомирљиви. Срби су у Југославији видели трајну творевину која је настала на њиховим жртвама. Многи међу Хрватима су у њој видели пролазну творевину на путу ка националној држави Хрвата.

У нарушавању државног јединства предњачила је хрватска страна. Чинила је то још од Конститутивне скупштине 1921. отварајући питање уређења државе у виду њеног устројства као монархије или републике, унитарне или федеративне државе. Сва та питања била су легитимна; али су долазила у тренутку када је

држава већ била створена као унитарна монархија и то баш на унитарној природи хрватске идеје југословенства. Ни српска страна није лишена одговорности. Олако и непромишљено, попустила је пред реториком унитарног јединства. А с друге стране, она сноси одговорност што се одрекла и властите идеје о језичкоетничком уједињавању Срба на којој је инсистирала све до завршетка Великог рата.

Хрватско питање било је отворено самим потезањем питања сепаратних националних интереса Хрвата на Конститутивној скупштини 1921. И оно је као отворено држано током читавог међуратног периода. Али у првој Југославији, ван стварног интересовања је била језичко-етничка компонента југословенског, а посебно српскохрватског језичког јединства. Врх српске лингвистике и антропологије није био спреман да то питање отвара. Тако да је хрватско национално питање имало само површинску, политичку димензију. Хрватско питање је, као отворено, прихватила и Коминтерна а са њом и Комунистичка партија Југославије. Добиће касније и пуну подршку од фашистичких снага у европским земљама. У таквој атмосфери је већ пред Други светски рат, вођа Хрватске сељачке странке Влатко Мачек, успео да у оквиру постојеће Југославије, створи Бановину Хрватску (1939), нешто као државу у држави.

Ка још радикалнијим циљевима од грађанских странака, већ од почетка тридесетих година, стремиће усташки покрет, на чијем је челу био онај други Анте Павелић, по струци правник. Он ће, одмах по нападу Сила осовине на Југославију, уз помоћ Хитлерове Немачке, и по њеном узору, прогласити Независну Државу Хрватску (10. априла), дакле и пре капитулације Југославије (17 априла 1941).

Еволуирао је и однос Срба према оној идеји југословенства са којом су ушли у стварање Југославије. Еволуцију ове идеје можемо приказати на примеру Владимира Ћоровића, најистакнутијег заступника југословенске идеје међу Србима. Треба само да обратимо пажњу на неколико његових књига које се тичу поимања државе чијем је стварању и он лично допринисио. То су:

а) У својој књизи *Велика Србија* из 1924. он је на Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца у основи гледао као на остварење сна о Великој Србији. Друго издање ове књиге из 1928. већ је носило

наслов *Уједињење*. Тај податак сведочи о томе да је и њен аутор почео да схвата да Југославија није исто што и Велика Србија.

б) У *Историји Југославије* из 1933. Ћоровић је на Југославију гледао као на остварење идеје интегралног југословенства. То значи да је смисао настанка те државе и он налазио у њеној изворној идеји: у томе да су Југословени заиста један народ. Ако се има у виду изворно порекло те идеје, она се само површно може везивати за краља Александра. Бар Ћоровић је ту идеју изворно могао преузети од Ватрослава Јагића, односно из идеја пласираних из његовог филолошко-политичког круга.

в) Да се Ћоровић, у својој еволуцији према овој идеји, није зауставио код ових ставова, може да посведочи још једна његова књига, тротомна *Историја Срба,* која је била предата у штампу непосредно пред окупацију Југославије 1941. Тек у овој књизи аутор је на Србе гледао као на посебан народ, који је некад имао идеју о себи. Али ни у овој књизи он у Србима није видео и народ посебног језика. (Што значи да је остао и даље заробљеник сербокроатистике).

г) А да је било тако, сведочи једна од његових последњих књига објављена 1936. под насловом *Односи између Србије у Аустроугарске у XX веку*. У предговору те књиге Ћоровић још употребљава израз *Србохрвати*, што значи да Србе и Хрвате разликује на основу осећања, или на основу хрватске и српске идеје, отприлике онако како их је разликовао Љујо Бакотић, а не на основу језика.

Да су и други прваци српског народа у ово време почели да схватају да је стварање Југославије била историјска грешка сведоче и појачана заинтересованост неких српских првака за две сродне идеје: за идеју о „ампутацији“ (хрватског и словеначког дела државе) и за идеју о стварању Српског културног клуба. Обе идеје потичу из истог сазнања: да Словенци, Хрвати и Срби нису исти народ, већ да су три посебна народа. А ако су посебни народи, онда је и могуће да се и као посебни разграниче, да се третирају као посебни народи. У том случају би за Србе било природно да се врате „малом програму“, тј. језичко-етничком разграничењу од друга два народа. То је тешко било учинити ако се сматра да је језик ових народа исти. Идеја о „ампутацији“ никада стварно није јавно покренута. На истој потреби биће 1936. организован Српски културни клуб на чијем су челу били историчар

Слободан Јовановић и адвокат Драгиша Васић. Делатност овог клуба, међутим, није довео ни до каквих озбиљнијих политичких резултата.

Да је идеја југословенства пуцала и по другим шавовима можемо видети и по полемици коју су тридесетих година водила двојица пријатеља краља Александра: песник Јован Дучић и вајар Иван Мештровић. Обојица су имали углед важних идеолога југословенства. Њиховом полемиком бавио сам се посебно у тексту посвећеном Јовану Дучићу (из 1998) који је прештампан у књизи *Други ток српске књижевности* (2012). Најважније што се из те полемике може видети јесте да је Дучић, све до тог времена, свог пријатеља Мештровића, творца Видовданског храма, сматрао Србином католиком. Мештровић му је 1932. јасно и гласно одбрусио: да он није оно што Дучић мисли, већ да је Хрват и католик. Та полемика посредно открива и последице официјелне идеје југословенства. На основу те идеје, која је у међувремену победила, сви католици оног службеног језика били су третирани као Хрвати, морали су се осећати као Хрвати. Срби католичке вере више, бар теоријски, нису могли постојати. По овој победничкој идеји, Мештровић, ни теоријски, више није могао да буде Србин католик.

А да је Дучић дубље од других схватио куда води идеја југословенства, сведочи и податак да је, погођен вестима о геноциду над Србима у Херцеговини, још 1942, изнео мишљење да Југославију не треба обнављати. Педесетак година касније, кад обновљена Југославија буде разбијена, и многи други ће схватити да је Дучић био у праву. Многи животи и четника и партизана, који су положени да се Југославија обнови, показаће се као узалудне жртве. Тада Југославија више није постојала ни као социјалистичка, ни као грађанска држава. Била је одиграла своју историјску улогу.

Југославија и српски филолошки и етнички пораз

У помињаној књизи Мире Радојевић наведено је доста детаља који, на примерима, илуструју како је текло наметање југословенске идеје која је потврђена у Видовданском уставу 1921. Иза тих детаља могу се само наслућивати процеси који ће водити

ка преструктурирању самог језичко-етничког бића српског народа. Природу тих процеса лакше ћемо схватити ако обратимо пажњу на промене у обиму и садржају појма Срби.

Пре стварања Југославије Срби су поимани као један народ са једним именом и са једним именом за свој национални језик. Срба је, у предјугословенско време, било три вере: православаца, католика и муслимана. Српски народни језик је био исто што и штокавски дијалекат, а српски књижевни језик је негован на штокавској екавској и ијекавској варијанти. Срби, као целина, неговали су два писма: ћирилицом су обично писали православци, латиницом по правилу римокатолици.

Са стварањем прве Југославије све се променило. Обим појма Срби само се привидно проширио. Сада се овај појам обично замењивао ширим појмом, Југословени, односно појмом који је означавао „један троимени и троплемени народ, Србе, Хрвате и Словенце". Говорило се, у складу са идејом југословенства, да су Срби, Хрвати и Словенци један народ са три вере (православци, католици и муслимани), односно један народ који има један језик и два писма. А није се примећивало да је онај један народ сада имао три имена, а да су та имена упућивала и на њихове посебне карактеристике и интересе. У тако сложеним околностима мењао се обим и садржај појма Срби; део сопственог идентитета они су морали да препусте другима, превасходно Хрватима. Остваривала се пројекција по којој се ова два једнојезична народа деле по вери и по писмима. Па су се све чешће под Хрватима подразумевали католици истог језика а под Србима само православци. У истом пакету потврђивала се идеја да је српско писмо ћирилица а хрватско латиница. Оваквој ситуацији су погодовале и владајућа идеја југословенства и владајућа филолошка идеја у виду сербокроатистике. Ове идеје су омогућавала да Словенци у Југославији углавном несметано изграђују свој језички и територијални идентитет и интегритет.

Стављени у позицију да се боре за очување Југославије, изграђене на хрватској идеји југословенства, Срби су запали у раље процеса који су водили преструктурирању њиховог етничког бића. После југословенског периода, они више нису били исти народ који је у Југославију ушао. Пољуљан им је језички, верски, граматолошки идентитет.

Тадашња српска елита била је далеко од тога да схвати шта им се са стварањем Југославије десило. Кад су ушли у новостворену

државу, имали су осећање да ће у њој чинити већину. Ту већину чинила је објективно популација која је говорила српским језиком, а била је мултиконфесионална. Тако је било по српској идеји југословенства/јужнословенства, која је проистицала из европске филологије. Али тако више није могло бити према победничкој хрватској идеји југословенства која је настала из других потреба. По овој идеји они су били сведени само на православни део народа који говори троименим језиком. По рачуници коју је нудила владајућа идеја, они су у новој држави била мањина. А да је и таква рачуница постојала, може се видети по једном чланку хрватског политичара Јосипа Смодлаке *О хрватском питању у Југославији* који Васа Стајић објавио у Летопису Матице српске (за март-април 1936). Овакво виђење није било ново; само је било јасно изложено. Реаговање владајућег српског естаблишмента на овај догађај може се видети по последицама. Васа Стајић ће одмах бити смењен са места уредника Летописа. Одшампани број часописа је склоњен из оптицаја, а уместо њега ће се појавити нови примерак Летописа са истом ознаком броја али без Смодлакиног чланка. Тај гест много говори о људима и времену. Естаблишмент се определио да загњури главу у песак, а не да се са сазнањем јасно суочи. Једна од посредних последица могла је бити идеја Слободана Јовановића да се српске земље разграниче од хрватских и словеначких земаља. Естаблишмент је био спреман да лечи последице, а не да отклања узроке. Преовладавало је уверење да Југославију треба чувати по сваку цену. О том уверењу сведочи и прича да су последње речи краља Александра Ујединитеља, на самртничком одру у Марсеју, после атентата 1934, биле: „Чувајте ми Југославију!“

ДОВРШАВАЊЕ ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Југославија као трајна или пролазна творевина

Пре него што је створена, Југославија Србима није била потребна. А кад је већ створена, уз огромне жртве и страдања, Срби су имали потребу да је очувају. Примали су је као трајно решење и том циљу су подређивали понашање.

Другачије је било са Хрватима и Словенцима. Њима је Југославија била потребна и пре Великог рата, било у Аустрији, било у посебној држави. Без некакве Југославије не би могли да остваре амбиције какве су остваривали други народи, поготово они који су имали националне државе. Новостворена а посебна Југославија, омогућила им је да остваре своје амбиције више него што би то могли да учине и у федерализованој Аустрији.

Историју Југославије боље ћемо разумети ако имамо у виду две идеје југословенства: српску и хрватску.

Српска идеја југословенства, доследно принципима славистике, подразумевала је да сва четири, или бар само три, југословенска/јужнословенска народа створе своје националне државе. Односно да створе некакву федерацију државних заједница блиских јужнословенских народа. Таква могућност постојала је и у време Великог рата. После победе над Аустро-Угарском, у духу те идеје, могло би се размишљати или о посебним државама и Срба, и Хрвата и Словенаца, или бар размишљати о федеративној држави ова три народа. У оба случаја би се тражила решења у смеру разграничења српских, хрватских и словеначких земаља.

Такав смер размишљања Југословенском одбору, на челу са Трумбићем, међутим, не би одговарао; доводио би у питање смисао његовог постојања и деловања. Југословенском одбору одговарала је идеја унитаристичког југословенства. *Крфска декларација* сведочи да је Југословенски одбор за такав програм придобио и Владу Краљевине Србије. И само проглашење Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918. доказ је о победи те идеје.

Сама дефиниција овог краљевства као „државе једног троименог и троплеменог народа“ сведочи и о нечему другом: указује

да је остављена могућност да се индивидуалитети сваког од три племена посебно развијају. У политичком смислу то је значило отварање могућности за накнадне федералистичке концепте. Такви концепти ће се испољити већ на њеној Конститутивној скупштини 1921. Али они су дошли са извесним закашњењем. Прва Југославија је већ била створена.

Оваквим захтевима могу се ставити приговори са етичке, а не и са политичке тачке гледишта. Да су ти захтеви били истицани пре него што је ово Краљевство настало, питање је да ли би оно икад настало. Српска страна, а поготово краљ Србије, не би никако пристали да разговарају о републиканском уређењу државе, нити о федерацији без јасних одређења српских националних простора.

Мора се, макар накнадно, признати. Српска страна је у овом делу процеса настанка будуће државе била надиграна реторским средствима. У разговорима о будућој држави доминирали су унитаристички тонови све док унитарно Краљевство није проглашено. А тек после тога се почело отварати питање уређења државе на унитаристичком или федералистичком принципу.

За све то време је судбина државе била у рукама српске стране, пре свега будућег Краља Ујединитеља. Од његових одлука зависиће које ће решење подржати: оно које проистиче из славистичке и српске традиције или оно које проистиче из аустро-хрватске идеје југословенства. Накнадно се види да владајућа српска страна овај испит није положила. Определила се за очување државе која јој није била потребна. Ово опредељење је могла да правда само својим огромним жртвама током рата.

Изазвани атентат на хрватског првака Стјепана Радића 20. јуна 1928. а затим и његова смрт, учиниће да пола године касније сам краљ Ујединитељ суспендује важећи Устав, и у свом прогласу од 6. јануара 1929. године преименује државу у Краљевина Југославија, а онај „један троимени и троплемени народ“ (Србе, Хрвате и Словенце) прогласи за народ са једним именом, за Југословене. У складу са овом концепцијом, краљ је и реорганизовао своју државу на девет бановина назвавши их по рекама и водама. Те бановине су се звале: Дравска, Савска, Приморска, Врбаска, Зетска, Дунавска, Моравска, Дринска и Вардарска. Ова реорганизација државе била је територијална, а не национална. Била је

подређена концепцији уједињавања њене популације и учвршћивања државе.

Тачно је да је иза те концепције стајала идеја интегралног југословенства, која се најчешће помиње уз име краља Александра. Али је тачно и да та концепција изворно није његова. То је у основи концепција југословенства која се развија од шездесетих година 19. века у кругу око Штросмајера и Јагића а чији су настављачи између два светска рата били Виктор Новак, Владимир Ћоровић, Владимир Дворниковић. Таква концепција је потпуно игнорисала српску идеју југословенства/јужнословенства по којој би се стварала некаква српска државна целина у суседству са државама других народа или у некој врсти федералне заједнице.

Бановине, које је створио Александар, нису могле да задовоље већ испољене националне интересе за федералистичким устројством целе државе. Пет година после Александрове смрти настаће једна бановина са националним именом Бановина Хрватска (1939). Она ће бити изнуђена пред Други светски рат уз моћну подршку немачке стране у којој ће већ власт имати онај чувени аустро-угарски каплар из Првог светског рата, Адолф Хитлер.

Политичке игре које су угрожавале ону несрећно створену државу „једног троименог и троплеменог народа“ ипак нису биле без основа. На територији бивше Аустро-Угарске већ је било формирано више држава на етничким основама. Ове државе, међутим, имале су подлогу у националном језику, што са хрватским амбицијама није био случај.

На простору Краљевине Југославије постојао је бар један кохезивни чинилац који је већину њене популације повезивао. То је био њен службени језик, језик опште комуникације. Био је то исти језик који су Вук и слависти његовог доба идентификовали као српски. Био је то, такође, исти језик који је родоначелник идеје југословенства Штросмајер звао југословенски језик, а Штросмајеров блиски сарадник Ватрослав Јагић га звао хрватски или српски, односно српскохрватски. Тај исти језик је у Видовданском уставу (1921) називан српско-хрватско-словеначки, а тако се звао и у Уставу Краљевине Југославије из 1931. Овим језиком је, као својим матерњим, говорио највећи део становништва државе. Исти језик је био близак и популацијама којима није био матерњи. Он је обављао и комуникативну и интегративну

функцију сличну језицима у другим националним државама у којима је службени језик имао једно национално име. На основу таквог стања већина популације Краљевине се могла сматрати припадником једног народа. Такво осећање ће бити на делу и током борбе за обнову Југославије у Другом светском рату касније. Борци за обнову државе комуницирали су готово на целој њеној територији тим језиком, свеједно како се он звао, или како био третиран. По томе критерију и Југославија се могла и доживљавати и третирати као и друге једнонационалне државе које су се у то време рађале.

Односи снага у првој Југославији су још увек били такви да је политичку премоћ имала српска страна. То је била страна која је већ створену Југославију примала као своје чедо и настојала да је сачува. Да није било Другог светског рата можда би се процеси одвили до краја а земља би можда опстала; односи у њој могли су добити добили примеренија решења. На жалост, Други светски рат гурнуо је у нову неизвесност и целу популацију Краљевине Југославије.

Политичка премоћ српске стране, у овом периоду, није била искоришћена за уједињавање популације коју је језик уједињавао како је то чињено у случајевима других националних држава које су настале када и прва Југославија. У читавом југословенском периоду српска филологија је била у вазалном односу према хрватској филологији.

Други светски рат и пројекти за будућност

Постоји мишљење, које се стално одржава: да су Први и Други светски рат два чина исте драме, тј. да је Други светски рат био само наставак Првог. Такав закључак се заснива на чињеници да су главне сукобљене стране у овом рату биле исте као и у Првом. На једној страни сукобљених сила нашле су се Немачка и Аустрија са својим савезницима, а на другој: коалиција коју су чиниле Француска, Велика Британија, Совјетски Савез и САД.

Други светски рат је, отпочетка, имао јаснију идеолошку линију разграничења сукобљених страна. Оне су се делиле на фашистичке и антифашистичке земље. Фашистичке земље: Немачка, Италија, Јапан, борили су се за успостављање новог

светског поретка и у том циљу јавно су заговарале геноцид. Антифашистичке земље су се борile за очување већ постојећег поретка.

Показиваће се, међутим, још у току рата, да је и међу антифашистичким земљама било разлике у погледу будуће организације света после победничког рата. И диференцијација међу овим савезницима одвијаће се опет на идеолошкој основи. Овога пута разграничења ће се вршити по другој линији: на једној страни сврставања биће земље западне демократије (на челу су им биле Сједињене Америчке Државе), а на другој – биће земље које ће тежити ка увођењу комунистичког система (на челу им је био Совјетски савез).

Ови сукоби на светској сцени, на специфичан начин су се одвијали и на простору политички разбијене Краљевине Југославије. Веома компликовану ситуацију лакше ћемо их сагледати ако обратимо пажњу на три главна покрета који су се, такође, борили за решења после окончања рата. Та три покрета су: усташки, четнички и партизански.

Усташки покрет учествовао је у рату на страни нацистичке Немачке, и пре него што је Југославија капитулирала, прогласио је Независну Државу Хрватску. За разлику од хитлеровске Немачке која је заговарала геноцид превасходно над Јеврејима, усташка Хрватска је заговарала геноцид над Србима, Јеврејима и Циганима. Идејни претеча усташког покрета био је Анте Старчевић који је још од средине 19. века порицао Србима право на постојање. Та идеја ће се у пуној мери остваривати на простору новостворене државе. У усташкој држави Старчевић је слављен као отац домовине. Следбеник и његових идеја, и идеја Адолфа Хитлера, био је Анте Павелић, шеф Независне Државе Хрватске.

Четнички покрет настао је одмах после слома Краљевине Југославије. Први човек тога покрета био је пуковник Дража Михаиловић. Програм овог покрета био је и антиокупаторски и антифашистички. Главни циљ му је био да се обнови Краљевина Југославија као државна заједница три народа: Срба, Хрвата и Словенаца и да се уреди по моделу западних демократија. У идејном смислу, овај покрет је настојао да настави да остварује хрватску идеју југословенства, ону на којој је била изграђена прва

Југославија. Током рата овај покрет је легализован као Југословенска краљевска војска у отаџбини, а пуковник Михаиловић је унапређен у чин генерала. Овај покрет је имао подршку антихитлеровске коалиције све до 1944. године. Тада се ситуација променила. Западне земље су подршку давале партизанском покрету. Јер су партизани имале веће војне успехе у рату против фашистичких снага.

Стратегије усташког и четничког покрета су јасне и једноставне. Усташки покрет је био и фашистички и антијугословенски; нескривено је рушио Југославију. Супротно од тога, четнички је покрет био и пројугословенски и антифашистички. Оба ова покрета су својим стратешким опредељењима подређивали и своју тактику. Али стратешке циљеве нису напуштали.

Партизански покрет, сагледан са временске дистанце, не може се разумети, ако се посебна пажња не посвети не само његовој стратегији, већ и његовој тактици. И стратегија и тактика овог покрета биле су у рукама првог човека партизанског покрета Јосипа Броза Тита. Тито се јавно борио да се Југославија очува, али и преуреди по моделу комунистичког Совјетског савеза, што значи да добије федеративно уређење. На том опредељењу добио је много присталица међу младима, али и међу пруски оријентисаним Србима. Раскид са Стаљином и излазак из комунистичког блока у првим послератним годинама (1948) сведочи да је то његово опредељење било само тактичко. Тактичко је било и његово обећање Черчилу да као победник у послератној Југославији неће уводити комунизам. Тито је своје стратешке замисли држао скривене и од својих сабораца.

За боље разумевање Титове стратегије и тактике може помоћи увид у његову комунистичку прошлост и у прошлост филолошких идеја и геополитичких комбинација хрватског и словеначког народа из којих је потекао. Југославија је и за Хрвате и за Словенце била пролазна творевина на путу ка самосталним државама. Тим стратешким опредељењима одговарали су ставови Коминтерне да Југославију треба разбити, као и став исте организације на почетку Другог светског рата, да је треба очувати као једну од снага антихитлеровске коалиције. Одговараће им, касније, и ставови западних земаља да у Југославији могу имати савезника у борби против блока комунистичких земаља.

Титовој стратегији такође је одговарало пројугословенско опредељење српског становништва, посебно оно већ изграђено на филолошкој подлози сербокроатистике. Ово опредељење је поништавало сваки ослонац на српску идеју југословенства/јужнословенства.

Чињенице које морамо имати у виду разоткривају разлике у стратегијама владара прве и друге Југославије. Десетак година после смрти краља Александра, биће обновљена већ потпуно распарчана Југославија. Десетак година после Титове смрти Југославија је била потпуно разорена. Управо те чињенице јасно опомињу да је Титова борба за очување Југославије била само његова тактика богато поткрепљена реторичким средствима.

Не би отуда требало игнорисати мишљење да је и Тито од почетка своје борбе, на челу партизанског покрета, водио политику распарчавања Југославије, али са задршком. И не би требало одбацивати запажања која у тим намерама виде употребу идеје југословенства и партизанског покрета да се оствари будућа хрватска независна држава. Одлагање пројектованих решења било је потребно да би се у међувремену обавили послови који су стварном утемељењу националне државе Хрвата били потребни. А то су, превасходно, били послови филолошке природе, они које је имплицирала хрватска идеја југословенства.

Вреди зато пажљиво прочитати Титов први говор у ослобођеном Загребу 1945. Он је том приликом јасно рекао да је један од резултата борбе коју је водио био настанак хрватске државе у Југославији. У овом говору Србе са простора авнојевске Хрватске није ни споменуо. Само десетак година после његове смрти Југославија ће престати да постоји, а простори авнојевске Хрватске насељени Србима биће очишћени од Срба.

Краљ Александар и Тито као реализатори програма

Нужно је зато држати се неспорних чињеница. Постојале су до сада две Југославије, обе створене на хрватској идеји југословенства. Првој од њих, која је проистекла из Првог светског рата, био је на челу краљ Ујединитељ Александар Карађорђевић; другој је на челу био Јосип Броз Тито.

Ове две историјске личности суочио је Вук Драшковић у свом роману *Александар од Југославије* (2018). Учинио је то нарочито у последњем поглављу романа које има наслов *Post mortem*. У том делу је описана једна оваква сцена. Победник у Другом светском рату, Јосип Броз Тито, усељава се у Бели двор на Дедињу. Стоји пред сликом краља Александра, коју ни Немци током рата нису склонили, и води унутрашњи монолог. Из тог монолога наводим два детаља:

> Са тобом, Александре, не прича неуки и самоуки Јосип Броз. Ја сам маршал и врховни командант народне и ослободилачке војске Југославије, генерални секретар Комунистичке партије, вођа пролетера и побједник у овом рату који се завршава. Ја сам Тито. Друг Тито. Надимак је моје име. Ја сам, Александре, оно што си ти био осамнаесте. Више, много више од тога. Чујеш ли оне рафале што стижу из увале, испод твог имања? Моји косе твоје. Пролетери косе реакцију. Као траву, као жито.
>
> Моја побједа је изнад твоје. Ти си врховни командант српске војске, а ја југословенске и пролетерске. Ти си победио Аустроугаре, Немце и Бугаре. Ја сам побиједио унутрашње непријатеље. Рат је при крају. Побиједићу тријумфално. (309)

> - Од Јадрана до Балтика, све је земља бољшевика! – певали су у Белом двору.
>
> ...И биће Југославија земља бољшевика, мора бити Александре. То ми гарантира и моје поријекло. Од Карађорђа и Његоша знају се твоји корјени, и по мушкој и по женској лози. Потомак си двије краљевске династије. Сељачке, али и краљевске. Моји корјени тајна су и мени. Ја сам, Александре, предак себи самоме. Био радник, бравар, а у оном рату обичан војник. Никакву школу нисам завршио. Образован сам на течајевима Коминтерне и у твоме затвору. Ја сам као и огромна већина оних који иду за мном. (311-312)

Аутор романа *Александар од Југославије*, Вук Драшковић, није само новинар и писац, већ је и политичар и то један од оних који су били близу да освоје најважнија места у Србији. Са господином Драшковићем имам и ја нешто заједничко и нешто различито. И ја сам новинар и писац, али нисам политичар, већ професор са научним квалификацијама. Десетак мојих књига су из области политикологије. У сферу која има и политичку димензију ушао сам као иницијатор Покрета за обнову србистике. Циљ

тога покрета, од његовог оснивања (1997) јесте да се, после разбијања/распада Југославије, Срби врате свом филолошком програму из предјугословенског периода, да се окану и сербокроатистике и југославистике, да се врате србистици; још тачније: да се и Срби, у филолошкој сфери, понашају као и сви други европски народи.

За више од две деценије колико тај Покрет делује, на челу Србије сменило се више власти. Ниједна од њих се није обазирала на мишљење филолога које је тај Покрет окупљао.

А тајна бравара, и тајна зле коби српског народа у 20. веку, није недокучива и необјашњива. Једна од мојих књига, објављена 2012. зове се *Титаник*. Главни јунак те књиге је онај бравар из Драшковићевог романа који стоји испред слике краља Александра у његовом Белом двору и медитира о свом успеху, али и неуспеху југословенског краља Ујединитеља и цењеног војсковође. Главно поглавље књиге *Титаник* има наслов - *Тито као реализатор хрватског филолошког програма*. Резултати научника који стоји иза те књиге (али и серије других књига) несагласни су са управо цитираним виђењима политичара Драшковића у улози писца, који у Титу види неученог бравара. По мојим анализама испада да иза Тита стоји читава једна филолошка традиција националне идеологије која је Србима била отпочетка (од Илирског покрета) непријатељска. Тито је имао предност над Александром јер је имао припремљен пут. Александар Карађорђевић је био упућен да следи савете Јована Цвијића и Александра Белића - следбенике Ватрослава Јагића. То су били најистакнутији српски прваци чије је доброхотне главе Јагић придобио својом реториком више него својим идејама. Сада смо у ситуацији да можемо знати да је школа бечких аустрослависта имала и јасне пројекте како од Срба одузети њихов језик и представити га као хрватски са додатком српског. Предност коју је Тито имао над Александром, није, дакле, била у породичном пореклу, него у филолошким традицијама које су настављали. Лишен традиције свог народа, самосвести о његовом идентитету, Александар је сасекао једну од важних грана на којој је могао да сачува и своју државу и свој народ.

Романсијер Драшковић је исто ово питање отворио и на задњој корици своје књиге, поредећи династију Обреновића, која је *губила ратове а снажила Србију*, и Александра - који је добијао

ратове а чинио лоше и Србима и Србији. У роману нема одговора на то питање. А одговор на то питање је једноставан. Обреновићи су следили Вука; Александар је следио Штросмајера и Јагића. Обреновићи су следили српску идеју југословенства/јужнословенства, Александар је следио хрватску идеју југословенства.

Маргиналан у предјугословенском периоду у српској филологији, Јагић је постао главни стуб филологије која се бавила Србима у југословенском периоду, а то је онај период када је на власти била династија Карађорђевић. Битне промене су се десиле већ на првом кораку нове државе, у Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Видовданском уставу. Видовданско име уставу није могло да сачува косовски завет.

Предрасуде о пореклу и природи југословенства, предрасуде о идејама сербокроатистике које су српски прваци уграђивали у биће свог народа, поткопаће његове одбрамбене моћи. Титу је терен био припремљен већ у међуратној Југославији, док су владали Карађорђевићи.

И Александар и Тито су градили Југославију према хрватској идеји југословенства. Александар је градио државу тако да Југославија опстане. Тито је и Комунистичку партију и државу Југославију користио да великохрватску идеју оствари преко хрватског филолошког програма. Када је то постигао, државу коју је обновио, почео је да „пушта низ воду“. Резултати његове политике одређују будућност целе популације са ових простора.

Срећом по Србе, ни они, као народ, после свега што им се десило, нису посве нестали; није пропала ни Србија. За историографију која се бави Србима данас, али и ону која ће се њима бавити и у будућности, од пресудне је важности да се да одговор на питање: где је грешка?

Грешка је у одступању од модела по којим се граде националне и сложене државе. У свим државама се чува идентитет главног језика, свеједно да ли се третирао као службени језик, или језик комуникације.

Идентитет националних језика (рецимо енглеског, шпанског, француског, руског) чува се свим државама, на свим континентима. Само се српски политичари и филолози односе према српском језику као према Алајбеговој слами. Данас се тај језик на простору некадашње Југославије третира и назива разним именима: српски, хрватски, бошњачки/ босански, црногорски,

буњевачки. Нарушавање идентитета тога језика последица је оног става који се из политичких разлога намеће још од Илирског покрета: да један исти језик може да има два национална имена. Једном прекршен принцип отворио је врата будућим сличним гестовима. Сада се суочавамо са последицама. Грешка се може отклонити само тамо где је настала. А то значи: у филологији.

Пуно остварење хрватске идеје југословенства

Прву и другу Југославију, Југославију Александрову и Југославију Титову, много шта повезује и много шта раздваја. У самом њеном бићу су уграђене две опречне идеје: и идеја унитаризма и идеја сепаратизма. У обе варијанте те су се идеје могле остварити једино помоћу Срба.

Откада су настале, идеје југословенства и сербокроатистике, поткопавале су идентитет српског језика. Мењале су обим појма српски језик претварајући га у српскохрватски, па су му морали мењати и садржај. Истом српском књижевном језику давале су и двонационално и тронационално име, намењивали су му функцију југословенског језика. Тако је било у Александровој Југославији, а тако је изгледало да ће бити и у Титовој. Па ипак су те две Југославије у бити стремиле различитим циљевима. Прва Југославија је, под Александром, тежила је унитаризацији; друга, под Титом, тежила је федерализацији. Обе тежње су биле неуспешне; нису могле да сачувају државу.

То ћемо јасније моћи да видимо ако најкраће рекапитулирамо главне догађаје из њене историје. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца из Првог светског рата (1918) изашла је као држава једног народа; Други светски рат је дочекала као држава три народа (Срба, Хрвата и Словенаца); разбијена је (1991-92) као држава шест народа (Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Муслимана). Овакав след догађаја заслужује коментар.

Да се током Првог светског рата поставило питање федерације три народа, који ће ући у њен састав, до уједињења вероватно не би ни дошло. Српска страна би имала разлога да се определи за решење какво је Српски културни клуб Слободана Јовановића предлагао 1936: да се у Краљевини Југославији посебно означе српске земље, и да се издвоје од хрватских и словеначких

крајева. Спровођење такве идеје било је блиско српској идеји југословенства/јужнословенства.

Захтеви за федерализацијом Југославије истицали су се, наглашеније, тек крајем прве деценије трајања заједничке државе. Главни заступник те идеје међу Хрватима био је Анте Трумбић, оснивач Хрватске федералистичке странке (1925), ма колико био у сенци. Хрватска страна, из властитих интереса, ни тада није била склона да понуди концептуално или природно решење, оно које би се, као и код свих народа, заснивало на идентитету хрватског народног језика. Изборила се за неприродну федерацију каква је настала стварањем Бановине Хрватске, а самим тиме и издвајањем Словеније.

Овакво решење је било наметнуто са интересне тачке гледишта хрватских грађанских партија. На жалост, таквом решењу тежили су и хрватски комунисти. У томе им је помагала Коминтерна која је програмски борила да се Југославија разбије. Совјетски савез и Коминтерна су, опет из краткорочних интереса, после напада Немачке на СССР, позвали Југословене у борбу за очување Југославије. Титов партизански покрет је следио ову стратегију Коминтерне и борио се и за очување јединствене државе и за неговање јединства југословенске популације. За ту стратегију од пресудне важности је било оживљавање унитаристичког виђења југословенства. Тек је на другом заседању АВНОЈ-а (29. новембра 1943), отворено питање њене федерализације. Реторика која је тај чин пратила, била је антисрпска. Али српских политичких представника на том скупу практично није ни било. А није било ни људи који би могли схватити шта ће АВНОЈ-евски пројекти у будућности значити: да се његовим одлукама припремају политичке основе које ће водити нарушавању југословенског јединства.

Тек много деценија касније показаће се да борба партизанског покрета није водила ка трајном опстанку Југославије. Друго заседање АВНОЈ-а, које је пројектовало федерализацију Југославије, водило је у смеру деструктурализације и Југославије и језичко-етничког састава Југословена. У суштини, већ АВНОЈ је успостављао пројект стварања националних држава на тлу Југославије. Од Републике Словеније прављена је национална држава Словенаца; од Хрватске – Хрвата; од Србије са две покрајине - национална држава Срба; од Црне Горе – Црногораца; од

Македоније - Македонаца. Босна и Херцеговина била је резервисана за будућу државу – Муслимана. Кад са разбијањем Југославије ови процеси буду доведени до краја, десиће се оно што је било пројектовано; од оног једног народа, на основу којег је створена прва Југославија, настаће шест народа. Још тачније, десиће се да три новопроглашена народа у Титовој Југославији (Црногорци, Македонци, Муслимани) буду изведени из српског народног корпуса. Што значи да је борба за комунистичко уређење Југославије у подтексту имала програм разбијања самог стуба ове државе: српског народног корпуса.

Слично ће се десити и на плану језика. Од оног једног језика, српског, који се у првој Југославији звао српско-хрватско-словеначки, после разбијања Југославије као посебни језици третираће се словеначки, хрватски, муслимански (бошњачки), црногорски, српски и македонски. А од самог српског језика, који је у предјугословенском периоду би изједначаван са штокавским, данас се као посебни језици третирају: српски, хрватски, бошњачки/босански, црногорски. Таква решења су у очигледној супротности са решењима која важе за друге европске народе и језике. Ова решења нису настајала природним развојем, него су наметана политичким средствима. Није тешко доказати да она проистичу из пројекција које је донео Титов режим у другој Југославији.

Историографи, који се, по правилу, не баве филолошким питањима, нису приметили да је и стварање и разбијање Југославије почело најпре на плану језика. О томе може да посведоче промене које су се током последња два века десиле.

Да би се доказало да Хрвати и Срби имају један језик (иако су дотле имали два) створена су сербокроатистика и њој комплементарна идеја југословенства. Главна је филолошка функција тих идеја била да наметну став да су два словенска народа, Хрвати и Срби, створили исти језик. Такве ставове нису заступали филолози и идеолози других европских народа; они су се држали општих норми. У југословенском случају било је другачије. За остаривање политичких пројекција наука је стављена у службу политичких интереса. Не треба прећутати да су тим интересима (туђим) служили и српски лингвисти.

Иако је у оба устава прве Југославије (1921, 1931) службени језик српско-хрватско-словеначки сматран једним језиком,

словеначки језик је из тога тројства пређутно издвајан као посебан језик, јер се на природан начин издвајао од српског језика. Али тако није учињено и са народним хрватским и народним српским језиком. Из интересних разлога они су и даље третирани као један језик. Тако је остало све до друге Југославије када је требало направити место за још један језик, македонски (први пут кодификован 1945). Постојање овог језика већ је имало концептуалну основу: народни македонски језик, грађен на прилепском дијалекту, стварно се могао разликовати од српског и бугарског језика, и то толико да се могао поимати као посебан (јужно)словенски језик.

У вишенационалној Титовој Југославији више није могао да буде онакав један (макар и троимени) језик. За разлику од претходне Југославије, у новој Југославији су се морала разликовати бар три национална језика: словеначки (у Словенији), македонски (у Македонији) и један језик којим се говорило у централним републикама државе. У Словенаца и Македонаца њихови књижевни језици су се, природно, заснивали на основама народног језика. У оне четири централне републике било је другачије. У Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, народни језик је стварно био један, штокавски, какав је био и књижевни језик свеједно да ли се заснивао на екавском или ијекавском стандарду. У Хрватској, међутим, већ није било тако: народни језик је тамо био штокавски, али се у деловима ове републике говорило само кајкавски и чакавски, дакле природним хрватским дијалектима, оним којим Срби нису говорили. Чакавски и кајкавски дијалекти се од штокавског разликују бар колико се и македонски језик разликује од српског. А у централним републикама се, већ од 1945, исти језик звао различито: у Србији и Црној Гори се звао - српски, у Хрватској - хрватски или српски, у Босни и Херцеговини се звао - српскохрватски. Упркос тим разликама, доживљаван је и даље као заједнички језик. Пошто се њиме говорило у највећем делу Југославије доживљаван је и као југословенски језик, односно као језик Југословена.

Оваква ситуација није могла трајно да остане у новој Југославији. Ако би се проблем решавао принципијелно, по линији природно - неприродно, морале би се констатовати разлике између природног српског и природног хрватског, што значи од народних језика Срба и Хрвата. Такво решење би сигурно морало

да иде на штету испољених политичких амбиција хрватске стране. Пошто то питање није било решено између два светска рата, тек у другој Југославији оно није могло да буде решавано на принципијелним основама. Овога пута је хрватска страна, која је преко Тита држала апсолутну власт у земљи, користила прилику да и овај проблем реши у складу са својим националним интересима.

Историографи, посвећени изучавању Титове личности и дела, у постјугословенском периоду, много шта су из његове политичке активности осветлили. Мимо пажње истраживача ове школе мишљења, ипак је остала неосветљена његова улогу у остваривању хрватског филолошког програма. Моја истраживања, на којима се темељи ова књига, показују да се баш на том подручју одлучивала судбина Југославије. Чињенице из те области нису непознате. Али би њихово критичко тумачење задирало у стварну функцију која је била намењена најважнијим српским националним институцијама, пре свега Матици српској и Српској академији наука и уметности.

1. У Матици српској је још 1945. дошло до промена које се нужно морале десити са самом променом друштвеног система. Један од главних актера тих промена, Живан Милисавац, у својој књизи *Матица српска (1826-1964)* на ове промене гледао је као на резултат настављене борбе између „напредних“ и „назадних“ група које су и пре рата бориле за превласт у Матици. Самом историјском променом, по њему, победила је гарнитура „напредних“ снага. А како се то десило, он у књизи каже ово:

> Матичина управа је, међутим, у ситуацији каква је настала спровођењем аграрне реформе, изгубила вољу да се и даље бори са своје позиције. Скупштина 2. септембра 1945. протекла је без потреса, јер је дотадашња Матичина управа без борбе напустила своје положаје. На чело Матице српске дошао је поново Васа Стајић. (1965:164)

А зашто је баш група око Васе Стајића прва освојила власт у Матици после завршетка рата, више ће нам рећи чињенице које знамо из других извора. Овај истакнути грађански политичар био је противник присаједињења Барање, Бачке и Баната Краљевини Србији (1918); заговарао је прво присаједињење Хрватској па

затим Југославији. Године 1943. из Сремских Карловаца, где је живео, на позив партизанских власти, прешао је на ослобођене делове Срема. Рачунало се на његову будућу улогу у послератној Војводини.

Тачна је констатација из књиге Милисавца да је дотадашња Матичина управа без борбе напустила положаје. Много више детаља о том догађају налази се у магистарској тези Ненада Дошлића *Матица српска 1941-1951.* коју је Матица објавила 2011. А о томе шта се на тој скупштини десило, могло се сазнати и из других извора.

Управљачке гарнитуре на челу Матице често су се смењивале током њене дуге историје. Чланство у Матици се задобијало уплатом чланарине, а промене у њеној управи вршене су на изборним скупштинама слободном вољом чланова. Промена на челу Матице српске, која је обављена 1945. била је другачија од свих претходних. Целокупна управа Матице, схватајући какве су промене у питању, поднела је колективну оставку. Матица је од тада била стављена под власт нових снага које су револуционарним путем освојиле власт у држави.

Промена која је извршена 1945. довела је до њене историјске преоријентације. Матица је задржала своје национално име; номинално се ни у њеном филолошком програму ништа битно није мењало. Али се ипак десило нешто крупно: програм који ће она убудуће спроводити стављен је под контролу оних „напредних снага“, што значи под власт Титове Комунистичке партије која је стајала изнад државе. Снаге новог система одлучиваће о свему, па и о политици коју ће Матица водити. Бринуће се и о „часницима“ који ће њоме управљати, па и о списковима њених чланова. Матица српска ће од националне институције постати државна институција Титовог политичког система задужена да се бави српским националним пословима. А како ће то чинити зависиће од снага које имају стварну власт над њом као и над српском државом. Ова оријентација се неће мењати после 1945.

Као и много шта друго у Титовој Југославији, првих година после рата, интензивиран је и рад Матице српске. То се видело по њеним активностима, објављеним књигама, новопокренутим часописима и зборницима. Тек ће се педесетих година показати прави смисао преоријентације коју је нова управљачка гарнитура имала да обави. А баш овој управи је било намењено да обави два

кључна посла који су се тицали Срба, легализовање идентитета њиховог језика и идентитета њихове књижевности. Та два посла су били Новосадски договор о заједничком књижевном језику Срба и Хрвата (1954) и едиција *Српска књижевност у сто књига* (1958-1966) која је корпус српске књижевности јасно разграничавала од корпуса хрватске књижевности како у претходним деценијама неговања јединства није чињено. А какви су били ови потези моћи ће да се види кад Југославија престане да постоји.

2. Паралелне промене, сличне оним у Матици, дешаваће се и у Српској краљевској академији. Али ове промене су биле, наизглед, другачије природе.

Прва је била промена имена ове институције. У новом републиканском систему власти, и ова институција морала је да промени име. Номинално, она је и даље опстала српска, али више није могла да буде краљевска. Ново име морало је, најпре, да се усклади са именом загребачке Југославенске академије знаности и умјетности. Тако ће Српска краљевска академија променити име у: Српска академија наука и уметности.

Ова промена, међутим, није била само формална. Иако је задржала српско име, и ова највиша српска национална институција морала је, такође, и свој национални програм, да усклади са програмом оне загребачке институције. Уместо српског националног програма, њен програм је морао да буде југословенски, што значи у духу хрватске идеје југословенства и хрватске идеје сербокроатистике. А да би се тако нешто десило и она је морала да заступа ставове какве у својој дугој историји није заступала. То је био став да Срби и Хрвати имају један језик, српскохрватски, хрватски или српски. У мојој студији о овој институцији из књиге *Идеје југословенства и српска мисао* показано је како је она овом променом постала „огранак“ ЈАЗУ (2007:152).

3. За разлику од Матице српске, у којој је дошло до промене руководеће гарнитуре, у Српској академији до тако нечег није дошло. На њеном челу и даље је остао Александар Белић, предратни и ратни председник Академије. Новим властима је сигурно било познато да је Белић био на челу делегације угледних Београђана која је ишла 1941. године код генерала Милана Недића да га умоли да се прихвати места председника Владе

националног спаса. Сем тога, Белић је 1942. био један од српских интелектуалаца који су потписали Апел против комуниста. Људима са таквом биографијом у послератном Београду је био онемогућаван научни и професорски рад у новој Југославији. Причало се по Београду да је Белић месецима очекивао да буде ухапшен.

Али постојао је један од још крупнијих разлога зашто је баш њега требало задржати на месту председника Српске академије наука и уметности и то до краја живота (1960). Белић је још од 1915. следио ставове сербокроатистике Ватрослава Јагића, а имао је углед настављача српске филолошке традиције, што значи да се и представљао и важио за следбеника Вука Караџића и настављача његових идеја. Као што је оваквим понашањем био прихватљив за представнике власти у међуратној Југославији, тако ће бити добродошао и новим властима. Хрватски филолошки програм се могао помоћу њега у пуној мери спроводити. Белић је имао и једну личну особину која га је препоручивала: био је прилагодљив.

4. И у годинама великих промена око Другог светског рата Белић је умео да своје понашање прилагођава владајућем тренду. Не може да се заобиђе чињеница да је пред сам рат 1941. објавио сажетак приступног предавања новоизабраног академика Милана Решетара о старом језику Дубровчана. Кључна реченица у том сажетку гласи: „Али ко дијели српско од хрватскога мора признати да је Дубровник по језику био увијек српски“. (Види у мојој књизи *Срби и њихов језик,* 2002:404).

Белић се снашао и у послератној Југославији, у време док је језик и у Републици Србији и Републици Црној Гори, носио назив српски језик. У том периоду је, баш у Српској академији наука и уметности, Белић основао Институт за српски језик (1947). Из те чињенице може се закључити да је веровао да се у том тренутку на политичкој сцени радило у смеру обнављања српске филолошке традиције.

5. Показаће се, међутим, да је таква оријентација трајала кратко. За победничку титовску политику то је могло бити пролазно решење док се језичка ситуација у целој држави не постави на нове основе. А каква ће се решења наћи за језик у оне четири

средишње републике, више ће зависити од политике него од науке. Од тога решења зависиће и улога која је била намењена најважнијим српским националним институцијама, Матици и Академији. А пре свега најважнијем научном ауторитету за лингвистику у српском народу, Александру Белићу. Пошто је баш он имао „путера на глави“ биће му намењено да ту политику примени у сарадњи са новопостављеном гарнитуром у Матици српској.

Сам Белић је дао довољно информација о томе како су се све битне промене десиле на језичком плану уз његово учешће. Учинио је то у тексту Увода *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* који је 1959. почео да излази под његовим уредништвом. У тексту је веома коректно писао о историји настајања Српске академије, посебно о иницијативи Стојана Новаковића из 1888. и 1893. да се оснује посебан Лексикографски одсек на коме би се радило на *Речнику српског књижевног и народног језика*. Из Белићевих сведочења види се да се на том Речнику радило читавих 60 година (1893-1953); види се и како је, уз његово учешће, сама речничка грађа преименована самим тиме што је главни пројект Српске академије добио ново име, двонационално: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. То је оно име под којим овај Речник и сада излази.

Кад се побројане релевантне чињенице имају у виду, али и друге које знамо из других извора, тачно се може реконструисати редослед промена у области филологије које су се десиле на почетку друге Југославије.

Најпре је био припремљен терен променама у Матици и Академији. Затим је 1952. по одлуци Савезне владе створен Југославенски лексикографски завод на чијем се челу нашао Мирослав Крлежа који је рат провео под усташком влашћу у Загребу. Стварајући нову институцију, Крлежа је за рад у њој преузео готово целу екипу која је радила на *Хрватској енциклопедији* у Загребу током другог светског рата. Тек после настанка ЈЛЗ, институције која се темељно бавила филолошким пословима, дошло је до Новосадског договора (1954) и до остварења едиције *Српска књижевност у сто књига* (1958-1966). Оба ова пројекта остварена су у складу са филолошким пројекцијама Југославенског лексикографског завода. Што значи – остварен је хрватски филолошки програм.

Новосадски договор

Новосадски договор о заједничком књижевном језику Срба и Хрвата, који се десио у Новом Саду 8-10. децембра 1954. номинално су организовале Матица српска и Матица хрватска у духу тадашње политике братства и јединства. О томе шта је тај Договор стварно значио писао сам више пута, у неколико својих књига, и то почев од књиге *Срби и њихов језик* (1997, 2002).

1. Било би природно да се смислом Новосадског договора озбиљно позабаве две главне српске националне институције: Матица српска и Српска академија. Обе институције сносе одговорност за оно што се на том Договору десило. А шта се то тада десило у пуној мери се може схватити тек кад се има у виду оно што је било пре тога. Пре тога се језик Срба, и у Матици српској и Српској академији наука, и у уставима Републике Србије и Републике Црне Горе, називао српски. На Новосадском договору је, међутим, исти језик добио и ново име и нови третман: добио је име: српскохрватски/хрватскосрпски.

Однегована је предрасуда да се тако нешто десило у згради Матице српске (дакле, на научном скупу одржаном под кровом најстарије српске научне националне институције). А стварно се догађај збио у сали за седнице некадашњег Покрајинског комитета Савеза комуниста Војводине. О том догађају су медији коректно обавештавали. Све важније информације о њему, прилози у анкети о српскохрватском језику и реферати учесника на Договору, закључци итд. објављивани су у Летопису Матице српске током 1954. и 1955. године.

2. На овом Договору било је одлучено да новоформирана Правописна комисија уради правопис заједничког књижевног језика Срба и Хрвата. Правопис који је ова Комисија урадила појавио се 1960. у два издања, као *Правопис српскохрватског језика* штампан екавицом и ћирилицом у Матици српској и *Pravopis hrvatskosrpskoga jezika,* штампан латиницом и ијекавицом у Матици хрватској. Та два правописа су практично устоличила идеју о двема варијантама „заједничког“ српскохрватског језика, о српској и хрватској варијанти. Однос између тих двеју варијаната је био такав да је овај номинално један језик био представљен као

хрватски језик са додатком српског. Варијанта српског језика је била ограничена само на екавицу; све остало у заједничком језику покривала је хрватска варијанта. Нема знакова у поменутој књизи Милисавца да је њен аутор уопште слутио чему је служио Новосадски договор који је баш он организовао. Лингвистичка „новосадска школа“, чији су главни представници били академици Милка и Павле Ивић, такво устројство српскохрватског/хрватскосрпског језика већ од шездесетих година, прихватала је као научно утврђену чињеницу.

Шта је Новосадски договор практично донео, најбоље се може видети на Карти хрватског језика са додатком српског Томе Матасића која је 1981, и 1984. објављена у Минхену. То је Карта коју сам више пута у својим књигама прештампавао и коментарисао.

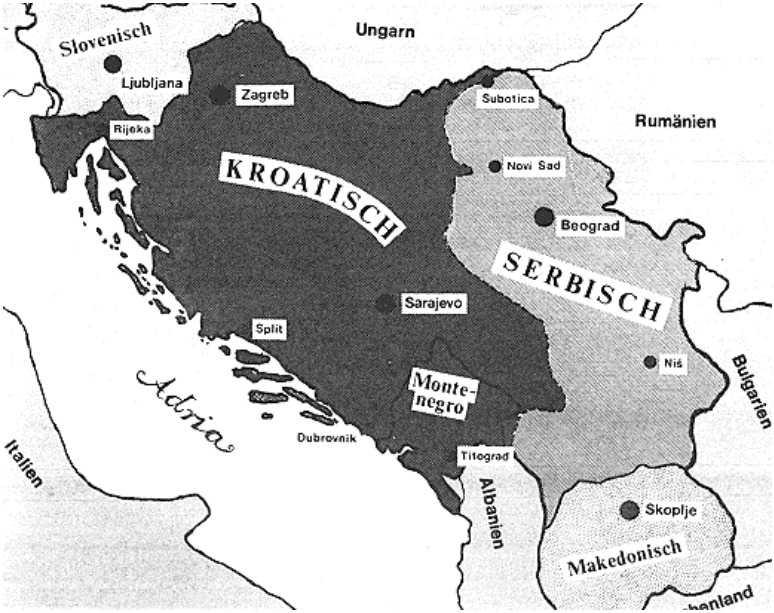

Сви материјали везани за Новосадски скуп представљени су у једном посебном зборнику објављеном под насловом *О*

идентитету српског језика. Зборник, који има близу 500 страна, приредили су Петар Милосављевић и Момчило Суботић а објавила Матица српска у Дубровнику. Промовисан је 6. децембра 2014. и то баш у оној сали где је одржан Новосадски договор шездесет година раније, дакле у сали за конференције бившег Покрајинског комитета Савеза Комуниста Војводине. Тако нешто се могло десити јер је пре тога, на стогодишњицу оснивања, била обновљена Матица српска у Дубровнику (2009). За ову прилику ова обновљена српска институција је организовала и Свечану седницу. На овом скупу није било представника ни Српске академије наука ни Матице српске; скуп су такорећи потпуно игнорисали српски медији. Подухват је обављен у сарадњи Покрета за обнову србистике и Владе Републике Српске Крајине у прогонству. Није тешко схватити зашто су се око овог догађаја ангажовала баш та два чиниоца. Карта Томе Матасића показује да је Србима са територије Хрватске практично укинут њихов језик. Закључци Новосадског договора, исто тако, искључују србистику, националну дисциплину потребну не само Србима већ и славистици и европској филологији уопште. А баш са становишта србистике види се чему је имала да послужи њој супротна парадигма мишљења, сербокроатистика.

Едиција *Српска књижевност у сто књига*

Као што су две најважније српске националне институције, Матица српска и Српска академија наука, послужиле да се преко њих спроведу ставови хрватског филолошког програма у области језика, тако ће убрзо Матица српска и Српска књижевна задруга послужити да се хрватски филолошки програм спроведе и у области књижевности. То ће се учинити у едицији *Српска књижевност у сто књига* која ће се појавити између 1958-1966.

А да би се смисао ове едиције схватио, потребно је подсетити се ставова о идентитету српске књижевности који су били поштовани у српским институцијама у предјугословенском периоду. Пре стварања Југославије, српска књижевност је представљана као целина која има четири дела: 1. народну књижевност, 2. средњовековну књижевност, 3. књижевност средњег доба и 4. нову књижевност. То је посебно јасно било у другом издању

Прегледа српске књижевности Павла Поповића (1909, 1912). Током Првог светског рата, Поповић, који је као делегат Владе краљевине Србије био члан Југословенског одбора, написао је књигу која ће представљати заједничку књижевност народа који ћеући у пројектовану заједницу нове државе. Та књига се звала *Југословенска књижевност. Књижевност Срба, Хрвата и Словенаца*. Штампана је у Кембрицу, у Енглеској, 1918. Служила је деценијама као модел по којем ће се у образовном систему прве Југославије изучавати и предавати заједничка књижевност, али и неговати свест о књижевним доприносима етничких заједница прве Југославије. Тај модел је важио и у првим деценијама нове Југославије. На новосадском Филозофском факултету, на пример, и ја сам 1964. дипломирао на Катедри за југословенску књижевност. (Тада је југословенска књижевност још увек представљана као једна).

Новоустановљени систем Титове Југославије, међутим, тражио је место за још једну књижевност, македонску, односно књижевност македонског језика. Место за њу ће се први пут наћи у књизи *Југославенска књижевност* (1954) коју је, на захтев Министарства спољних послова СФР Југославије, писао загребачки професор Антун Барац. Македонска књижевност ће на крају ове књиге добити нешто мање од једне странице. У књизи Антуна Барца, међутим, југословенска књижевност није представљана као једна, већ као четири посебне књижевности југословенских народа. Две од ових књижевности неговане су на националним језицима Словенаца и Македонаца. Такав језички критериј није примењен и кад су у питању српска и хрватска књижевност. Оне су третиране као две посебне књижевности на истом језику.

Модел по којем је тако учињено није био нов. Тај модел је већ био примењен у књизи *Повјест књижевности хрватске и српске* загребачког професора Ђуре Шурмина из 1898. Тамо се ове две књижевности, номинално на истом језику (хрватском или српском) различито представљају. По овом моделу хрватска књижевност има укупно четири дела: 1. народну књижевност (заједничка је са српском) 2. стару књижевност, 3. дубровачку књижевност и 4. нову књижевност. Српска књижевност има само три дела: 1. народну књижевност (заједничку са хрватском) 2. стару књижевност и 3. нову књижевност. По том моделу настаће две едиције на простору номинално истог језика: бројем ограничена

Српска књижевност у сто књига и бројем неограничена едиција *Пет стољећа хрватске књижевности*. Шурминов модел, који је примењен у Барчевој књизи, био је познат историчарима српске књижевности пре Првог светског рата. Они су на њега реаговали и написали неколико историја књижевности у којима су потврдили став да српска књижевност има четири дела: народну, стару, дубровачку и нову књижевност. То сам јасно показао у студијама о овим историјама сакупљеним у књизи *Систем српске књижевности* (1996, 2000). У Титовој Југославији, међутим, било је тако нешто немогуће учинити. Јасно је стављено до знања да иза Барчевог пројекта стоје и држава и Партија. Атмосфера тога доба није давала места за научну критику о оваквим питањима.

По моделу едиције *Српска књижевност у сто књига* настајале су касније едиције *Српска књижевност у књижевној критици* и *Српска драма*. Коначно, томе је послужила и едиција *Историја српског народа*. Ове репрезентативне едиције имале су сврху да начине филолошку меру по којој ће се српски народ поимати и по којој ће га и други поимати. Кад Југославија буде дефинитивно разбијена, из ње ће српски народ изаћи тачно по мери која му је била пројектована. Идеје су, и овога пута, претходиле практичним решењима.

*

Тек кад се напред наведене чињенице имају у виду, може да постане јаснији контекст једног преломног политичког догађаја из оног времена. Тај догађај је био Брионски пленум Централног комитета Савеза комуниста Југославије (1966). То је онај пленум на којем је са свих функција смењен Александар Ранковић, под оптужбом да је прислушкивао друга Тита. Показаће се касније да је тај догађај био много више од персоналне промене у Партији, а много судбоноснији по судбину земље од неке шпијунске афере у врху Партије и државе.

Србин по рођењу, Ранковић је важио као израз централистичких снага, оних које су Југославију држале на окупу. Супротно од њега, Словенац Едвард Кардељ, симболизовао је супротне снаге, сепаратистичке, које су понекад јасно испољавале став да је Југославија пролазно решење на путу ка стварању

посебних националних држава. Такве тенденције нису биле нове. Биле су присутне и у Комунистичкој партији Југославије у међуратном периоду. А биле су на делу у партијском и државном врху од самог настајања нове Југославије. Самим тиме је и питање опстанка Југославије стално било отворено. Такво стање је главном човеку у партији и држави, Титу, обезбеђивало посебно место; његову улогу чинило је незамењивом. Током своје дуге владавине, Тито је успешно одржавао равнотежу између ових различитих тенденција. Док је чинио тако, опстојавала је Југославија, а он је заузимао место лидера без кога и Партији и држави прете многе опасности по њихов опстанак.

Титова одлука на Брионском пленуму да ликвидира централистичке снаге, а подржи сепаратистичке, сматра се његовим кључним потезом на путу ка разграђивању Југославије. Следећи велики корак биће Устав Југославије из 1974. којим је припреман терен за растурање Југославије и као федеративне државе. За нови Устав ће бити карактеристично конфедерално устројство државе. Нови Устав је ову државу делио на шест република: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија и Србија. Србија је у овом Уставу имала посебан третман: њене две аутономне покрајине, Војводина и Косово и Метохија, третиране као елементи федерације, практично су имале ингеренције посебних република и право и могућност да у органима Републике Србије сторнирају све одлуке са којима се не слажу. Чему је то решење водило показаће се мање од две деценије касније када се Титова Југославија буде распадала.

Не може се порећи раширено мишљење да разбијање Југославије почиње од њеног Устава из 1974. Али ће и смисао ове дезинтеграције бити јаснији ако се има у виду да су припремне радње претходно обављене на филолошком плану. По чињеницама које су на претходним страницама наведене, све припремне радње за разбијање Југославије биле су на филолошком плану обављене пре 1966. године. Поразом централистичких снага на челу Партије и државе, било је омогућено да се објави *Декларација о називу и положају хрватског књижевног језика* коју је потписало 18 хрватских институција (1967). Све ове институције су се одрекле Новосадског договора, али су истовремено, западну варијанту хрватскосрпског језика идентификовале као „хрватски језични израз“, што ће се еволуирати у хрватски језик. То је

практично био припремни корак ка самосталности Хрватске, дакле ка разбијању Југославије. У тој ситуацији, Срби, поготово они на јавним местима, били су доведени у ситуацију да се боре и за очување југословенског државног заједништва, али и српскохрватског језичког заједништва. Тако чинећи, борили су се за опстанак државе која им историјски уопште није била потребна. Исто тако, били су стављени у ситуацију да се боре и за поштовање самог Новосадског договора који им је донео само штете.

Односи снага у Југославији већ су били такви да ни напори на одбрани државног и језичког јединства нису могли успети. Процеси разбијања Југославије били су незаустављиви. Они су се могли разрешити само путем рата. „Нама је овај рат био потребан. “ То су речи Фрање Туђмана, изречене јавно, на главном загребачком тргу Бана Јелачића у току рата. Туђман је био Титов генерал, који је најзаслужнији што је у годинама 1991-1992. Хрватска постала самостална држава.

Рат за разбијање Југославије

Разбијање Југославије (1991-95) историјски је чин који се одвио пред очима целог света. Велики западни свет се према овом чину нестајања једне земље испочетка односио као према локалном догађају. Тек накнадно ће се схватити да и тај догађај има светски значај. Он се, сигурно, не би могао десити без уплива са стране. Али, сасвим сигурно, чин разбијања ове земље не би био успешан а да њено разбијање није проистекло изнутра.

Од Југославије су прво почеле да се отцепљују Словенија и Хрватска. То су оне републике чије је комунистичке партије Тито формирао одмах после свог доласка на чело Комунистичке партије Југославије још 1937. године. Без Словеније и Хрватске, евентуално би могла да опстане нека друга државна заједница, али то више не би била Југославија. Има историографа који сматрају да се Југославија почела разбијати већ 1989. на Четрнаестом конгресу Савеза комуниста Југославије када су делегати два комитета, Централног комитета Словеније и Централног комитета Хрватске, напустили 14. Конгрес Савеза комуниста Југославије. Југославија је, дакле, прво престала да постоји у њеној комунистичкој организацији. Тек накнадно је добила на важности

чињеница да је ова организација почела активно радити на разбијању Југославије још од Дрезденског конгреса 1928. Ако се та чињеница има у виду, на позив Комунистичке партије Југославије да се брани држава од фашизма и његових сателита 1941. треба гледати треба као на изнуђено и пролазно решење. Већина популације ове државе која је говорила истим језиком није тако схватила овај позив. Схватила га је као позив на трајну обнову државе.

Није спорно да су и ово разбијање Југославије Срби платили многим жртвама. И да не могу да прежале ни Југославију ни оне узалудне жртве. Само њено растурање, међутим, учинило је јасним да су Срби, као народ, могли и да опстану и да имају своју државу и без Југославије. Тако да је овај догађај је отворио и питање природе идеје југословенства на којој је она створена. Открио је да без ове идеје не би могло да буде ни националних држава Словеније, а поготово Хрватске. Показало се и да се осамостаљивање ових држава не би могло остварити на легалан начин, на основу Устава тадашње Југославије. Могло се постићи само кроз ратна збивања и то ако стекну моћне савезнике у медијском рату. Сепаратистичке државе су успеле у својим намерама; добиле су такву медијску подршку. У свету су могле наћи снаге које није било тешко у ове послове уплести. Било је и држава и приватних агенција које су се могле навести да раде о злу и српском народу и држави коју су бранили. Исти део света који се према Србима, током стварања Југославије 1918. односио са поштовањем, током 90-тих се окренуо као према народу који је виновник за све несреће које су задесиле овај део света. Најзначајнији српски савезник у Првом светском рату били су Французи. У годинама разбијања Југославије председник Француске Жак Ширак јавно је рекао да су „Срби народ звери без морала, вере и закона“. Народ који је и у Првом и у Другом светском рату био изложен геноциду, у новим околностима оптуживан је као геноцидни народ. И та историјска лекција има везе са идејом југословенства. Она води ка открићу да је и геноцид над Србима био је садржан у самој концепцији ове идеје. На жалост, то ни официјелна српска историографије ни политикологија нису схватиле.

Сукоб или суживот цивилизација

У процесу разбијања Југославије, позиције Словенаца и Хрвата биле су различите. Словенци су имали свој језик, који се разликовао од српског језика; на основу тога су имали природно право да имају своју природну националну државу, Словенију.

Тако није било са Хрватима. Они су већ у 19. веку напустили свој језик, чакавски и кајкавски, и преузели српски језик као заједнички за Србе и Хрвате. На Новосадском договору, а потготово у правописима који су из њега проистекли, учинили су и корак даље. Резултати Договора показују да дотадашњи српски језик више чак није ни третиран као српски и хрватски, третиран је као *хрватски језик са додатком српског*. После тога успеха амбиције хрватске стране су порасле. Хтела је своју националну државу изван Југославије, државу у којој би службени језик био национални језик Хрвата, који би се звао хрватски.

Рат који је вођен за стварање Републике Хрватске могао је да буде рат Хрвата против Срба, дакле народа чијим се језиком говорило и у Хрватској, и у највећем делу Југославије. Тај рат Хрвати сигурно не би могли да добију, зато што су Срби у Југославији били најбројнији народ. Могли су га добити само уз помоћ моћних савезника. Савезнике су Хрвати могли да нађу међу политичким снагама које су и током Другог светског рата биле на страни Независне Државе Хрватске: Ватикана, Немачке, и Аустрије.

Али ни то није било довољно. Требало је савезнике добити и међу бившим савезницима Срба: у Француској, Великој Британији, Америци. Свим овим западним силама је зато предочено да се Хрвати разликују од истојезичних Срба по томе што Хрвати, као католици, припадају западној цркви, а Срби, као православци источној. Та логика је упалила. Западне земље, чији народи припадају Западној цркви, лако су препознали у Србима савезнике православних Руса које су третирали као своје непријатеље.

Лидери ових земаља нису схватили шта тиме чине. Нарочито то нису схватили лидери католичких земаља. Римокатоличка црква, која у свом имену има став да је католичанска (дакле универзална) доведена је у ситуацију да повреди једну од својих битних карактеристика: своју католичанску природу. Пређутно је искључила из својих редова цео један народ, народ српски,

самим тиме што су у Југославији Срби католици третирани као Хрвати. Са разбијањем ове земље, међутим, ситуација се променила. Помаљала се истина да Римокатоличка црква двоструко погрешила. Испало је да католика може да има по целом свету, код свих народа, само да их не може бити међу Србима. Други грех је још већи: Срби су један од ретких народа који је у католичкој хијерархији још у средњем веку стекао титулу примаса (прву до папе). И данас надбискуп барски носи титулу *примас српски*. Последњи Србин на челу ове надбискупије био је Никола Добрачић (умро 1955) који је на то место постављен још у време црногорског краља Николе Петровића Његоша. Пошто су Срби католици, одлуком на највишем месту, престали да постоје у другој Југославији, данашњи барски надбискупи су Шиптари. Тако се десило да је Римокатоличка црква уплетена у послове који су, по природи, геноцидни. По *Конвенцији о геноциду Уједињених нација* (1948) под геноцидом се не подразумева само уништење етничких него и религиозних група. Питање овог греха Римокатоличке цркве још није отворено.

Хрватским лидерима, за победу над Србима, приликом растурања Југославије, ни то није било довољно. Заиграли су на карту својих муслиманских савезника у Југославији и у свету да би и њих увукли у некакав противсрпски савез. Посебно су заиграли на карту старог савезништва са Шиптарима против Срба као заједничког непријатеља. То су савезништво почели да успостављају још у време Аустро-Угарске, а нарочито су га неговали у време Титове владавине. Највећи део западног хришћанског света и добар део муслиманског окренуо се против Срба. То значи да је добар део света кренуо тако линијом властитог самосрозавања.

Чему је то водило, могло се видети из утицајног чланка водећег америчког геополитичара Семјуела Хантингтона под насловом *Сукоб цивилизација* (1993). Овај чланак је касније прерастао у књигу (1996) објављену под истим насловом и са истим основним тезама. Кључна реченица ове књиге јесте: „Запад престаје тамо где почињу православље и ислам“. Само безбожници су могли овако третирати православно хришћанство. У рату на простору Југославије, међутим, Запад је следио политику хрватског руководства: понео се као да су Срби једини противници западне цивилизације. Из прагматичних разлога није хтео да од

муслиманског џина прави своје противнике. А чему је то водило показаће се на почетку 21. века. Већ 2001. године у Њујорку су срушене две највише америчке зграде. То је био јасан знак сукоба цивилизација. Искључено је да су у том чину учествовали православци, поготово српски.

У тренутку кад су чланак и књига Хантингтона објављивани, светска ситуација је била таква да је Запад у сваком погледу био супериорнији над другим цивилизацијама. Јељцинова Русија је била на коленима, Кина је још увек била забављена сопственим проблемима, Индија је била тек џин у израстању, а муслимански свет још нејединствен. Само неку деценију касније, почетком 21. века, доћи ће до великих промена на светској сцени. Русија, Кина, Индија стале су на своје ноге; муслимански свет се пробудио. Уљуљкан у идеји да ће свет глобализовати по својој мери, Запад ће полако почети да схвата да је тек део мултиполарног света и да ће стварно морати да води рачуна о својој одбрамбеној стратегији. Јер би се могло десити да, у неком евентуалном сукобу цивилизација, баш Запад постане инфериорнија страна. Само су понеки западни лидери почели да схватају да су олако, беспотребно, увучени у могући сукоб цивилизација.

Навикли на своју супериорност, лидери Запада нису ни покушали да схвате да *сукоб цивилизација* има алтернативу. То је *суживот цивилизација*. На такав суживот и религија и цивилизација одувек је морала да рачуна научна дисциплина србистика. Јер је баш ова дисциплина од свог настанка, од Вука Караџића, српски народ схватала као језичко-етничку заједницу којој говоре припадници три религиозне заједнице: православне, католичке и муслиманске. Идеја о суживоту популација које припадају разним верама и цивилизацијама у основи је њеног бића и научног инструментаријума. Појам *суживота* мора да буде незаобилазна карактеристика те дисциплине.

Пакао може да почне

Реченица „Пакао може да почне“ једна је од оних које се највише памте из романа Др Нелета Карајлића *Фајронт у Сарајеву* (2016). Овај славни рок музичар, шоумен и писац, рођени Сарајлија, показао се и као вредан сведок о ономе што се збивало

током рата у Босни и Херцеговини. Цитирам једно место из књиге:

> ...Имао сам срећу што ме нису подболи као националисту. То не бих могао преживјети. Проблем им је био што смо на сваком јавном наступу Сејо, Зена и ја излазили заједно. Један је Хрват, други Муслиман, а трећи Србин, савршена босанско-херцеговачка формула. Могу нас повући за курац. Неко би помислио како смо лукави, а ми о томе нисмо уопште мислили. То је тако природно. Тако смо одрасли. Сјећам се, један новинар нас је питао шта смо по националности. Сва тројица смо одговорили: Југословени. Он се само насмијао. Добро, Југословени, али шта сте по националности. Толико о југословенству. (2016:255)

Из наведеног пасуса јасно је да су Сејо, Зена и Неле били припадници разних вера: један је од њих био католик, други муслиман, трећи православац. Али је јасно и да су сва тројица говорила једним језиком, као својим матерњим. То у стварности других земаља није необично ни ретко. Сетимо се само Немаца и Немачке, али и наших ближих суседа: Пољака, Мађара, Словака, Румуна, Шиптара. Сасвим прецизно речено: не би било необично ако би тројици младића разних вера матерњи био немачки, мађарски, пољски, чешки, словачки, шиптарски итд. Нелетови другови говорили су истим језиком као и он. Његов роман сведочи да је тај језик - српски.

А како ће се ова тројица момака национално опредељивати међу собом односити, зависиће од идеја, односно од важећих парадигми које постоје у дубинској стварности. Проблем ће постати још јаснији ако уместо грчке речи парадигма употребимо француску реч модел. По моделу, који важи свуда у Европи, младићи који говоре истим језиком, а различитих су вера, припадали би истом народу. Рецимо немачком, мађарском, румунском, словачком. Тако би било и по моделу који је Вук Караџић усвојио од европских филолога и идеолога свог времена. Да је овај модел опстао, језик ове тројице младића би се идентификовао као један и звао би се једним именом, у складу са историјом тога језика. Они би били припадници истог народа, али разних вера. Ако се каже да је њихов језик српски, онда је најприродније да се она три младића схвате као Србе тријух вера. Знамо да су све до Титовог времена међу Србима било и православаца, и католика и муслимана. Поменути младићи могли су деценијама да говоре

својим матерњим језиком, да се баве музиком, да наступају у истом саставу а да свако од њих остане при свом језичком, верском, полном, узрасном, личном идентитету.

У југословенском периоду, међутим, одступило се од модела који важи за све друге европске народе. Тако је чињено већ у међуратној Југославији и по тој традицији многи су се сматрали Југословенима. Али процеси наметања хрватске идеје југословенства још нису били доведени до краја. Они ће до краја бити доведени тек у Титовој Југославији. Прво су сви католици српског језика били преименовани у Хрвате. Већ у попису 1948. године није постојала категорија Срби католичке вероисповести. Било је још Срба муслиманске вероисповести - 161. 000 тако се изјаснило; по истом попису било је и 16. 000 Хрвата муслиманске вероисповести. Али је већ 60-година тај процес доведен до краја. Од тада неће бити ни Срба муслиманске вероисповести. Сви су третирани као „Муслимани у смислу народности".

У књизи *Срби и геноцид* (2017) бавио сам проблемом геноцида, полазио сам од дефиниција геноцида у *Конвенцији о геноциду Уједињених нација* из 1948. године. За разлику од других истраживача, који су се по правилу бавили физичким уништавањем етничких и религиозних група, ја сам обраћао посебну пажњу на ставове из овог документа који кажу да се геноцид чини и кад се уништи нека религиозна група. Са те тачке гледишта могу се видети последице хрватске идеје југословенства. Та идеја је тежила ка томе да изједначи нацију и религију; искључивала је могућност да народи могу бити и мултиконфесионални. Јасно се, зато, може закључити следеће. Да је сама хрватска идеја југословенства, владајућа у југословенским земљама, дала теоријску подлогу за оно што ће се у Југославији дешавати, нарочито у Босни и Херцеговини где живи популација једног језика а три вере. Идеја југословенства хрватске провенијенције је од те популације направила и три језика и три народа. Тако се није десило ни са једном другом једнојезичком а вишеверском популацијом у Европи.

ПРОЈЕКТИ, ПРОЦЕСИ, РАЗЈАШЊЕЊА

Процес настајања, остваривања и довршавања хрватског филолошког програма покушаћу, најкраће, да представим кроз пет чинова:

Чин први односи се на време пре Илирског покрета. Тада Срби и Хрвати имају блиске, али и јасно одвојене језике, које и слависти, међу њима и Вук и Гај, идентификују - као српски језик и хрватски језик.

Чин други одиграва се у време наметања идеја илирства и југословенства. Он протиче у настојању хрватских идеолога и филолога да се језички уједине са Србима, тј. да прихвате језик Срба као заједнички и за Србе и Хрвате. Сам Гај је јасно тврдио да је тај језик српски. Родоначалник идеје југословенства, Штросмајер, исти језик, српски језик, називао је и третирао као југословенски. А Ватрослав Јагић, главни идеолог идеје југословенства у филологији у пројекту сербокроатистике, заступао је став да је тај језик двонационалан, јер га је створио један народ под два имена (Хрвато-Срби), односно створила су га два народа (Хрвати и Срби) који имају заједнички језик. Зато је нужно и да овај језик има двонационално име; да се зове хрватски или српски, односно српскохрватски.

Чин трећи. Пошто се ови ставови идеје илирства и југословенства у самосталној Србији нису прихватали, на ред је дошла политичка идеја да се створи Југославија, било у Аустро-Угарској или мимо ње. Тај циљ је остварен у Првом светском рату стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (тј. Југославије). Српском језику је у новој држави промењено име: звао се српско-хрватско-словеначки (у духу Штросмајерове идеје), са перспективом да се словеначки издвоји ка посебан језик, а да остане онај један, али са двонационалим именом: хрватски или српски, српскохрватски (у духу Јагићеве идеје).

Чин четврти. На Новосадском договору легализован је став о двема варијантама: (1) о ијекавској, латиничкој, тј. хрватској варијанти и (2) екавској, ћириличкој, тј. српској варијанти. Тиме је

дата подлога да се онај некада само српски језик схвати као *хрватски са додатком српског*.

Чин пети. Осамостаљена Хрватска је ову (хрватску) варијанту легализовала код Европске уније као хрватски језик. А пре тога је код УНЕСКО-а латиницу примерену том језику легализовала као хрватску латиницу (1994).

Редослед ових промена показује да је у њиховом току на делу био нешто неприродно, супротно развоју филолошких идеја других европских народа.

Да су и сами Срби били саучесници у остваривању ових циљева хрватског програма не морамо посебно истицати. Такође, не морамо посебно истицати ни да су то саучесништво платили тешким жртвама, нарочито у Првом и Другом светском рату. Истина, у оба ова рата Срби нису били једне жртве. А колико су и како су други народи оштећени у овим ратовима, то је питање на које треба да одговара и општа историографија, али и националне историографије појединих народа.

Пројекти и процеси

Да се са бићем Срба нешто крупно десило после стварања Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца имамо сведочење једне изузетне личности европске историје: Арчибалда Рајса. Већ светски познати форензичар, професор универзитета у Лозани, Рајс је дошао 1914. на позив Владе Србије да би посведочио о злочинима аустро-угарске војске у Мачви и о својим сазнањима алармирао светску јавност. Његова сведочења упозоравала су на страшне злочине, какви се од 1948. карактеришу као злочини геноцида. Али је овај Немац из Швајцарске, рођен у Немачкој, у подручју Шварцвалда, учинио и нешто више: није се вратио у Швајцарску или Немачку; остао је да дели добро и зло са српским народом током целог рата а после тога се трајно настанио у Србији. Умро је 1929. године у Београду, а срце му је похрањено у гробници на Кајмакчалану.

Рајс је, међутим, приметио после рата да Срби више нису онај исти народ којем се прикључио 1914. кад му је било најтеже. Народ се променио; постао је другачији. Сасвим у складу са својом личношћу, овај племенити човек је написао једну потресну

књижицу о тој промени која је после његове смрти објављена под насловом *Чујте, Срби!* У њој је упозорио Србе на своја сазнања. Другим речима, апеловао је да се врате себи, или ће лоше проћи. Књига Арчибалда Рајса у српском народу је била готово заборављена. Сетили су је се на почетку 21. века и више пута је објављивали. Тек пошто је југословенски период прошао, почели су озбиљно да схватају да упозорења великог пријатеља нису била безразложна.

Макар накнадно, можемо се подсетити шта се то са Србима десило на почетку југословенског периода. У овом периоду, већ на старту, они више нису били третирани као народ какав је ушао Велики рат. По самој дефиницији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као државе једног „троплеменог и троименог народа", њима је, и то преко њихових првака, наметнут нови третман. А по том третману више и нису поимани као народ, већ само као *племе* једног народа. И више нису имали своје национално име, већ им је име постало једно од три равноправна и једнако вредна имена. То значи да им је у новој држави темељно нарушен национални идентитет. Више, објективно, и нису могли бити онај народ коме се Рајс прикључио и са којим је ратовао.

Док су били само Срби, као посебан народ, они су имали своје оријентире. Ти оријентири су свима били познати и примани као основни стубови српског народа. Могли су се видети у кругу Саборне цркве у Београду. Главни стуб српске духовности био је Свети Сава, који их је подсећао на највеће успоне овог народа у немањићком периоду. Са једне и са друге стране улаза у овај храм, међутим, налазе се још она два „светла гроба": Доситеја и Вука. Они су симболизовали јасно поимање српске националне самосвести и културе. Уважавали су чињеницу да сви Срби нису православци. Свети Сава, Доситеј и Вук били су и главни стубови и главни оријентири оног народа којем се прикључио Арчибалд Рајс.

Са стварањем нове државе нешто се дубоко променило. Смисао ове промене можда ћемо најбоље сагледати у књизи Виктора Новака *Антологија југословенске мисли и народног јединства* (1930) за коју је предговор писао сам краљ Александар. У кратком предговору овој обимној књизи садржано је краљево опредељење за „велику југословенску мисао". Александар се трудио да покаже своју оданост великој мисли, односно великој

идеји. Бар у првој деценији постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца он у таквом опредељењу није био усамљен. Слично опредељење имали су и други. Ваљда није било Србина историчара који тај смер није следио. Главни носилац те идеје био је Виктор Новак.

У новонасталој држави, међутим, не само да се променио појам српског народа, већ су се променили и његови оријентири. Нови оријентири су морали да одговарају „великој идеји југословенства"; њој се све подређивало. Главни стубови ове идеје више нису могли да буду ни Свети Сава, ни Доситеј, ни Вук. То су могле да буду величине које су симболизовале идеју југословенства, пре свих Штросмајер и Јагић. Ове промене у оријентирима одвијале су се кроз процесе које можемо да означимо изразима деструктурализација-структурализација. Промене, усмерене ка новим оријентирима, биле су дубоке; захватале су слој идеја, утицале на промену свести. Свест људи, који су следили друге оријентире, морала се мењати, усаглашавати са оном великом идејом.

У првој деценији постојања нове државе, док су превладавали процеси структурализације, ове промене су сугерирале уверења о оптимистичким исходима за целу популацију нове државе. Стварање нове државе сугерирало је осећање да је њена укупна популација истински усмерена ка обликовању једног новог народа, Југословена, какав је постојао потенцијално у идејама и жељама. Проблеми су почели да се испољавају већ у другој деценији када су у превласти били супротни процеси, процеси деструктурализације. Преовладавање тих процеса откривало је да је новостворена држава, у ствари, заједница три народа са посебним националним интересима. Тек тада су се почела отварати и питања о месту Срба у њој. Ови процеси су трајали одвећ кратко да би могли да доведу до неких озбиљнијих резултата.

У овим процесима је учествовало много људи, међу њима и више моћних и делатних личности, и међу Хрватима и међу Србима. Носиоци владајућих идеја југословенства по правилу су били хрватски идеолози попут Виктора Новака који су и у тумачењу своје идеје предњачили. Срби су у том процесу, па и они најистакнутији, имали углавном улогу следбеника. Улогу следбеника имали су и неки од најзначајнијих српских јавних радника који су безрезервно примили идеју југословенства. Пресудну

улогу међу њима у почетку су имали Јован Скерлић (1877-1914) и Јован Цвијић (1865-1927). У току Великог рата антропогеографу Цвијићу се прикључио и водећи српски лингвиста Александар Белић (1876-1960). Кад је ова оријентација постала доминантна, њима су се прикључили и многи други делатници: политичари, публицисти, историчари. Доминантну оријентацију једно време следио је највећи број интелектуалаца, од краља до учитеља. Тенденција структурализације идеја југословенства, морала је да поприми карактер тотализације. Ван те идеје о идентитету Срба ретко се уопште мислило. А налажени су и инструменти који су другачије мишљење могли да спрече или да га бар каналишу.

Да бисмо ушли у природу тих процеса добро ће бити да се пажња сконцентрише бар на оних неколико најистакнутијих појединаца који су битно утицали на смер и исход процеса. У ту сврху издвајам неколико најделатнијих личности: Јосипа Јураја Штросмајера, Ватрослава Јагића, Виктора Новака, Мирослава Крлежу, Јосипа Броза Тита. Први од њих је био црквено лице, бискуп Римокатоличке цркве, други филолог, трећи историчар, четврти књижевник, пети политичар. У етнополитичком смислу и њихово порекло је карактеристично. Штросмајер је био похрваћени Немац, а остала четворица су били етнички Хрвати, кајкавци. Делујући дуго и јавно, они су обележили читаву епоху отелотворења хрватске идеје југословенства. Процес отелотворивања те идеје трајао је близу век и по. Да бисмо акценат ставили више на процесе него на личности, појаве ћемо означити изразима *штроосмајеризација, јагићизација, новакизација, крлежизација, титоизација.*

1. *Штросмајеризација српске националне свести*. - У историји Јужних Словена, Штросмајер се обично приказује као родоначалник идеје југословенства. С правом се ова идеја карактерише као наставак Илирског покрета. Тенденциозно се наглашава и да је Штросмајер сарађивао са Вуком Караџићем и да је подржавао његову делатност. Том метанарацијом се сугерира да су Штросмајер и Вук имали исти циљ: остварење идеје југословенства, односно српскохрватског језичког јединства. Такве интерпретације су неодрживе ако се обрати пажња на разлике у програмима Вука и Штросмајера. Вук Караџић је увек заступао

став да Срби и Хрвати имају посебне језике; да су Срби они који говоре српским језиком, тј. штокавским и да, према томе, Срба има три вере: православне, католичке и муслиманске. Став Штросмајера је битно другачији. По њему су Срби и Хрвати истојезичници, али се деле по вери, па су Срби само православци а Хрвати католици, што имплицира став да Срби католици морају бити Хрвати. Разлике између тих ставова су тако велике и принципијелне да су се могле премошћавати само реторичким средствима или разним видовима метанарација.

а. Као што се дуго и много инсистирало на метанарацији да су Вук и Штросмајер деловали у истом смеру, тако се упорно наметала и метанарација да је Штросмајерова идеја југословенства само наставак Гајеве илирске идеје. У овој другој метанарацији било је више истине. Између деловања илираца и Штросмејра има сличности, али има и разлика. Илирци су, бар у почетку, заступали унитаристички став да су сви јужни Словени (а то значи: Словенци, Хрвати, Срби и Бугари) један народ, Илири, и да говоре једним језиком, илирским. Штросмајер је из југословенског корпуса искључивао Бугаре, инсистирао је да су само Словенци, Хрвати и Срби, један народ, Југословени, и да говоре једним језиком, југословенским. Тако је овај родоначалник аустро-хрватске идеје југословенства, спајао нешто неспојиво: од илираца је узео унитаристичку идеју, а од младих првака Матице српске, Теодора Павловића и Јована Суботића, преузео је само име. Имену са јасним значењем изменио је садржај.

б. Само су ретки појединци међу Србима примећивали да је Штросмајерова идеја југословенства била усмерена рушењу концепције Вука Караџића о Србима као мултиконфесионалном народу и да се том концепцијом хрватски корпус значајно увећава, а српски битно смањује. А да је било оних који су схватили праву природу Штросмајеровог унитаризма, могу да илуструју три догађаја са краја 19. века: стварање Српске краљевске академије 1886, затим иницијатива Стојана Новаковића да ова Академија ради на *Речнику српског књижевног и народног језика,* и, најзад, чин преноса костију Вука Караџића из Беча у Београд и њиховог сахрањивања на улазу Саборну цркву наспрам Доситејевог гроба (1997). Те догађаје треба схвати као израз става да Срби треба да иду самостално, дакле, својим путем.

в. Чему је тежила Штросмајерова концепција југословенства показаће се и на Првом хрватском католичком конгресу (1900). У подтексту овог Конгреса провлачила се идеја да у Хрвате треба убрајати све католике који говоре једним језиком са православним Србима. У том смислу ишао је предлог Ватикану да се Илирски завод „Светог Јеронима“ преименује у Хрватски завод „Светог Јеронима“. О том случају доста се говори у мојој књизи *Срби и геноцид* (посебно на странама 198-205). Реакције на такве ставове, које су дошле из Црне Горе и од Срба католика из Дубровника, показале су да је за њих тај предлог неприхватљив. Представници Срба католика јасно су Ватикану ставили до знања да хоће да остану католици и да хоће да остану Срби. После тога је већ преименованом Заводу враћено старо име. Догађај показује да је и сам Ватикан показао да мора да заштити интегритет римокатоличке вере као универзалне, у којој мора да има места за све народе, па и за Србе. Логика таквог става Ватикана је јасна. Ако би у Ватикану победило остваривање само хрватског интереса, изгубила би Римокатоличка црква као целина, јер би престала да буде универзална.

г. Штросмајерова концепција је, међутим, у пуном смислу почела да се остварује тек са стварањем Југославије, посебно у варијанти наметања идеје интегралног југословенства. Ако је у првој Југославији још било Срба католика, као религиозне и верске заједнице, у Титовој Југославији Срба католика већ није могло бити. Године 1972, дакле у Титово време, Илирски завод Светог Јеронима је ипак добио име Хрватски завод св. Јеронима. У Титовој Југославији је чак и Буњевцима одузето право да се званично воде под тим именом; сам Тито их је, још 1945, прогласио Хрватима. Са признањем муслимана за посебан народ, у Титовој Југославији, довршена је штросмајеровска концепција о вери као вододеленици нација. Екмечић је, дакле, само доградио и кодификовао ту идеју.

д. Штросмајеризација свести одвијала се током низа деценија. Своје највеће успехе остварила је у двема областима: на верском плану и у историографији.

Мада Српска православна црква никад није јавно усвојила став да Срби могу да буду само православци, тај став је прихватан и наметан прећутно и упорно и у овој Цркви која има светосавске основе. Постао је и видљиви део њене реторике. Српска

православна црква увек је заузимала недвосмислено јасан негативан став према геноцидним ставовима кардинала Степинца, а по страни њене критике остајала је етноцидна политика бискупа Штросмајера. Тако се десило да је и ова Црква постала спроводник Штросмајерових идеја.

Прихватајући, у југословенском периоду, Штросмајерову идеју о верским разликама истојезичних народа Срба и Хрвата, српска историографија је посредно прихватила и идеју о вери као вододелници нација. Самим тиме је дала и теоријску основу за оно што ће се дешавати почев од деведесетих година, а затим и у целом постјугословенском периоду.

Резултат је и познат и видљив. У српском народу се и даље славе Свети Сава, Доситеј и Вук. Али се на тај начин, у ствари, само симулира привржености њиховим ставовима.

2. *Јагићизација српске филологије*. - У свести српских филолога југословенског периода однегована је свест да је Ватрослав Јагић (1838-1923) један од главних следбеника Вука Караџића. Такво уверење није било случајно: сам Јагић се представљао као следбеник Вукових ставова; израз „хрватски вуковци" односио се, у првом реду, на њега. Још у предјугословенском периоду, а посебно у југословенском, систематски се неговала мисао да је управо Јагић међу „хрватским вуковцима" био филолог који је у целини прихватио вуковску оријентацију као заједничку традицију Хрвата и Срба. Све се чинило да Срби погубе свест о властитој филолошкој традицији.

Да оваква интерпретација вуковске традиције није у складу са истином, обелоданио сам најпре у предговору хрестоматији *Срби и њихов језик* (1997, 2002), у којој су донети текстови скоро педесетак аутора о идентитету српског језика. Ти ставови су пренети и у овој књизи у поглављу *Вуковска и јагићевска парадигма* (149-155). Не може да се каже да да је српска филологија остала верна својој вуковској традицији ако главни српски лингвистички пројекат, Академијин Речник, већ од 1959. носи име *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. .

Јагићизација српске филолошке свести, толико је поткопала српску филологију и лингвистику да су оне, бар у главним институцијама, практично изгубиле тло под ногама. Оне се од тада више заснивају на реторским него на научним основама.

Најчувенији српски лингвисти 20. века, Александар Белић и Павле Ивић, били су следбеници Ватрослава Јагића; учинили су да сербокроатистика постане доминантна опција српске филологије.

5. *Новакизација српске историографије*. - Виктор Новак (1889-1977) био је један од најшколованијих историчара у некадашњој Југославији. Кајкавац родом, он се једно време школовао и у Ватикану. Сазнања стечена у том периоду живота учиниће да много касније објави драгоцену књигу *Латинска палеографија* (1952).

Негде на самом почетку професионалне каријере, 1924, напустио је место професора историје загребачког Филозофског факултета и прешао у Београд да би најпре радио као приватни доцент. Убрзо се, међутим, укључио у научни и јавни живот, постао професор Београдског универзитета. Виктор Новак, уз Владимира Ћоровића, био је у међуратном периоду најистакнутији историограф који је стајао иза идеје интегралног југословенства. Битно је утицао да српска историографија напусти српску идеју југословенства/јужнословенства која је уважавала посебност сва четири балканска словенска народа, укључујући и Бугаре. Једна од крупних последица његовог деловања јесте то што је у филологији посве потиснута оријентација која би настављала вуковску тачку гледишта. У историографији је материјализовао идеје и ставове Штросмајера и Јагића. А то значи да је заступао њихова становишта да Срби и Хрвати говоре истим језиком, српскохрватским, а разликују се по вери, па су Срби православци а Хрвати католици. Самим тиме је подржавао и учвршћивао тезу да је на терену Југославије вера вододелница нација. Пошто је живео у Београду, био је и један од главних реализатора хрватско-српске варијанте идеје југословенства.

У току Другог светског рата Виктор Новак је живот провео у Београду: кратко време био је у логору Бањица. Убрзо после завршетка Другог светског рата (1948) била је објављена његова књига *Magnum Crimen*. У њој је мноштвом докумената показано да су над српским становништвом у Независној Држави Хрватској чињени масовни злочини, да је почињен геноцид. Главни узрок за почињени геноцид Виктор Новак није видео у идеологији великохрватства, него је за то нашао главног кривца у

Римокатоличкој цркви. Овакво виђење наишло је на повољан пријем у српској јавности, посебно код страдалничког православног народа. Победа хрватске идеје југословенства тиме је доведена до краја. Сам великохрватски пројекат био је покривен оптужбом против Римокатоличке цркве којој ове оптужбе нису могле да нанесу неку битнију штету.

Нисам ни чуо ни прочитао о Виктору Новаку ниједну лошу реч, ни као научнику, ни као човеку. Да посумњам у његове добре намере, мене је навела његова књига *Вук и Хрвати* (1967). Ова књига се појавила исте године када и *Декларација о имену и статусу хрватског књижевног језика* (1967), годину дана после Брионског пленума, на којем је Југославија практично већ била добро пољуљана. Нико у САНУ, која је књигу штампала, није могао, чак и да је хтео, да има примедбу. У овој књизи Новак је Вука третирао као великог (српско)хрватског филолога. Књигу *Вук и Хрвати* читао сам кад је Југославија већ била мртва, и кад су се већ јављали филолози који су сматрали да се треба вратити аутентичном Вуку, а напустити лажне приче о томе да су Вук и илирци заступали исти национални и филолошки програм.

Кад се погледа уназад на укупну активност Виктора Новака, може се рећи да је он својом метанарацијом успешно обавио посао југославизације српске историографије. То конкретно значи да је на сектору ове историографије спровео њену дубоку штросмајеризацију, односно јагићизацију. Био је, и у првој и у другој Југославији у позицији да успешно спроводи хрватски национални и хрватски филолошки програм.

4. Крлежизација српске књижевне свести. – У предјугословенском периоду су се књижевности Срба, Хрвата и Словенаца развијале углавном независно једна од друге, мада је било и блискости и додирних тачака. А кад је створена прва Југославија, десило се нешто што је добар део становника те државе очекивао да се деси: стварала се нова заједничка југословенска књижевност. Њу су старали нови млади писци који су новостворену државу примали као своју заједничку домовину.

Међу овим ствараоцима посебно је значајан удео у неговању заједништва играла оријентација која се називала социјална књижевност. Мирослав Крлежа (1893-1977) био је најистакнутије име те оријентације. По стилу експресиониста, он се од

припадника те школе издвајао књижевним нивоом. Али се Крлежа издвајао и својим недогматским ставовима од уско социјалних идејних тенденција социјалистичког реализма. Неколико година пре Другог светског рата, Мирослав Крлежа се сукобио са писцима и идеолозима социјалних тенденција у југословенској литератури. Тај сукоб је познат као сукоб на књижевној левици. У то време Јосип Броз Тито је већ био на челу Комунистичке партије Југославије. И он сам, али и његови сарадници у Комунистичкој партији, стали су на страну Крлежиних противника.

Крлежа се, упркос позивима, није прикључио партизанском покрету, већ је рат провео у Загребу. После рата и он је једно време био у немилости код нове власти. Однос према њему се променио Титовом вољом. Године 1952. на познатом Љубљанском конгресу књижевника Југославије, Крлежа је имао главни реферат који се сматра и одговором антидогматских снага Титове Југославије на притиске који су долазили од стране Информбироа.

Исте те 1952. био је формиран Југославенски лексикографски завод у Загребу, са Крлежом на челу. Овај потез је у јавности оцењен веома повољно, посебно због угледа који је Крлежа стекао као писац наднационалне, југословенске оријентације, и због његових антидогматских опредељења.

Текстом *Крлежијанство*, који је објављен на насловној страни Поља (1959) и ја сам се идентификовао као крлежијанац. У тексту сам тврдио да између Титове и Крлежине линије нема разлике, иако сам подсећао и на познати „сукоб на левици“ пред Други светски рат у којем је Крлежа био у сукобу са политиком Партије којој је на челу био Тито. Нисам био једини међу младим Југословенима који су крлежијанску линију педесетих безрезервно подржавали.

Накнадно ће се показати да је Крлежина улога била битно другачија од оне како је била представљана. Предратна пројугословенска Крлежина оријентација градила му је само препоруку за нову улогу коју ће одиграти у Титово време. Показаће се посебно да је Југославенски лексикографски завод имао функцију наметања хрватског филолошког програма. Десило се да се два најмоћнија човека тадашње Југославије, Тито и Крлежа, нађу на истом послу остваривања овог програма. За неколико деценија

њихове сарадње успели су да темељно припреме снаге које ће Југославију порушити.

5. Титоизација Југославије. - Јосип Броз Тито (1892-1980) није створио Југославију, како се понекад говорило. Тито је само обновио државу која је већ постојала и заживела на хрватској идеји југословенства. Тито је, међутим, државни брод Југославије, у којој је освојио највишу власт, водио у правцу остварења посебних хрватских и словеначких интереса. Сноси сигурно највећу одговорност што је земља коју је три и по деценије градио као земљу братства и јединства пропала у братоубилачком рату деведесетих година.

Када југословенска драма буде доведена до краја, показаће да Тито никад није губио из вида стратешке циљеве своје борбе. А да би их успешно спровео, морао је, према стратешким циљевима, да прилагођава своје тактичке потезе. Говорио је оно што је требало говорити, али је деловао у складу са својим дугорочним стратешким замислима.

Пошто је Партију и Државу ставио под контролу, своју бескрајно велику моћ искористио је, заједно са естаблишментом који га је окруживао, да се у његовој држави наметне хрватски филолошки програм. Титови претходници хрватског порекла, ради остваривања истог програма, борили су се снагом речи; Тито је то могао да чини успешније, без речи, служећи се полугама власти коју је задобио. Са њим је хрватска идеја југословенства достигла свој врхунац. Тек су његови наследници допустили себи да покажу и друго лице те идеје. Оно што се десило 90-тих година није било случајно.

Показаће се убрзо после Титове смрти, да је Југославија какву је он створио, само наизглед била на чврстим темељима.

Овде изнето објашњење титоизма битно се разликује од објашњења изнетог у обимној књизи Вилијама Клингера и Дениса Куљиша *Титов тајни империј* (2019). Главне разлике се тичу односа према Титовој личности. Хрватски историчари, кратко речено, своје виђење Титове неспорно делатне улоге, тумаче његовим личним способностима, склоностима, амбицијама. У мом виђењу Титова историјска улога се представља се другачије. У његовој личности види се оваплоћени инструмент за спровођење хрватског филолошког програма и великохрватске идеје.

*

За српски естаблишмент у постјугословенском раздобљу изгледа да није спорно да је судбини Југославије дошао главе великохрватски програм. Обично се под великохрватском идејом подразумева пројект Анте Старчевића, „оца хрватске нације“. Претходна анализа показује да су далеко опаснији били они други пројекти који су у основи исту идеју протурали у другачијим обландама. А посебно се показало као лоше када иза хрватске идеје југословенства, као њени реализатори, стоје српске националне институције и Срби од имена и дела.

Овим проблемом посебно сам се бавио у тексту који има наслов *Србистика и Велики механизам* који је први пут објављен у књизи *Идеје југословенства и српска мисао* (2007). Наводим део текста који има међунаслов *Хрватски лоби у српским националним институцијама*:

> Питање о постојању хрватског лобија у српским националним институцијама није отворено први пут у мом тексту *За истину о Шафарику*. У једном интервјуу, који је објављен са Павлом Ивићем у новосадском листу Индекс (1998, двоброј 19-20), постављено је овом академику питање: „Постоји ли хрватски лоби у САНУ?“ Следио је одговор: „Којешта. Нема Хрвата у САНУ, и зашто би ту било хрватског лобија. Чак, у нашој Академији, постоји нешто што би се могло звати *„лоби српске националне политике“*. Ту су главне личности академик В. Крестић, академик М. Екмечић и ја“ (стр. 32). Моја сазнања о овој теми су посве другачија. Ја се уопште нисам питао да ли постоје они који се изјашњавају као Хрвати у САНУ. Питао сам се да ли у САНУ неко заступа ставове хрватске филологије. И добијао сам одговоре који су различити од Ивићевих. Сам Ивић је у лингвистици следбеник Јагићевих ставова; Екмечић, са тезом о религији као вододелници нација на нашим просторима, настављач је Штросмајерових ставова, а Василије Крестић је по више пута истицаном признању следбеник Виктора Новака, великог амбасадора хрватске стратегије у Београду. Ако „српски лоби“ у САНУ наставља идеје хрватских првака, а не идеје српске филолошке традиције, то не може да буде добро.

Не видим да се у Српској академији, после ових Ивићевих изјава, ишта променило. Курс успостављен у овој институцији у

Титово време и даље се не разликује од курса који у њој влада у постјугословенском периоду.

*

И у Новом Саду било је дешавања која су повезана са онима о којима сам управо говорио. У мом тексту *Тајна Бошка Петровића*, који је објављен у књизи *Идеје југословенства и српска мисао* (2007), у његовом седмом одељку, постављено је питање: Ко данас влада Новим Садом? и цитиран одговор из НИН од 5. априла 2005. по којем је „углавном Ређеп газда културе у Новом Саду". Исти део текста је прештампан и у мојој књизи *Филологија и геополитика* (2014) у одељку *Дијалектика владања*. Тамо је овај феномен објашњен у још ширем контексту. Природа ове владавине део је давно започетих процеса. Јавних реаговања на моја упозорења није било.

Чињеница да је Драшко Ређеп (1935-2019) постао газда културе у Новом Саду имала је по мене лично неке последице. Последња моја књига могла је да буде објављена у Новом Саду 1991. године; последња објављена књига је могла да буде промовисана 1995. Да друге последице не спомињем.

Није тешко одговорити зашто је тако. Нови Сад је, после разбАЗЈАијања Југославије, темељно заражен ређеповштином. На жалост, устоличењу Ређепа за газду културе Новог Сада помогао је и Дејан Медаковић, председник Српске академије наука и уметности и председник Вукове задужбине. Ређеп је постао главни заступник Војводине у српским националним институцијама. Ређепизација културе је захватила институције, гласила, медије, трибине. Она се изгледа проширила и на друге српске институције у Војводини и у Београду. Ако имамо у виду чињеницу да је господин Ређеп био председник Програмског одбора Вукове задужбине, схватићемо и зашто ова институција са Вуковим именом не прихвата ни саму идеју о потреби обнављања србистике. У Србији ни после скоро три деценије од разбијања Југославије нема ниједне катедре за србистику ни на државним факултетима, нити има института за србистику; ниједан студент не може на легалан начин да стекне звање србисте. А шта то значи, може да каже ово поређење. У Загребу, после

осамостаљења Хрватске, постоје не само Катедра за кроатистику већ и Факултет за кроатистику. Са нечијег становишта то је одлично обављен посао.

РАЗЈАШЊЕЊА

Мисли се у парадигмама. Тај став америчког филозофа науке Томаса Куна у пуном смислу може да се примени на хрватску идеју југословенства, бар док је ова идеја била владајућа. У Титовом периоду учињено је да се ова парадигма угради у југословенско друштво од „горе до доље“, како је сам Тито волео да каже. Ради реализације те парадигме, Тито је организовао политички систем у земљи којом је владао и прилагодио га себи. А да би овако устројен систем заживео, он је морао да буде подржан и од одговарајућег правног система; у истом смеру су морали да функционишу медији; а да би се циљ остваривао и они су морали да буду контролисани. Са овим системима био је усаглашаван и образовни систем, енциклопедијски систем пожељних знања. Парадигму мишљења стварао је систем. Велики механизам је деловао у духу система.

Не треба да изненађује што је у истом смеру функционисала и „критичка историографија“. И она је прављена према истој парадигми. Слично ономе што су мислили политичари, писци и новинари, били су упућени да мисле и историографи. И они су своје виђење документовали чињеницама, по правилу онима које владајућу парадигму поткрепљивале и учвршћивале, а друге чињенице су превиђали. Иза наратива разних аутора стајала је иста парадигма.

Разбијање Југославије 1991-92, међутим, темељно је порушило хрватску парадигму југословенства, па и метод којим је она учвршћивана. Догађаји су показали да је парадигма била грађена на нездравим темељима. А кад ова парадигма буде порушена, постаће јасније да се другим избором чињеница иста стварност могла приказивати и знатно другачије.

Метод за који се залажем, настоји да на ове проблеме гледа дијалектички, применом метода дијалектике конкретног тоталитета. Што истовремено значи да настоји да их сагледа у процесима деструктурализације-структурализације-деструкту-рализације и идеја и стварности. Разлике између приступа официјелне историографије према идејама и стварности и управо изложеног гледања може се показати на примерима.

а. За пример историографије која делује у смеру учвршћивања (структурализације) југословенске идеје можемо да наведемо два репрезентативна дела: *Историју Југославије* Ивана Божића, Владимира Дедијера, Симе Ћирковића, Милорада Екмечића и *Историју Југославије 1918-1988* Бранка Петрановића. У оба дела, на Југославију је гледано као на трајну творевину коју треба учвршћивати.

б. За пример историографије која је обраћала пажњу на процесе деструктурализације исте идеје, могу да буду истраживања Момчила Диклића, који се превасходно бавио положајем српског народа у авнојевској Хрватској. Процеси које је Диклић имао у виду откривали су друго лице југословенске идеје: оно које је водило ка катастрофалним резултатима по српски народ.

Потпуније виђење догађања сигурно ћемо добити ако имамо у виду обе стране процеса. Не мора се закључивати да је све било лоше у југословенском периоду, поготово док су у предности били интегративни процеси, они који су водили ка структурализацији једнојезичке популације, подстицању ка неговању блискости и сарадње. Далеко су теже последице проистекле када су почели да преовладавају дезинтегративни процеси. Они су водили дезинтеграцији не само Југославије него и српског народа, стуба те државе.

Последице југословенског периода су изгледа још веће од оних које се виде у етничком чишћењу и почињених физичких злочина. То се, можда, најбоље може илустровати на понашању Срба у Америци. По сведочењу Срђе Трифковића, који је дуго живео у Америци и деловао тамо као национални радник, данас се припадници српске заједнице у овој земљи не понашају слично припадницима других националних заједница. Сународници Пупина и Тесле понашају се доста незаинтересовано према стању свог народа. Такво њихово понашање може се објаснити чињеницом да је српски народ током југословенског периода прошао

кроз стања каква други народи у свом искуству немају. Последице по њихово национално биће постаће видљиве тек кад је Југославија престала да постоји. Показаће се да многи Срби више неће да буду оно што су били њихови преци. А таквих појава има и међу Србима у Србији.

Од овог проблема не смемо бежати. Исправнији је пут да се покуша да се сам проблем осветли. Идеју водиљу за такав покушај наћи ћемо у филозофији историје Божидара Кнежевића. Та филозофија акценат не ставља на опис догађаја, већ на откривање логоса по којем су се историјски догађаји збивали. А кад се тако поступи, бављење прошлошћу више није само историографија; постаје историологија.

У наредном делу текста, природу владајуће идеје југословенства, покушамо да сагледамо са више тачака гледишта: са филозофске, реторичке, наратолошке, семиолошке, методолошке, политиколошке.

1. Филозофско објашњење. - У историји филозофије позната је једна филозофска оријентација која се назива волунтаризам. Родоначалник ове оријентације, Шопенхауер, био је један од првих великих опонената Хегеловом логоцентричком систему. Главној категорији Хегелове онтологије, логосу, он је супротставио своју главну категорију, вољу. Насупрот Хегеловим ставовима да се односи у људској стварности граде на логосу субјект-објект односа, Шопенхауер је изразиту предност давао субјекту, посебно његовој вољи. Учинио је то у својој главној књизи *Свет као воља и као представа* (1819). Најзначајнији Шопенхауеров настављач, Ниче, идеју воље је до максимума развио у посмртно објављеној књизи *Воља за моћ*. Логика тамо приказане воље за моћ јесте да онај који стекне неку моћ хоће још више моћи.

За илустрацију значења израза волунтаризам највише се примера може наћи у области политике, посебно у изразу политичка воља. Спровођење политичке воље је најдубље трагове оставило у тоталитарним системима. Ничим другим сем политичком вољом, на пример, не може се објаснити изјава америчког председника Клинтона, у време бомбардовања Србије 1999, да ће ову земљу вратити у ледено доба. Спровођењу ове политичке воље, иза које је стала велика сила, никакви рационални, хуманистички разлози не би могли да се супротставе.

Само (нечијом) политичком вољом могу објаснити преоријентације Људевита Гаја. Он се од изразитог следбеника правца Вука Караџића, какав се показао у књижици *Кратка основа хорватско-славенског правописања* (1830), неколико година касније (1830), преоријентисао у главног носиоца илирске идеје. То је она идеја, у основи антивуковска, која ће ићи ка томе да Хрвати прихвате језик Срба за свој књижевни језик, али под именом илирски језик. Гају је, разуме се, било познато да се у Аустрији израз илирски језик превасходно односио на језик Срба, па је, вероватно, могао да схвати и да ће променом имена дугорочно отворити проблеме. Иза оваквог понашања стајали су интереси, а не поштовање истине - логоса који поштују други народи.

Политичком вољом може се објаснити став Штросмајера да Хрвати и Срби имају исти језик, или став кајкавца Јагића да је хрватски језик исти као и српски језик који је само штокавски. Политичком вољом може се објаснити став учесника Новосадског договора који, у Закључцима овог скупа, гласи: „Народни језик Срба, Хрвата и Црногораца један је језик“, иако је овакав став научно неодржив. Само се поштовањем нечије више воље у конкретној ситуацији може објаснити чињеница да су такав став својим потписима потврдили и научници од имена и угледа.

Политичком вољом може се објаснити третман српског језика на Новосадском договору. Учинак те воље ће се показати неколико деценија касније кад осамостаљена Република Хрватска, приликом пријема у Европску унију, буде легализовала српски језик под именом хрватски језик, а латиницу Срба католика код УНЕСКО-а регистровала као хрватско писмо. Подсећање на ове догађаје није случајно. Као што се од филозофије може очекивати да објасни удео воље у политичким збивањима, тако се од исте филозофије може очекивати да пружи помоћ у тражењу излаза из ћорсокака.

2. Објашњење са становишта реторике. - Код старих Грка на интелектуалној сцени биле су истовремено две велике дисциплине: дијалектика и реторика.

Циљ дијалектике био је да се дође до истине. Бављење том дисциплином било је својствено филозофима, љубитељима мудрости. Главни заступник овако схваћене дијалектике био је Платон.

Циљ реторике је био другачији: да се слушаоци, превасходно вештом употребом речи, дакле самим организованим говором, у нешто убеде или на нешто наговоре. Ова дисциплина негована је ради постизања одређених циљева: да би се стекло што више присталица приликом освајања власти; да би се у суду обезбедиле што повољније судске пресуде.

Сматра се да је реторика била најразвијенија дисциплина старог света. Највиши домети реторике код Грка били су представљени у Аристотеловој *Реторици,* а најпознатија реторика код Римљана била је Квинтилијанова *Обука беседника*. Познавање реторичких средстава било је саставни део школског образовања све до 19. века. Главне спознаје до којих се долазило помоћу реторике никад нису застареле. Реторика се и данас помно изучава, а њена искуства користе и примењују.

Кад се постави питање о језицима/језику Хрвата и Срба, није свеједно којој се дисциплини даје предност: дијалектици или реторици. Уколико би се предност давала дијалектици, онда би се лако доказала истина по којој се народни српски језик разликује од народног хрватског. То је потребно учинити зато што су бар у Европи, по правилу, књижевни језици изграђивани на основама народних језика. Зато европски народи немају отворене проблеме са идентитетом својих језика. У случају књижевног језика Хрвата било је другачије. Пре Илирског покрета хрватски књижевни језик био је кајкавски. Тек су од Илирског покрета Хрвати прихватили српски књижевни језик, изграђен на основама српског народног језика, и прогласили га заједничким језиком Хрвата и Срба. Да би се та легализација учинила прихватљивом, послужили су се моћима реторике. У први план су истурали братске односе и пребацивали разговор на подручје где је реторика била у предности над дијалектиком, а политика над науком. Идејом о потреби неговања братства и јединства, разоружавани су и људи, али су поткопавани и научни принципи. На тој идеји је и створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца као држава „једног троименог и троплеменог народа“. Реториком се служио и Тито, и његове присталице, поготово при обнављању Југославије. Мењањем политичких потреба, мењана је током рата и реторика партизанског покрета. Кад би једне политичке потребе престале, ступала је на снагу другачија реторика. Тек накнадно су постали јаснији политички циљеви због којих је таква држава

створена. Такође, накнадно су и многе присталице партизанског покрета могле да схвате и да су неки од циљева Титове стратегије отпочетка били етноцидни и геноцидни. Прво је Србима одузимано право на самосталан језик, а потом су им одузимани животи. Главни смер такве политике био је још од времена Аустрије да се од српског народа направи народић. После разбијања Југославије Срби се све чешће третирају као народић. У таквом третману народа често предњаче српске националне институције.

3. *Наратолошко објашњење*. - Наратологија је књижевнотеоријска дисциплина. Мада она има корене у доба антике (у Аристотеловој *Поетици*) и ова се дисциплина конституисала тек у 20. веку, највише у активностима француских структуралиста. Наратологија се бави и врстама наративних деловања; осветљава врсте наратива и наративних средстава.

Из фонда сазнања које нуди ова дисциплина, за случај о којем расправљамо, најважнија су она која осветљавају однос идеје и приче, затим односе различитих тачака гледишта; такође и разлике између наратива по којима се разликују истините од фиктивних прича. Од посебног је значаја откриће да и на саопштавање историографских истраживања треба гледати као на видове метанарација.

Упућенији у могућности наративних облика, лакше су могли да схвате да су и разне наративне могућности коришћене у сврху наметања хрватске идеје југословенства. Случајеве ове врсте можемо да илуструјемо помоћу следећих примера:

а. Без икаквог стварног покрића изграђена је метанарација да је Бечки договор 1850. био договор Срба и Хрвата о заједничком књижевном језику. Ако се већ за главног творца овог Договора прозива Вук Караџић, треба знати да је у контексту његових ставова, један народ којим се Договор изричито бави могао да буде само српски, а његов језик само српски, без обзира на чињеницу што латиницом пишу католици а ћирилицом православци. Договор је искоришћен као прилика да се та два писма што више усагласе.

б. Потпуно је измишљена прича да је творац латинице којом се данас служимо Људевит Гај. Гај јесте створио латиницу за хрватски језик, и ту латиницу представио у својој књижици *Главна правила хорватско-славенског правописања* (1830).

Лажна прича о садашњој латиници као *гајици* била је потребна политици која је инсистирала на симетрији: да су Срби Хрватима дали језик, а Хрвати Србима дали писмо, данашњу латиницу. (Признајем да сам и ја дуго веровао у неистину о латиници као хрватском писму; пласирана је преко мојих професора, следбеника сербокроатистике).

в. Посве је неоснована метанарација по којој је Новосадски договор био наставак Бечког договора. Она је требало да, позивањем на Вука, оснажи њему супротне ставове, ставове сербокроатистике.

г. У контексту чињенице да је Новосадски договор био одржан у Покрајинском комитету Савеза комуниста Војводине, прича о суштини Новосадског договора се огољује. Показује се да Новосадски договор нема нити може да има научни легитимитет. То је, у суштини, био политички чин под маском научног састанка.

4. Семиолошко објашњење. - Знањима из области семиологије може се објаснити како се десило да је Југославија, створена као држава једног народа (троименог и троплеменог) претворена у државу у којој је иста популација третирана као држава састављена од шест народа. То је могло да се изведе помоћу манипулације моћима језика. Тим моћима је посебно умео да се користи и Јосип Броз Тито. Он је језик користио тако да исте вербалне поруке шаље различитим циљним групама прималаца; свака од њих је исте речи разумевала на другачији начин. У семиологији таква пракса је позната; она се обично објашњава различитим облицима кодирања. Питање је само како је који прималац исту поруку декодирао. Тито је говорио исто и пред Кардељем, Ранковићем и Бакарићем, али и пред народним масама. Свако од њих је његове поруке разумео на свој начин. Једни су у његовим порукама видели намеру да се одржи и сачува Југославија, други да се што боље припреме за њено растурање. А кад се све сабере, испада да је Титова улога била двострука или вишеструка; то није нешто необично ако се зна да је своју велику каријеру почео као професионални обавештајац. Природу његове политике најзад су почели да схватају и његови следбеници, кад им је постало јасно да његове речи нису у складу са његовим делима.

Овакав вид комуникације није почео тек од Тита. Почео је да се успоставља од настанка новог хрватског филолошког програма, а то значи бар од Илирског покрета.

5. Методолошко објашњење. - Ова књига, заснована је на другој парадигми од оне на којој је грађена досадашња српска историографија. У њеној основи налази се дијалектичка мисао. За њу је карактеристично да се бави супротностима, процесима и тоталитетима.

У смеру таквог мишљења и истраживања, било је и могуће и нужно да се, поред официјелне идеје југословенства, схвати да је постојала и другачија идеја, по пореклу славистичка и србистичка, која је, под истим или сличним именом, имала и могла да има потпуно другачији садржај.

6. Политиколошко објашњење. - У југословенском периоду било је много знаменитих Срба који су служили југословенској идеји. После смрти једног од њих, Добрице Ћосића, објавио сам 2016. године књигу која има наслов *Добрица Ћосић и преумљење*. Нешто као порука књиге садржано је у тумачењу појма преумљење. Садржај књиге-поруке јесте: не настављати великог Ћосића, како се обично сугерира, већ се упознати са његовим делом, што боље га разумети, али не ићи његовим путем, него преумити, променити парадигму. Парадигма по којој су Ћосић и његови саборци успевали била је погубна за српски народ. Тако нешто, сигурно, они свом народу нису желели.

*

После катастрофалних резултата југословенског периода, насталог на аустро-хрватској идеји југословенства, а на самом почетку постјугословенског, природно је што се за Србе поставља питање: куда и како даље? Од свих припадника српског народа не треба очекивати одговоре на та питања. Али треба очекивати од дела његове интелигенције коју струка обавезује да такве одговоре пружи. Том делу интелигенције и ја припадам. Део ове књиге који следи треба схватити као један од прилога тражењу решења.

ОБНОВА СРПСКЕ ИДЕЈЕ И ИСТОРИОЛОГИЈА

Пораз и освешћење

И мене је разбијање Југославије затекло потпуно неспремног за новонасталу ситуацију. Али ме је затекло на важном месту. Био сам редовни професор Филозофског факултета у Новом Саду; већ више од две деценије предавао сам методологију проучавања књижевности на Катедри за југословенске књижевности. Године 1992, када је Југославија дефинитивно била разбијена, од моје Катедре су неке силе тражиле да се спроведе већ припремљено решење: да се преименује у Катедру за српску књижевност и језик. Ово преименовање се, посредно, тицало и моје струке. Подразумевало је, не само распад система југословенских књижевности, већ и усвајање пројектованог решења о идентитету српске књижевности.

Као стручњак за методологију проучавања књижевности морао сам да приметим да је припремљено решење у научном смислу било неприхватљиво. Ако би се применило, српска књижевност би из југословенског периода изашла смањена и осакаћена. Зато сам се јавно побунио против предложеног програма Наставног плана Катедре. У мојој књизи *Српски национални програм и српска књижевност* (Приштина 1995) о томе сведоче и текстови стручне природе који су у то време настајали. У књизи су представљена и два пројекта која су настала после разбијања заједничке државе а на којима сам тих година радио: едиција *Историје српске књижевности* у 10 књига и *Антологија српске поезије у осам књига*. Овим пројектима сам хтео да проверим и потврдим своја залагања за ставове које је од мене тражила струка. А струка је, у том тренутку, тражила да дам конкретне одговоре на питање о идентитету српске књижевности. Пошто су опет неке силе спречиле да се обе едиције објаве, предговоре књигама за ове едиције објавио сам у књизи *Систем српске књижевности* (Приштина, 1996). Обимна хрестоматија *Срби и њихов језик* објављена је следеће године (1997). Као и претходне две, и њу је објавио професор др Слободан Костић, управник Народне

и универзитетске библиотеке у Приштини. Схватио је да оне доносе нови програм; скупно их је назвао „приштинско трокњижје“. После тога, Костић је начинио и следећи корак: организовао је 1997. научни скуп на Филолошком факултету у Приштини на којем је промовисан Покрет за обнову србистике. Тако су идентитет и српске књижевности и српског језика, али и српска филологија, добили шансу да се сачувају.

Показаће се веома брзо да у овим схватањима нисам био усамљен. Још док је процес растурања заједничке државе трајао, више српских филолога, из разних универзитетских центара, независно једни од других, дошли су до истоветног закључка: да Србима не остаје друго већ да се врате својој филолошкој традицији из предјугословенског периода, што значи да обнове србистику. Њеном обновом вратила би се у живот једна битна научна димензија која је дотле била склоњена. Покрет за обнову србистике практично је успео да већину ових филолога окупи у својим акцијама.

Највише информација о раду присталица овог Покрета садржано је у књизи Душка Певуље *Обнова србистике* (2013), а затим и у мом тексту *Двадесет година покрета за обнову србистике* (који је објављен у бањалучком часопису *Српски преглед* 3/2018). Треба очекивати да ће се информације о радовима присталица овог Покрета тек употпуњавати.

Књигама, оснивањем часописа Србистика/Serbica (1998), низом научних скупова о србистици (2007), о Матици српској у Дубровнику приликом њеног обнављања (2009), о Србима муслиманске вероисповести (2010), о Новосадском договору (2014), научна дисциплина о Србима, србистика, била је враћена у научни живот. Али тиме процес њене обнове није окончан.

Планери разбијања Југославије се ипак, у свему нису преварили. Ако се више не могу превидети резултати обновитеља србистике, не може се превидети ни чињеница да национална дисциплина о Србима у Србији још није институционализована. Напорима да се српском народу врати научна дисциплина, србистика, испречио се бедем снага које се понашају у складу са неизреченим ставом да баш у Србији србистика не сме проћи.

У питању су снаге на које се односи раширени израз *дубока држава*, а којим се објашњавају отпори променама у политици Америке. Ако се у тој великој земљи „дубока држава“ противи

неопходним промена, тек какви се отпори променама могу очекивати у Србији, малој земљи изложеној утицајима многих интереса? Парадигма мишљења и понашања, која је у нашој земљи изграђивана током много деценија, учинила је да се и у њој створи једна *дубока Србија*. То је она Србија чије су главне националне институције биле изграђиване тако да се у њима мислило и делало у складу са владајућом концепцијом југословенства. Процеси штросмајеризације, јагићизације, новаковизације, крлежизације, титоизације учинили су своје. Дубока Србија се не предаје; и у њој се мисли у парадигмама. А ове парадигме делују погубно по свест, посебно млађих генерација.

Срећом, па сама идеја да се обнови српска филолошка традиција из предјугословенског периода сеже ка још дубљим слојевима од оних успостављених у данас дубокој Србији. Са те тачке гледишта, отпори које пружа дубока држава, показују се као површински. Ако се тако схвати, њих ће бити лакше савладати.

Књига, која је у рукама читаоца, рачуна са стањем затечене свести, али и са потребом да се оно промени. Да би учинила прегледним стање досадашњих напора у изучавању историје српског народа, она их је разделила у четири основна сегмента: *Откривена српска историја, Запостављена српска историја, Скривена српска историја, Скрајнута српска историја*. Иако непотпуна, овако успостављена мозаичка слика, могла би да се понуди бар као почетни корак у сагледавању проблема.

Наслови прва три поглавља нису специфичност српске историјске науке. И други народи имају откривена, запостављена и скривена подручја својих историја. Сврха је издвајања посебних сегмената у нашем случају да се они имају на уму као делови једне целине. Треба очекивати да се ниједан од тих сегмената не игнорише, већ да се критички изучавају. Па ипак, један од побројаних сегмената може да буде важнији од других. Он се тиче полазне основе од које почињу да се граде националне науке европских народа. Овде је тај сегмент означен именом *Скрајнута српска историја*. Тиче се научне дисциплине, србистике, коју Срби (само у југословенском периоду) нису неговали. Ова карику треба вратити на место које јој припада.

Бављење Срба својом историјом траје бар од Светог Саве, дакле много векова. У откривању и спознаји ове историје сигурно је доста учињено, али и пропуштено да се учини. Конкретнији одговори о стању у области историографије зависиће како преиспитиванима прилазимо: поступком одоздо или одозго.

Ако на резултате истраживања гледамо *одозго*, приметићемо да у овој историографији много шта није урађено; да су остали неосветљени и важни делови српске историје; да су многа питања остала без одговора; да су крупни синтетички пројекти изостали. Осећање незадовољства отуда изгледа потпуно природно.

Другачија ће се слика указати ако се на српску историографију буде гледало *одоздо*. Показаће се да постоје многе урађене студије о знаменитим историјским догађајима, личностима, владарима, војсковођама, делатницима из политичке, научне и културне сфере. Урађене су многе студије и о мање значајним чиниоцима у прошлости. Сагледано у целини, подручје *откривене* српске историје је знатно обрађено. О многим резултатима на том пољу треба говорити са респектом.

Уз све мањкавости које има, и на *Енциклопедију српске историографије,* на пример, може се гледати као на значајан трезор релевантних података. Већина је од њих тачна и на њих се можемо ослонити. Било би много горе да немамо овакво дело.

Такође, стање у српској историографији било би много горе да много квалификованих историографа није било ангажовано да, у оквиру пројекта *Историја српског народа,* обради посебне сегменте српске историје. Рад на осветљавању тих сегмената умногоме је попунио историографску слику о историји српског народа. Поготово што се истраживачки рад није зауставио на тим резултатима и што се наставља у многим индивидуалним пројектима.

Слика о историографским резултатима, међутим, постаће знатно сложенија ако имамо у виду да су неки догађаји и периоди у прошлости осветљавани са различитих тачака гледишта, тј. са становишта двеју идеја: српске и југословенске. Српски историографи, на жалост, нису јасно разликовали ове две идеје, па ни

тачке гледишта са којих су осветљавали историјску прошлост српског народа.

А да такав проблем постоји може се показати на примеру текстова Радована Самарџића о Слободану Јовановићу (1869-1958). Уз многе комплименте које је давао његовом историографском раду, Самарџић се посебно похвално изражавао о Јовановићевом казивању као репрезентативном изразу београдског стила. Пропустио је, међутим, да ишта каже о Јовановићевом предавању о Фрањи Рачком које је одржао у Загребу (1929) и о његовом тексту о Штросмајеру из предавања које је у сличном позитивном тону изговорио у Београду 1931 године. Из тих текстова може се закључити да је Јовановић, бар почетком тридесетих година 20. века, идеју југословенства поменутих хрватских идеолога прихватао безрезервно. Понашао се као да су му тек Рачки и Штросмајер отворили очи. Репрезентативни српски историчар није примећивао главно: да су ови хрватски идеолози југословенства негирали српски национални програм. Ако схватимо да историчар Јовановић све до краја свог живота није разумевао идеју југословенства коју је следио, почећемо да схватамо и да је у том неразумевању и главни проблем српске критичке школе.

Изгледа да се о идеји југословенства међу Србима почело озбиљније размишљати тек кад је дошло до разбијања Југославије 1991-92. године. Овај догађај се тицао истовременог разбијања више повезаних система: политичког, економског, војног, образовног, научног итд. Полако се јављало сазнање да се овај догађај није десио одједном. Почело се, изгледа, тек тада дубље схватати да се завршни чин дуго припремао, највише у сфери идеја, а посебно у области језика и књижевности.

У периоду постојања југословенске државе природно је било да српски историографи на српску историју гледају превасходно са југословенске тачке гледишта. Таквом гледању морала је да смета историографија романтичарске оријентације зато што није имала у виду југословенску тачку гледишта, већ само српску. Владајућој оријентацији у тој историографији сметале су и саме њене преокупације националним темама.

Такав однос морао се мењати после разбијања Југославије. Бар неки историографи су почели да се окрећу дубљој прошлости свог народа. Због тога су порасла интересовања ка виђењима испољеним у запретаној романтичарској школи.

Један од резултата овог процеса била је и појава историографске школе која се обично назива *српска самородна школа*, или *српска аутохтонистичка школа*. Присталице ове оријентације трудиле су се да похватају погубљене везе са српском историографијом из предјугословенског периода. Свој програм су представљали обично као супротност према владајућој бечко-берлинској школи. Израз *самородна*, или *аутохтонистичка школа*, упућивао је на школу мишљења каква је у српској историографији постојала пре Илариона Руварца и пре југословенског периода.

Школа мишљења која се овде идентификује као аутохтонистичка највећим делом биће представљена у одељку *Запостављена српска историја*. А под школом која се назива *бечко-берлинска,* у српској историографији видим две оријентације:

Једна је она која се, као и код других народа, надовезује на школу Леополда Ранкеа и која би се могла идентификовати као позитивистичка. То је она школа која настоји да на историјске догађаје гледа објективно, научно, у складу са увидом у примарне документе и у складу са проверљивим чињеницама. Као и друге позитивистичке школе, и ова је доводила до резултата који су достојни уважавања. Тој оријентацији би највише одговарало име *Откривена српска историја*. Репрезентант те оријентације може да буде већина текстова у десетотомној *Историји српског народа* у којој су многи њени сегменти обрађени веома коректно.

Друга је она оријентација која се може везивати за аустрославистички круг око Јагића и која је обележила читав југословенски период. Таква оријентација је у великој мери служила да се наметне сербокроатистичка концепција. Пример за такво насиље над историјом јесте концепција по којој је Дубровник, некадашња „српска Атина“, практично изостављен из српске историје. А таква уштимавања пратила су и друга подручја овог великог пројекта насталог при концу југословенског периода. Због постојања таквог смера у историографији коју су неговали Срби, и треба видети смисао настојања да се реконституише аутохтонистичка школа у српској историографији.

Почетак аустрославистичке оријентације у европској историографији треба везивати за настојања која су долазила из Аустрије и то пре него што је Ватрослав Јагић ступио на сцену. Знак такве оријентације може се видети у једном карактеристичном

ангажовању Јозефа Јиречека, оца Константина Јиречека. Прашки историчар, по националности Чех, Јозеф Јиречек, био је зет Павела Јозефа Шафарика, једног од највећих слависта и србиста свих времена. Овај старији Јиречек, универзитетски професор у Прагу, приредио је за штампање три тома необјављених Шафарикових списа и објавио их на немачком под називом *Историја југословенских књижевности* (1861-1863). У овом издању он није следио мисао свог таста, који је по схватањима био блискомишљеник Вука Караџића. Својим издањем Шафарика, Јозеф Јиречек, вићење овог слависте прилагођавао је већ постојећој штросмајеровској, односно аустро-хрватској идеји југословенства. Писао сам о томе у тексту *За истину о Шафарику* који је прештампан у мојој књизи *Идеје југословенства и српска мисао* (2007). За чувену *Историју Срба* Константина Јиречека, његовог сина, већ би се могло рећи да је прављена у духу аустро-хрватске идеје југословенства. Такво тумачење се може темељити на сазнању да је млађи Јиречек био бечки професор из круга око Јагића. За овај круг је карактеристично да је према аустро-хрватској идеји југословенства прилагођавао српску историју, да је на ту историју гледао са становишта југославистике и сербокроатистике. А да је тако било, може се констатовати на примерима колективног дела *Историја српског народа,* нарочито у прилозима Павла Ивића у овом пројекту.

Нетачне су, међутим, и неаргументоване оптужбе неких представника аутохтониста да се Стојан Новаковић развио у некаквог следбеника бечко-берлинске школе. На Новаковића треба гледати као на велику и сложену личност у преломним временима са краја 19. века. Тачно је да је он, у најранијој младости, прихватао неке Јагићеве ставове, и тачно је да је са Јагићем, такорећи до краја живота, одржавао пријатељске односе. Чак је и сам, пред крај живота, покушавао да се уклопи у пројугословенска расположења. Али не само да он није подржао сербокроатистичке пројекције Ватрослава Јагића, него је баш он, упорно и стамено, доградивао систем српских филолошких наука у Вуковом духу. Захваљујући пре свега и највише Стојану Новаковићу, Србија је у 20. век ушла у знаку пуне подршке Вуковим ставовима и идејама. Овај филолог, који је био и политичар и државник, умео је да сачува и однегује оно што је његовом народу било најдрагоценије: научну дисциплину о Србима. Најстаменији

српски камен темељац, после Вука, није био Даничић, како се обично мисли и казује. Даничић је, заправо, напустио и вуковску и властиту оријентацију када је 1867. на позив Штросмајера, отишао у Загреб да буде тајник Југославенске академије знаности и умјетности и да буде први уредник *Рјечника хрватскога или српскога језика*. Овај чин показује да је Даничић од Вуковог следбеника постао Јагићев следбеник, да је српску филологију са колосека србистике пребацио на колосек сербокроатистике.

Понашање Стојана Новаковића (1842-1915) било је другачије. Овај Даничићев студент следио је пут Вук-Даничић до Даничићевог одласка у Загреб. Увид у његова дела и чињења, у његове текстове и гестове, показује да је остао веран Вуковим ставовима. Био један од најважнијих људи међу оснивачима Српске краљевске академије (1886). На његове иницијативе (из 1888. и 1893) у овој Академији почео је рад на *Речнику српског књижевног и народног језика*. Има много аргумената који потврђују да је остао и Вуков следбеник и кључна личност за одржање континуитета србистике. Ова оријентација се одржавала све до краја Првог светског рата. Следбеници Стојана Новаковића у историографији, у истом смеру, наставили су да осветљавају историјске догађаје важне за српску државу средњег века или ону из времена обновљене српске државе.

Однос према историографском делу Стојана Новаковића је зато од пресудне важности. Из студија Радована Самарџића се може разабрати да је Руварац начинио заокрет, али да је управо Новаковић утемељио нову оријентацију српске критичке историографије. Питање је, међутим, на кога ће се, од ове двојице родоначелника „критичке историје“, историографи новог доба више наслањати. Ако би био настављен Новаковићев смер у правом смислу и у пуном обиму, била би настављена и србистика. Са победом хрватске идеје југословенства и сербокроатистике, са стварањем прве Југославије, Новаковић је у целом југословенском периоду био маргинализован. Као главни представник те оријентације зато је обично истицан Руварац. Самим тиме се ова историографска оријентација лакше саображавала југословенској историографској парадигми.

Аргументе за неадекватно виђење Стојана Новаковића пружио је и он сам у младости. Тада се Новаковић стварно није

односио у вуковском духу према двојици Вукових следбеника: Богољубу Петрановићу и Милошу С. Милојевићу,

Прва збирка Петрановићевих народних песама скупљених у Босни и Херцеговини, појавила се 1867. са предговором Новаковића. Наишла је, међутим, на оштру критику Ватрослава Јагића, већ чувеног слависте из Беча. Млади Новаковић се повукао пред ауторитетом.

Новак Килибарда, који је докторирао на Петрановићу, могао је да констатује, да је Јагићева критика била неправедна и да после ње Петрановић за живота није објавио ниједну од још пет већ оформљених збирки народних песама. Ауторитетом који је имао, Јагић је утицао и на понашање нешто млађег Стојана Новаковића. После ове Јагићеве критике, Новаковић не само да више није подржавао Петрановића, већ се негативно односио према једном сличном подухвату свога земљака, Мачванина, Милоша С. Милојевића. Новаковић није подржао појаву три важне Милојевићеве књиге: *Живот и обичаји укупног народа српског* (1869, 1870, 1875). То су оне књиге које су помогле Сретену Петровићу, најважнијем српском митологу после Веселина Чајкановића, да реконструише српски митолошки систем, посебно у књизи *Српска митологија* (2006). Грешке које је Новаковић чинио не треба прећутати. Чиниће се још већа грешка ако се превиде његови огромни доприноси утврђивању историјског идентитета српског народа.

Велика је грешка и што се романтичарски доприноси у осветљењу српске историје маргинализују. У време романтизма у Србији објављене су и историје српског народа Руса Аполона Александровича Мајског (1858) и Мађара Бењамина Калаја (1877). Обе су биле преведене на српски и обе су имале и читалаца и углед у читалачкој публици. У литератури о овим књигама понегде се помиње и утицај Шафарика. И та чињеница сведочи о њиховој филолошкој заснованости. Не би требало, такође, губити из вида ни један од највећих резултата историографије те оријентације: двотомну књигу *Деспот Ђурађ Бранковић I-II* Чедомиља Мијатовића (1882, 1907). Спада у литературу којом би се сваки народ поносио. Мијатовићеви радови о Јелени Анжујској и Јелени Балшић спадају, такође, у вредне резултате *откривене српске историје*.

Мора, међутим, да се призна да је нешто битно фалило школи мишљења и истраживања познатог под именом „критичка историја“ у југословенском периоду. У време суверене владавине ове оријентације њој је измицало само биће српског народа. Лишена способности да сагледава идентитет српског језика као природног темеља српске сетно-језичке заједнице, она није могла да сагледава ни саму српску идеју. Тако се десило да историографија овог периода није далеко одмакла од позитивистичке оријентације да обрађује сегменте, а да одлаже синтезе за неке повољније прилике. Њени резултати у југословенском периоду су зато испод очекивања. Српска историографија је збуњено дочекала историјске потресе концем 20. века.

ЗАПОСТАВЉЕНА СРПСКА ИСТОРИЈА

Оживљавање српске самородне школе десило се најпре међу Србима који су у време Титове Југославије живели у иностранству. А тада су у емиграцији живели и неки од највећих Срба у 20 веку: Николај Велимировић, Лазо Марков Костић, Милош Црњански. Не треба заборавити ни да је у иностранству, у Минхену, а не у отаџбини писца, објављена и једна од најважнијих књига српске мисли: *Светосавље као филозофија живота* теолога Јустина Поповића (1953). Отац Јустин је тада живео у Југославији, у манастиру Ћелије. Али у широј јавности се готово није знало ни за њега ни за његово дело.

Српска емигрантска литература остала је домаћој јавности углавном непозната. Њу би могло да репрезентује укупно дело Лаза Маркова Костића (1897-1979). То дело износи око 80 књига. Концем 90-тих оне су у Србији објављиване код малих издавача (у Новом Саду у издању Добрица књига) а у Београду су се појавиле у 10 обимних томова у издању Српске радикалне странке. На новију српску историју се у овим књигама гледало посве другачије од литературе која настајала у самој Југославији. Озбиљна историографија ни ту врсту литературе не би требало да игнорише.

Мимо судбине емигрантске литературе, али са њоме у вези, посебну пажњу треба обратити на поменуту саморододну школу. Као њен почетак могли би се узети чланци Милоша Црњанског у

НИН-у од 1964. који су били објављени као најава повратка у отаџбину великог писца после 20 година живота у емиграцији. Црњански је у овим текстовима подсећао да се и на простору Велике Британије могу наћи и србофони топоними, на пример Љиг, Тиса, Дрина и други. Али је подсећао и да се на старим географским картама Британије може наћи и топоним, Сербидунум, и то у близини Стоунхенџа, места у Енглеској познатог по чувеним мегалитским блоковима неодгонетнутог порекла. Текстови Милоша Црњанског, по начину мишљења, највише су могли да подсете на историјске списе Милоша С. Милојевића. О значају новинских чланака Црњанског писаће, много касније, Реља Новаковић у књизи *Непознати Црњански* (1997). Реља Новаковић није случајно показао разумевање за овог непознатог Црњанског. Њему је, као београдском гимназијалцу, професор историје био Црњански. Касније, као универзитетски професор историјске географије, Новаковић је имао разумевања за преокупације старих српских историографа који су се опсесивно бавили најстаријом историјом Срба. Био је и један од ређих стручњака који су деловали у Титовој Југославији који је дочекао да се са блиским преокупацијама јаве и неки истраживачи нашег порекла који су живели у иностранству. Једна од његових значајних књига има карактеристичан назив *Карпатски и ликијски Срби* (1998).

Последњих деценија постојања Југославије, независно једни од других, у иностранству се јавило неколико истраживача најстарије српске прошлости. Од њихових дела највише је пажњу јавности привукла тротомна књига Олге Луковић Пјановић *Срби... народ најстарији* (1990) која је више пута штампана. По образовању класични филолог, ова ауторка је документовано писала о присуству Срба на Балкану у античко доба; обраћала је пажњу и на њихове могуће утицаје на Старе Грке. У својим осветљењима прошлости ослањала се углавном на стране ауторе. Посебно је наглашавала да се у сагледавању најстарије српске прошлости мора напустити однеговано парадигма да су Срби на Балкану присутни тек од Сеобе Словена у 6. и 7. веку.

Нешто слично чинио је и Јован И. Деретић, у више књига, које су најпре објављиване у Француској, затим у Чикагу, а од разбијања Југославије највише у Србији. Јован И. Деретић, Херцеговац, потиче из племена Дерета које се, како он каже, помиње у изворима још из римског доба. После разбијања Југославије

трајно се настанио у Београду. За смер и природу његових истраживања можда је најрепрезентативнија његова књига *Античка Србија* (2000). Вишетомно дело *Историја Срба и Руса* (2011-2017) које је сачинио у коауторству са Драгољубом Антићем, употпунила је и обогатила истраживања у истом смеру.

Археолошка открића винчанске културе, а затим и Лепенског вира, подстакло је неке од значајних Срба који су живели у свету, као што су Светислав Билбија (живео је у Чикагу) и Радивоје Пешић (живео у Риму) да обрате пажњу на порекло алфабетског писма на тлу данашње Србије, у лепенској и винчанској култури. Тако је дошло до значајног продора у области науке о писмима, граматологији. За ове продоре је репрезентативна књига Радивоја Пешића *Винчанско писмо* (објављена посмртно 1996).

Подухват појединаца на обнављању српске самородне школе деведесетих година наишао је на плодно тло код дела српске интелектуалне јавности и подстакло је многе истраживаче да се и сами укључе у слична истраживања. Српска самородна школа је постала значајан чинилац у обнављању српске националне свести после разбијања Југославије. Може да се каже да је она изнедрила више вредних посленика чији се радови не могу игнорисати. Сложена проблематика, којом се истраживачи овог усмерења баве, учинила је да се често јављају и помодни покушаји. Скупа узев, нема разлога да се осветљења присталица ове школе некритички игноришу, а да се њени доприноси не подвргну темељној научној критици и проверама.

У мојој књизи *Увод у србистику* (2002, 2003), у делу књиге *Нови подори србистике* (491-537) дају се информације о продорима ове школе и о доприносима појединаца који се за њу могу везивати. Ако бисмо те резултате укратко сумирали, они би се могли свести на ових неколико закључака:

а. Срби су један од старих европских народа. Разни трагови њиховог присуства, у прехришћанско време, могу се срести у многим деловима света, не само на Балкану. Према тим траговима треба се односити с пажњом као и према другим сличним артефактима. Посебно би се са пажњом требало односити према чињеницама које подупиру тезу да су Срби староседеоци Балкана. Јер докази у прилог ове тезе чине проблематичним уверење

да су се Словени на ово полуострво први пут почели насељавати тек у 6. веку како пише код Константина Порфирогенита.

б. Самим тиме што трагове Срба налазимо у најстаријој прошлости, дакле, оној која је постојала пре хришћанске цивилизације, посве је неприхватљив став да овај народ треба идентификовати само са припадницима православне вере.

в. Откривање трагова настанка алфабетске писмености на тлу Србије, сведочи о томе да на Србе треба гледати као на народ који има дубоке корене у прошлости и да његова култура има више димензија од којих неке тек треба откривати.

г. Постојање самородне школе постало је чињеница која се више не може игнорисати. А то значи да и за теме којима се она бави треба да има места у систему укупних историографских истраживања прошлости српског народа.

СКРИВЕНА ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

У историографији сваког народа, па и српског, поред збивања која се могу открити осветљавањем чињеница из јавног живота, постоје и други догађаји који се збивају у скривеним сферама. И ти догађаји могу да буду и делотворни и важни.

У Москви већ годинама постоји Центар за системско-стратегијска истраживања чији је главни посао да се бави проблемима *крипто историје*. На челу овога Центра (института) је један од најистакнутијих руских научника Андреј Фурсов. Фурсов је 2017. посетио Србију; држао је предавања о пословима свога Центра, говорио о томе на радију и јавним трибинама; давао интервјуе. Његов институт има оправдано велики научни углед у Русији и свету на основу резултата које је постигао у изучавању крипто (тј. скривене) историје. А историја којом се он бави тиче се превасходно активности тајних служби. Ове службе, изгледа, кроје историју више него што се зна и мисли. То потврђују и открића која долазе са других страна. О томе сведочи и вредан зборник радова *Тајна историја 20. века* коју је приредио Француз Ивоник Деноел (Clio, 2013).

Да су чиниоци из обавештајне сфере утицали и на српску историју познато је и српској историографији. Писано је, на пример, много о уделу енглеске обавештајне службе у организовању

демонстрација у Београду 27. марта 1941. после којих је са власти збачен кнез Павле Карађорђевић. Писано је, такође, са разних аспекта, о стварним организаторима демонстрација 5. октобра 2000. које су за резултат имале обарање са власти Слободана Милошевића. Има, такође, доста индиција да су обавештајне службе имале удела и на неке друге догађаје из српске историје: на убиство кнеза Михаила Обреновића 1868, на убиство краља Александра Обреновића 1903, на убиство краља Александра Карађорђевића 1934. и на убиство председника Владе Србије Зорана Ђинђића 2003. Такви догађаји умногоме су преусмеравали нормалан ток српске историје.

Мада овакви догађаји ни у српској историографији нису прећуткивани, историографима се, ипак, може пребацити, да су се више бавили последицама тих догађаја, а мање осветљавањем пројеката по којима су се они дешавали. Овакве примедбе, више се тичу метода којима се служи критичка историографија, неголи способности појединаца који метод упражњавају.

Има знакова да су се, после разбијања Југославије, поједини српски аналитичари озбиљније почели бавити самом природом деловања главног политичког субјекта друге Југославије, Јосипа Броза Тита. Повод за отварање те теме била је уочена несагласност између његових речи и резултата његовог деловања. Неке Титове присталице су релативно рано примећивале разлике између прокламованих циљева партизанске борбе и стварности која је настајала. Пример за такво реаговање је *Јеретичка прича* Бранка Ћопића (1951), једног од најчувенијих партизанских књижевника. Ћопић је целог живота патио због тога; најзад је (1984) окончао живот самоубиством. Критичка историографија, оријентисана ка архивским истраживањима, није могла да следи продоре прозних писаца.

Далеко пре историчара ову несагласност регистровали су творци вицева. У време највеће Титове популарности, негде крајем 50-тих или почетком 60-тих година 20. века, причао се овакав виц. Са неког важног састанка излазе тројица лидера: Хрушчов, Ајзенхауер и Тито. Хрушчов да жмигавац лево па иде лево; Ајк да жмигавац десно па иде – десно. А Тито да жмигавац лево па иде – десно.

Двоструко Титово понашање, које је овај виц сликовито представио, није типично за државнике, већ за шпијуне. Сама

природа шпијунског посла је таква да је природно да се они понашају као двојне личности. На један начин се понашају јавно а на други тајно. Тако чине зато што им је задатак да остварују скривене циљеве.

Најдаље је у откривању Титовог понашања као двојне личности отишао је у својим књигама Перо Симић. Симић је своју каријеру почео као омладински руководилац у Србији. Доживео је да буде смењен заједно са целом екипом тзв. „српских либерала“ 1972. године. После те смене дуго је радио као новинар. На основу властитих истраживања написао је неколико књига о Титу. У најважнијој од њих, *Тито – феномен 20. века* (2011). на основу архивских истраживања, открио је да је Тито био члан НКВД – а то значи члан Стаљинове тајне службе. Искористио је ту предност да ликвидира све своје конкуренте и да себи обезбеди место генералног секретара Комунистичке партије Југославије. Тако је ову Партију ставио под своју контролу. А то, у другој терминологији, значи да је под контролом држао Велики механизам, а преко њега и могао је да управља судбином победничке Партије. Али и Југославије на чије је чело дошао.

Одгонетањем почетака стицања велике Титове моћи, Симић је, изгледа, нашао прави кључ за сагледавање феномена Тито. У Титовој личности били су сједињени шпијун и политичар, дакле неко ко је научио да се лажно представља, тј. да игра двоструку улогу.

За Титово двојно понашање дао је довољно потврде школовани историчар др Момчило Диклић у низу својих књига о страдањима српског народа на тлу авнојевске Хрватске. Исту школу понашања, по открићима овог историчара, следили су и други руководиоци Комунистичке партије Хрватске. И они су једно говорили, а друго радили.

Припадници југословенске оријентације у српској историографији обично су полазили од става да је идеја југословенства била у основи добра, али да су се нашли способни појединци који ће је изневерити. Из те школе мишљења проистекли су и Симић и Диклић.

У основи сличан полазни став заступа и Борислав Јовић у књизи *Изгубљени век: српска позиција у распаду Југославије* (2016). Јовић је једно време био представник Србије у државном врху Југославије. По његовим истраживањима, српска кола су

кренула низ брдо од Четвртог конгреса Комунистичке партије Југославије (Дрезденски конгрес, 1928) када је одлучено да сама Партија ради на разбијању Југославије као великосрпске творевине. И он је, дакле, имао позитиван однос према владајућој идеји југословенства. Тражио је само грешке у њеној примени.

У овој мојој књизи заступа се другачији став. Сама хрватска идеја југословенства (у свим варијантама) отпочетка је имала два лица: једно јавно а друго скривено. Јавно је она наступала са ставом о братству и јединству Хрвата и Срба, а тајно је носила геноцидни карактер према Србима тиме што им је порицала њихов идентитет и то у најбитнијем: у језику који су створили. Ово одузимање права на идентитет замењивали су својим братским загрљајем. А чему је тај братски загрљај водио, показаће каснија историја.

Став који се заступа у овој књизи почива на спознаји, да је у српској историји све до 1. децембра 1918. на делу била и друга идеја: српска идеја југословенства, у значењу јужнословенства. После пропасти идеје југословенства хрватске провенијенције, Срби су се опет нашли у ситуацији да негују примерене односе са Бугарима, Хрватима и Словенцима, али и са другим народима. Србима се не може ускратити шанса да се врате својој идеји, адекватној националним идејама других народа.

СКЛОЊЕНА СРПСКА ИСТОРИЈА

Међу присталицама Покрета за обнову србистике и ја сам доприносио да се ова дисциплина обнови, да се осветли њена скривена историја. У тексту који следи донећу само информације о ономе што сам ја чинио, као иницијатор овог Покрета и његов најстарији учесник. Надам се да ће увид у доприносе мојих блискомишљеника овај увид само употпунити, али не и негирати.

Неоткривене историје српске књижевности

У току мојих студија југословенске књижевности (1958-1964) од студената се очекивало да ће прочитати само једну историју српске књижевности, *Историју нове српске књижевности* Јована Скерлића. Кад су се после разбијања Југославије поново

појавиле катедре за српску књижевност, постало је очигледно да би студенти са ових катедара требало да имају увид и у друге историје и историјске прегледе српске књижевности. Ради остварења тога задатка, урадио сам само оно што се од стручњака мог профила могло очекивати: сачинио сам предлог да се објави једна едиција под називом *Историје српске књижевности*. У неким мојим књигама већ сам казивао како сам овај пројект безуспешно нудио издавачима. Предлог је, једно време, прихватала Просвета из Ниша (уредник Добривоје Јефтић). Али је и овај издавач био принуђен да одустане (1994). Образложење је било уобичајено: нема пара.

Ево предлога едиције:

1. Павел Јозеф Шафарик, *Историја српске књижевности* (према издању *Gescichte der serbishen Literatur,* Праг 1865.) Додатак: Лазар Бојић, *Памјатник мужем у славјано-сербском књижеству славним* (1815)
   П. Ј. Шафарик, Уводни део и трећи одељак књиге *Историја словенског језика и књижевности (Geschichte des slawicschen Sprache und Litewratur nach alleen Mundarten,* Пешта 1826) који је посвећен историји језика и литературе Славосрба грчког обреда (191-225).
2. П. Ј. Шафарик, *Историја илирске књижевности*. *Глагољска књижевност (Geschichte der illirischen Literatur, Glagollische Literatur,* Праг 1863, 1864.)
   Додатак: Јернеј Копитар, *Патриотске фантазије једног Словена* (1810)
   Четврти одељак Шафарикове *Историје* из 1826. године који је посвећен историји језика и литературе католичких Славосрба (Далматинаца, Босанаца, Славонаца) и Хрвата. П. Ј. Шафарик, *Преглед најновије књижевности илирских Словена*. Текст је објављен у ЛМС 1833.
   П. Ј. Шафарик, *Илирски језик,* одељак из Slovanskog narodopisa (1842.)

3. А. Н. Пипин, *Преглед историје српске књижевности*. Из књига:
   Обзорь истории славянских литературь, С. Петербург 1865. и *История славянских литературь*, С. Петербург 1879. Додатак: Јован Суботић, *Неке черте из повеснице серпског*

књижества (ЛМС, 1847) или превод потпунијег текста на немачком језику (1850).
Јован Ристић, *Новија књижевност Срба* (1852). Ј. Ристић, *Одговор*...(1852)
Куријер, *Српска књижевност* (C. Courieге, Litterature serbe)

4. Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности* (1871)
Додатак: Новаковић, *Историја српске књижевности* (1867), приказ Јагићеве *Historije* (1867), *Први српски песници* (1884)

5. Ватрослав Јагић, *Хисшорија књижевносши народа хрваишкога и срйскога* (1867)
Додатак: В. *Јагић, Југословени (Jihoslovane,* Праг 1865.), В. Јагић, прикази Историје П. Ј. Шафарика и *Историје српске књижевности* Ст. Новаковића.

6. Иван Стојановић, *Дубровачка књижевност* (1900)
Додатак: Иван Стојановић, *Најновија повјест Дубровника* (1903)
Љујо Бакотић, *Срби католици,* (одељак из књиге *Срби у Далмацији,* 1938.)

7. Тихомир Остојић, *Историја српске књижевности* (На основу предавања, објављена посмртно 1923).
Додатак: Ђуро Шурмин, уводни делови из *Повјести књижевности хрватске и српске* (1898)
Јован Грчић, делови из *Историје српске књижевности* (1903).
Тихомир Остојић, *Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића* (1905)
Тихомир Остојић, *Јована Скерлића "Српска књижевност у XVIII веку"* (1910)

8. Андра Гавриловић, *Историја српске и хрватске књижевности* (1927).
Додатак: Јован Бошковић, *Писма о српској и хрватској књижевности* (1892, 1895).
Делови из *Историје југословенске књижевности* Милоша Савковића (1939)

9. Павле Поповић, *Преглед српске књижевности* (1909)
   Додатак: П. Поповић, *Проучавање српске књижевности* (1904)
   П. Поповић, Југословенска *књижевност* (1918) Антун Барац, *Српскохрватска књижевност* (1929) Герхард Геземан, *Српскохрватска књижевност* (1934)

10. Јован Скерлић, *Подела нове српске књижевности на периоде* (1909)
    Скерлић, *Предговор* књизи *Српска књижевност у 18. веку,*
    Матија Мурко, *Историја старих јужнословенских књижевности* (Одломци из Geschichte der älteren südslawischen Literaturen 1910.)
    (Систем српске књижевности, 1966: 34-36)

Исти издавач је прихватио да објави и другу едицију: *Антологију српске поезије у осам књига*. Сврха ове едиције је била, такође, да потврди идентитет српске књижевности, по моделу утврђеном у оним историјама насталим у предјугословенском периоду. *Антологија* је била заснована на полемичком односу према едицији *Српска књижевност у сто књига* Матице српске и Српске књижевне задруге (1958-1966). Нажалост, нишка Просвета је одустала од објављивања и ове едиције са истим образложењем: нема пара. Десетак година касније, *Антологију српске поезије* прихватила су два издавача: БИГЗ и Српска књижевна задруга. Издале су 2004. само две књиге: *Стара поезија* и *Средње доба* (у којој је била заступљена поезија дубровачких песника). После тога је БИГЗ продат Школској књизи из Загреба; објављивање других књига је обустављено.

Ево, укратко, концепције едиције:

Стара поезија представља српску средњовековну књижевност која је настајала у раздобљу од 13. до почетка 18. века. То су текстови духовне, претежно црквене литературе.

Народна лирска поезија садржи најразноврсније облике и врсте лирског народног израза, укључујући народне

умотворине, анонимну грађанску поезију 18. и 19. века, бећарац и ојкачу.

Народна епска поезија доноси избор епских песама сврстаних у више циклуса.

Средње доба доноси песме које су настајале у прелазном добу између средњовековне поезије и романтизма, почев од 15. до 19. века. Песме представљају ренесансу, барок, класицизам и предромантизам у српској поезији.

Романтизам доноси песме настале у једном од најплоднијих раздобља у нашој поезији које траје безмало кроз цео 19. век.

Модерна посвећена је поезији песничких праваца Парнаса и симболизма од осамдесетих година 19. века до другог светског рата.

Доба модернизма доноси поезију која настаје непосредно после Првог светског рата разврстану у више праваца: експресионизам, зенитизам, дадаизам, надреализам, постсимболизам, модернизам, неоромантизам и социјална поезија.

Доба постмодернизма доноси поезију која се почиње неговати од краја педесетих година у оквиру више оријентација, међу којима су неосимболизам, постекспресионизам, неоромантизам, поезија за децу...

Од предговора који су писани за обе ове едиције сачинио сам књигу *Систем српске књижевности*. То је била друга по реду од књига „приштинског трокњижја“. Преко предговора појединим књигама у двема напред представљеним едицијама, *Систем* је тежио ка томе да обнови идентитет српске књижевности и да је прикаже као целовит корпус онако како је схватан у предјугословенском периоду. Дубровачка књижевност је и у овој књизи, као и у оним историјама, представљена као део српске књижевности, а народна књижевност на српском језику била је третирана као српска народна књижевност, а не као српскохрватска народна књижевност (за разлику од онога како је учињено у едицији *Српска књижевност у сто књига*).

Запретани идентитет српског језика

Бављење идентитетом српског језика није била моја професионална обавеза као теоретичара и историчара књижевности; то је била обавеза лингвиста. Зато, у почетку, и нисам сматрао да тим проблемом треба да се бавим. Моји студенти, међутим нису сматрали тако. Погођени чином разбијања Југославије, па и чињеницом да је промењено до тада важеће званично име српскохрватског језика, они су тражили одговор на питање: каква је разлика између српског и хрватског језика? То питање је отварало једно још крупније: могу ли ја, на сличан начин, да потврдим идентитет српског језика као што сам то учинио у области књижевности? Тако сам, хтео-не хтео, био стављен у ситуацију да се бавим и овим проблемом. Из одговора на та питања настаће моји текстови *Дијалектолошке карте српског језика* и *Разликовање српског и хрватског језика*. Оба текста биће прештампани у књизи *Српски филолошки програм* (2000).

Тражење одговора на та питања подстаћи ће и рад на књизи *Срби и њихов језик* чији је прво издање објавио опет Слободан Костић у Приштини 1997. Ова књига је, у ствари, хрестоматија са обимним уводним текстом под насловом *Народни језик Срба и српски књижевни језик* (13-50), На крају књиге дате су, такође, опсежне *Напомене и коментари* (401-480). У хрестоматији су текстовима заступљени следећи аутори: Доситеј Обрадовић, Јозеф Добровски, Јернеј Копитар, Павел Јозеф Шафарик, Вук Караџић, Јан Колар, Људевит Гај, Јован Суботић, Франц Миклошић, Богослав Шулек, Шиме Љубић, Ватрослав Јагић, Ђуро Даничић, Лаза Костић, Димитрије Руварац, Љубомир Стојановић, Милан Решетар, Радослав Грујић, Александар Белић. У књизи су објављени и закључци Бечког и Новосадског договора.

Испало је да је и ова књига полемичка и по наслову и по садржају. Она насловом подсећа, а садржајем се надовезује, на чувену књигу академика Павла Ивића, мог професора, *Српски народ и његов језик* (1971). Главна разлика у тим књигама у томе је што имају различит однос према језику оба народа: и Срба и Хрвата. По академику Ивићу ова два народа имају један језик, српскохрватски/хрватскосрпски. По мени, ова два народа имају различите народне језике. Српски језик, и народни и књижевни, у случају Срба само је штокавски. Хрватски народни језик је

чакавски и кајкавски. На оба та дијалекта/наречја/језика Хрвати су неговали и књижевност. А књижевни језик који су Хрвати у 19. веку преузели од Срба је српски, чак и кад му је давано другачије име.

У *Поговору* књизи, под насловом *Србистика, стање и перспективе,* јасно се истиче ауторово опредељење за неговање србистике, дисциплине коју је Вук утемељио, и за одбацивање јагићевске сербокроатистике, оријентације којој је Ивић остао веран.

Упоредо са поменутим књигама, у којима се утврђивао идентитет српске књижевности и српског језика, следило је и још једно моје ангажовање на припреми обимне едиције под називом *Издавачки пројект „Србистика“*. По овом пројекту требало би објавити пет серија књига. Две серије би се тицале идентитета српске књижевности, које су већ биле представљене у едицијама *Историје српске књижевности* и *Антологија српске поезије*. Нове су биле три серије које су се тицале утврђивања идентитета српског језика. И за њих су дата опсежна образложења. То су ове серије:

Серија а) *Речници српскога језика*. Пројекат је предвиђао да се фототипски објаве речници ових аутора: Јакова Микаље, Делабеле, Теодора Аврамовића, Јоса Волтићија, Јоакима Стулија, Вука Стефановића Караџића, Ђура Даничића, Франца Миклошића, Фрање Ивековића и Ивана Броза.

Серија б) *Граматике српског језика*. Аутори: Бартул Кашић, Франческо Мариа Апендини, Матија Антун Рељковић, Вук Караџић, Павле Соларић, Милован Видаковић, Јован Суботић, Ђуро Даничић, Стојан Новаковић, Томо Маретић.

Серија в) *Правописи српског језика*. Текстови Саве Мркаља, Вука Караџића, Јована Суботића, Ђуре Даничића, Стојана Новаковића. И посебне књиге: Ивана Броза, Драгутина Боранића и Александра Белића.

По веровању приређивача, ових пет серија, састављених углавном од тешко приступачних књига, било је довољно да се на аргументован начин потврди идентитет српског језика и идентитет српске књижевности.

Обнова српског националног програма

Разбијање Југославије отворило је многа питања, па и питање идентитета српског народа и питање српског националног програма. За мене је то питање било неодвојиво од питања идентитета језика, књижевности, писама. Било је и део комплекса питања који се само у том обзору могао да сагледа и решава. Из решавања тога комплекса питања настале су следеће књиге:

а) *Српски национални програм и српска књижевност* (1995). Кључни текст те књиге зове се *Српски национални програм и верско питање*. Он је објављен 1994. године у Хришћанској мисли. У њему се истиче потреба повратка српској филолошкој традицији, посебно ставовима Вука Караџића о верском питању. Ову књигу објавио је Слободан Костић, као прву од мојих књига из „Приштинског трокњижја".

б) *Српски филолошки програм* (2000). У књизи се национални програм дефинише као превасходно филолошки програм. Овај програм се може остварити преко србистике, дакле, једне од филолошких дисциплина какву имају сви европски народи. А да би се ова дисциплина институционализовала, требало би пре свих да се потруде припадници Покрета за обнову србистике.

в) *Увод у србистику* (2002, 2003). Ова обимна књига (598 страна) доноси историју српске филологије, разматра њено место у славистици, однос према сербокроатистици, утемељује кључне односе међу националним наукама које се тичу Срба.

г) *Српска писма* (2006, 2009). Књига посвећена развоју алфабетске писмености од Лепенског вира и винчанске цивилизације до данас. Показује да су се Срби, почев од средњег века, служили глагољицом, ћирилицом и латиницом. У новијем добу Срби источне хришћанске цркве служили су се ћирилицом, а Срби западне цркве латиницом. У савршеним облицима тих писама они се служе и данас.

(Ови пројекти су на нешто другачији начин представљени у Додатку мојој књизи *Гозба* (2019) под насловом *Пројект „Лазарица"*).

*

Четири посебна сегмента у испитивању историје српског народа, који су претходно идентификовани, пружиће свакако богатију слику о стању у овој области него што би то могао да послужи било који посебан сегмент.

Од тих сегмената је свакако посебно важан сегмент *Склоњена српска историја*. Читава једна димензија српске историје, којом се бави србистика, морала је буде склоњена из система европских филологија да би у југословенском периоду могле да несметано функционишу идеје југословенства и сербокроатистике.

Поновним укључивање ове „карике која је недостајала“, дакле самим обнављањем србистике, удовољено је једној од методолошких амбиција уграђених у концепцију ове књиге: да се стање науке о историји српског народа, бар у најкрупнијим сегментима, сагледа у целини, у духу дијалектике конкретног тоталитета.

Од историјских осветљења, међутим, тражиће се и више: да осветли логос историјских дешавања.

ЗАКЉУЧЦИ

Новија историја Европе почиње од 18. века. За тај период су карактеристични процеси афирмације националних језика, развоја националних филологија, неговања националних свести, последично националних вредности, напосе и стварања националних држава.

И српски народ је више деценија био део ових процеса. Из интересних разлога такав развој је сметао неким моћним чиниоцима. Зато су се и потрудили да овај народ скрену са нормалног тока и упуте га на посебан колосек. Учиниће то помоћу међусобно повезаних идеја илирства, југословенства, сербокроатистике. Тако се десило да највећи део двадесетог века српски народ проведе у периоду који се с правом назива југословенски.

Историјска наука која се бави српским народом развијала се у складу са доминантним европским трендовима у овој области: и она се трудила да приказује историјска збивања post festum, посебно она из политичке сфере. Није се много трудила да одговори на питање зашто је баш српском народу запало да има посебну судбину, другачију од судбине других народа. А то значи да није тежила да одговори на питања: зашто је и како дошло до стварања и обнављања Југославије; зашто је ова држава стварно разбијена; какве је то последице стварање и разбијање Југославије имало по историјску науку, како на ону која се заснивала на српској тако и на ону неговану на југословенској тачки гледишта. Да би се на та питања одговорило, било је потребно отворити питање методолошке оспособљености ове историографије да такве и друге разлике уочава; да научна истраживања подигне на ниво историологије.

Упркос трагичних последица које је оставио југословенски период, српски народ је физички опстао. Али је, по завршетку тога периода, био принуђен да се поново сналази и тражи своје место међу другим народима. Српској историјској науци сада предстоји да ипак одговори на питања зашто је и како дошло до поремећаја у историји Срба, и како да се овај народ врати на пут нормалног развоја.

Сложени проблеми којима се ова књига бави, могу се, накнадно, свести на неколико кључних.

1.

Процеси карактеристични за новију историју Европе, почели су од појаве протестантизма почетком 16. века. Интензивирани су у 17. и 18. веку у време верских ратова католика и протестаната у Европи који су посебно били оштри међу популацијама истог језика. Да би овакву историјску ситуацију превладали, мислећи људи међу Немцима, налазили су ослонце у заједничким вредностима завађених популација. Нашли су их у заједничком језику и култури која је на њему израсла. На тој спознаји почео је интензиван процес свестраног уједињавања разноверске популације немачког језика, неговања заједничке књижевности Немаца, најзад и њеног политичког уједињавања у виду формирања Немачког царства. Адекватни процеси довешће истовремено и до интеграције политички разједињене популације италијанског језика стварањем Краљевине Италије. А куда су ти процеси водили, можемо видети по данашњим националним државама којих у Европи у 18. веку није било: Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка итд.

2.

Исти процеси националне хомогенизације, који су захватали многе европске народе, имали су посве другачији смисао за популацију која је живела на простору Хабзбуршке монархије. Ову држава, устројена још у средњем веку, била је вишеверска, и вишејезичка и вишенационална. Процеси који су водили уједињавању Немаца и Италијана, али и других народа у њиховом суседству, претили су растурању анахроне Аустрије. А да ће се та претња обистинити, показаће се на крају Првог светског рата, када Аустро-Угарска буде распарчана и на њеном тлу буде створено неколико националних држава.

Својим устанцима на почетку 19. века против власти Турске а за национално ослобођење и уједињење, Срби су у овим процесима и чак и предњачили. Они су већ били почели да стварају

своје националне државе: Србију и Црну Гору. Релативно рано, међу првим словенским народима, почели су да стварају и развијају респективну националну филологију. Самим овим учинцима објективно представљали опасност за опстанак Аустрије. То је био главни разлог да ова држава предузима превентивне мере за елиминисање будућег противника.

3.

Појаве идеја илирства и аустро-хрватске идеје југословенства у овој књизи се тумаче се као израз настојања Аустрије да незаустављиве процесе националних хомогенизација држи под контролом и да их каналише у жељеном правцу.

Главни резултати тих истраживања тичу се идеја југословенства и сербокроатистике. Они су показали да хрватска идеја југословенства није била у основи добра и племенита, како се обично ова идеја пропагирала и бранила, већ да је одувек имала патолошку (геноцидну) основу. Лоше последице које је она проузроковала не треба зато превасходно тражити у њеним реализаторима, већ у самој идеји. Аустро-хрватска идеја југословенства, праћена идејом сербокроатистике, наметала став да су Срби и Хрвати један народ под два имена, односно да су два народа који су створили исти језик па зато тај језик треба да има двонационално име. Ма како увијана у примамљиве обланде, ова идеја је битно одступала од стандарда који се тичу других европских народа. Комплементарне идеје сербокроатистике и југословенства деценијама су наметани и одржавани реторичким средствима; права њихова природа показаће се по последицама. Приликом разбијања Југославије, погубне резултате те идеје никаква реторика више не може да прикрије. Илузорно је и очекивати да се на њој икакво здраво заједништво у популацији бивше државе може градити.

4.

Пошто је Југославија, заснована на овој идеји југословенства, престала да постоји, а Србија и српски народ су ипак

опстали, нужно је подсетити шта би овај народ требало да учини да би се вратио међу европске на месту какво је имао у предјугословенском периоду. Кључну улогу за одговор на та питање треба да има србистика, научна дисциплина о Србима која у југословенском периоду није постојала, а коју треба обновити.

Најкраће саопштено, анализа указује на следећа сазнања:

а. Србистика треба да се врати у систем европских филологија из којега је у време превласти сербокроатистике била избачена. Са обновом србистике треба да се врати историјско име језику српског народа најпре у најважнијем пројекту САНУ, Академијином Речнику. Бар у Србији не треба употребљавати друго име за овај језик, већ само његово историјско и идентитетско име: српски језик.

б. Треба радикално одбацити хрватску идеју југословенства и вратити се српској идеји југословенства (прецизније: јужнословенства). То практично значи да и Срби треба убудуће да се понашају по стандардима који важи за све друге народе и којих су се, углавом, држали у предјугословенском периоду.

в. Срби треба да се врате ставу да су и сами мултиконфесионалан народ, као и други европски народи. – Тим повратком би одбацили и саму геноцидну природу хрватске идеје југословенства чијим је остваривањем учињено да и католичка и муслиманска популација која говори истим језиком као и православци буду искључене из српског корпуса. Ако се доследно поштују принципи који важе и за ове универзалне религије, у њима мора да има места и за српски народ.

г. Срби, после свега, немају права да се одричу ниједног дела ни свог народа ни своје књижевности, па ни дубровачке књижевности. - Чим се дозволи да се неки од стубова система поруши, цео систем постаје подложан рушењу. Историја је показала да се тиме не руши само систем на којем се гради корпус српског народа, већ и да се нарушава одржив поредак свих европских народа.

с. Од српских националних институција треба очекивати да и саме допринесу оваквом учвршћењу историологије српског народа. Тек уз помоћ историологије, тј. уз осветљавање логоса историјских збивања, оне ће моћи да обави свој историјски задатак не само према свом народу већ и према другим народима са којима су упућени да живе у историјској заједници.

УМЕСТО ПОГОВОРА

ГЕОПОЛИТИЧКЕ МОГУЋНОСТИ СРПСКОГ НАРОДА. ОСВРТ НА НАЈСЛАБИЈЕ ТАЧКЕ

ВОЈИСЛАВ ДЕВИЋ, архитекта

Драги Војо,

У време моје младости често сам могао чути да се за понеког сабрата каже да „има црва“. То је значило не само да има талента, већ да има нешто што га мучи, гризе, опседа. Да и Ви имате црва то сам знао и раније, док смо се чешће виђали, понекад и сарађивали. Ваше последње писмо, а још више текст *Стратешка ситуација будућности Србије,* који сте ми послали ради размене мишљења, убедили су ме да у то више сумње нема. Из Вашег текста видим да стављате на увид ни мање ни више него укупно 21 сценарио за решење питања будућности Србије. Препознао сам у тексту сабрата чији црв гризе сличан проблем као и онај који и мене већ скоро три деценије опседа. А тај је проблем: како је наш народ доспео до трагичног положаја у 20. веку и како да се из тог положаја спасе.

Иако смо и Ви и ја здушно ангажовани да исти проблем решавамо, бојим се да ћемо тешко моћи да нађемо заједнички језик. Струке из којих смо израсли, и у оквиру њих деловали више деценија, учиниле су да исти проблем сагледавамо са различитих страна. Ви ћете увек на исти проблем гледати као неко ко је архитекта и урбаниста, а ја као неко ко је по образовању и начину мишљења професор теорије књижевности, методологије проучавања књижевности, дакле по струци филолог.

Колико видим, постоји, ипак, једна важна додирна тачка. То је геополитика. Геополитика је последњих деценија постала важна дисциплина у свету. Из те области и ја имам и једну посебну књигу која се зове *Филологија и геополитика* (2014).

Геополитичким проблемима бавио сам се и у другим књигама, посебно оним из области политикологије. За разлику од других аутора, за мој приступ је карактеристично да овим проблемима прилазим са филолошког аспекта, како обично други геополитичари не чине. Они се, по правилу, понашају на очекиван начин: не скрећу од темељних сазнања о повезаности географије и политике. По мојим истраживањима и сазнањима, српски случај је специфичан у односу на друге народе. Сви главни проблеми, са којима су се Срби носили у 20. веку, настали су у области филологије. Зато се и не могу темељно схватити ако се не сагледају и реше најпре у тој области.

Иако претпостављам да ћемо се око ове полазне тачке тешко сложити, ипак не пропуштам прилику да о мом виђењу овог проблема још једном нешто кажем. Чиним тако јер видим да се међу мојим сународницима нашао још неко ко озбиљно размишља о стратешкој ситуацији државе Србије, свеједно у којем смеру тражио решења. И овога пута истичем да ми моја филолошка струка омогућује да видим и оно што и Ви, као и други истраживачи, обично игноришете или маргинализујете. По мојим сазнањима, испада да је посебан и главни проблем српског народа постало нешто што код других народа и није проблем. А то је назив језика који су створили и однос према том језику.

Да само подсетим на конкретну ситуацију са стратешким импликацијама. Садашња Република Србија има границе са Републиком Хрватском прво дуж Дунава, па у Срему код Батроваца; са Републиком Босном и Херцеговином дуж Дрине; са Републиком Црном Гором код Бродарева. А иза тих граница постоје популације које говоре истим језиком, само се тај језик иза тих граница и другачије назива и другачије третира. А тако се не чини нигде другде у Европи. Ни у другим европским државама језичко-етничке границе и државне се сасвим не поклапају, али су ипак те границе много природније од овог провизоријума који је настао после разбијања Југославије.

У другим европским земљама, сем тога, не постоји случај да се један исти језик и третира и назива онако како се то чини у Србији. А у самој Србији озакоњена је пракса да се језик којим говоре православци назива српским језиком; кад истим језиком говоре католици он се назива и третира као хрватски, а кад га говоре муслимани, исти језик се назива и третира као бошњачки

или босански. Ни таква државна и филолошка политика не спроводи се нигде у Европи.

Обрадовало ме је кад сам видео да у свом тексту помињете и професора Љубишу Деспотовића. Неке од књига Деспотовића сам и ја читао, а неким његовим ставовима сам се и посебно бавио. У последњој од њих, *Геополитика светосавља* (2019), видео сам и да је и номинално прихватио израз и појам Природна Србија; чак се изричито позивао на мене. Нећу пропустити прилику да на потпуније значење тог појма подсетим и поводом Ваших набрајања могућих сценарија за стратешко сагледавање Србије као државе.

Појам Природна Србија се, у мом поимању, сасвим јасно разликује од појмова Краљевина Србија, Република Србија, Велика Србија. Јер је садржина поменутих појмова у основи политичка. Они подразумевају државу каква је постојала, каква сада постоји, или има у виду пројекцију неке будуће Велике Србије. У сва три случаја не може се казати да су такве творевине засноване на природним основама. Бар оне историјске творевине, које су постојале, или постоје, грађене су према политичкој вољи чинилаца који су српском народу одређивали судбину.

Супротно од тога, у основи је појма Природна Србија, његова филолошка утемељеност, каква у принципу треба да постоји код националних држава. Такве државе су се у Европи почеле заснивати почев од уједињавања популације немачког, односно италијанског језика у државе које се већ век и по зову Немачка и Италија. Националне државе које су у Европи после тога настајале по том основном моделу, уједињавале су се као истојезичне популације без обзира на верске разлике својих држављана. Да само поменем неколико од тих држава: Грчка, Бугарска, Пољска, Чешка, Словачка, Словенија. Ове државе су настајале на геофилолошком простору на којем је претходно постојала популација која је говорила грчким, пољским, чешким, словачким или словеначким језиком.

Тако је почело да бива и са Србима пре него што су почетком 19. века почели да обнављају своју државу на простору тадашњег Београдског пашалука. Треба се само сетити Доситеја Обрадовића и његовог *Писма Харалампију* из 1783. године. У том тексту постоји реченица: „Вера и закон се може променити, али род и језик никада“. У тој реченици ја видим најјасније дефинисан

простор Природне Србије. Другим речима казано: Природна Србија постоји на простору у којем је обитавала или обитава популација која говори српским језиком, било које вере била и било у којој се држави налазила. То уопште није произвољан став. Иза таквог става стоји европска филологија; на таквом ставу израсла је и дисциплина која се бави Словенима, славистика. У духу таквог става деловао је и Вук Караџић, велики Европљанин, и то још у време кад Срби нису имали никакву државу и кад су је тек почели обнављати.

За историчаре не би требало да буде спорно да је ослобађање Срба од турске власти, почетком 19. века, текло упоредо са процесима уједињавања Немаца и Италијана. Пошто се борба ових народа одвијала под геслом борбе за стварање Велике Немачке и Велике Италије, слично је било и код Срба. Израз Велика Немачка и Велика Италија ипак се у основи одвијао у знаку борбе уједињавања ових народа на природним језичко-етничким основама. Израз Велика Србија је, у конкретним историјским условима, односио се више на Србију која би се простирала знатно шире од постојеће. Само у најслободнијим пројекцијама могао се тицати уједињавања популације етнофилолошког простора целог српског језика.

Треба знати шта се десило Србима па да им природан и нормалан пут буде ускраћен. Нашле су се снаге, које су, из властитих интереса, поткопале идеју да и Срби, као и сви други народи, имају право на тежњу ка Природној Србији, као језичко-етничкој заједници укупног српског народа. Ради остварења тог циља аранжирана је пројекција по којој сви други европски народи имају своје посебне језике, а да Срби свој властити језик немају. По тој пројекцији језик Срба је требало да истовремено постане и језик Хрвата; да буде српскохрватски, односно хрватски или српски. Та пројекција се заступа од Илирског покрета, још изразитије од устоличења идеје југословенства и сербокроатистике 60. година 19. века; посебно од стварања Југославије. Нисам једини филолог који је, у низу књига, објашњавао како се и зашто нешто такво дешавало.

Треба, међутим, разликовати појам Природне Србије од самог израза Природна Србија. Осветљавањем Природне Србије, као и други обновитељи српске филолошке традиције, бавио сам се озбиљније од разбијања Југославије. Сам израз Природна

Србија први пут сам употребио у књизи интервјуа Биљане Живковић са мном објављеној под именом *О српском питању* (2012) у одељку посвећеном српском националном програму (189-190). Цео један интервју госпође Живковић са мном, под насловом *Природна Албанија и Природна Србија,* објављен је у мојој књизи *Историја и филологија* (2014:169-179). У том разговору се, међу осталим, каже како се у Хашком трибуналу, у ствари, судило Природној Србији. Наводим карактеристично место:

> На једном рочишту овог Трибунала, академик Чедомир Попов поставио је реторско питање: колико Србија треба да буде мала да не би била велика!? Да бисмо знали значење појма Велика Србија, треба да знамо и шта је то Природна Србија. У центру процеса поништавања Природне Србије у југословенском периоду на делу су била два пројекта: пројект Велике Хрватске и пројект Велике Албаније. И један и други пројект носили су са собом своју реторику, али и геноцид и етничка чишћења. То што је доживела држава Југославија има везе са филологијом. Најважније питање нису државне границе, него народ. У том смислу Срби су претрпели највеће жртве: угрожен им је идентитет. (177)

Видео сам, на неким телевизијама, рецимо на Телевизија Хепи, да се према изразима Природна Србија и Природна Албанија, учесници у разговорима односе као појмовима проистеклим из шиптарске геполитичке мисли. Ни не дај Боже да би се могло знати за извориште тих појмова, и да би се и домаћи извори могли консултовати.

Проблем је у томе што и у постјугословенском периоду контролни пунктови нису одстрањени. А да је тако, имам и непосредна сазнања.

Да наведем само два примера који могу да илуструју ситуацију. Оба примера су везана за Политику, најзначајније новинско гласило у Србији са националним педигреом. А то је и лист у којем сам објавио више текстова од 1963-2006. Последњи који је објављен имао је наднаслов *Распарчавање српског језика* (11. 11. 2006).

У овом листу је крајем 2016. и почетком 2017. више од три месеца вођена анкета под насловом *Сачувајмо српски језик*. Политика није објавила мој текст писан за ову анкету под именом *Српски језик – целина или парче?* А каквим то ставовима није хтела да да реч може се видети у истом тексту који је објављен у

часопису Политичка ревија (2/2017). Политика није хтела, такође, да објави ни други мој текст писан за рубрику Погледи, послат пред најављени Конгрес слависта у Београду 2018. под насловом: *На Конгрес - са Вуком или са Белићем?* (И овај текст је објављен у мојој књизи *О обнављању србистике*, 2019). Поруке и једног и другог текста су јасне: ако следимо Вука, Срби имају и имаће властити језик. Ако следимо Белића, Срби ће свој језик делити са Хрватима. Проблем који сам отварао није безазлен. Обележио је судбину српског народа у трагичном 20 веку. Судбина текстова које спомињем сведочи да су у Србији још у превласти снага које раде на распарчавању српског језика. Дају овом народу да имају само један део његовог некад целог националног језика.

По сазнањима које јавно износим, у књигама, српска кола кренула су низбрдо у двадесетом веку, тачније од стварања Југославије. Тек тада је, и то на нивоу новостворене државе, устоличена идеја да Срби и Хрвати имају исти језик. Самим тиме је легализован став да на простор српског језика имају пуно право да претендују и Хрвати. Тако је омогућено да са једнаким правом на геофилолошки простор Природне Србије слободно може да претендује и Велика Хрватска. Тако се десило да се, у готово читавом југословенском периоду аранжира борба између идеје о Великој Србији и идеје о Великој Хрватској.

Како се ово надгорњавање завршило, сведочи трагедија коју је доживела укупна популација на геофилолошком простору Природне Србије. Једина добра страна тога догађаја била је у томе што се, разбијањем Југославије и стварањем самосталне Хрватске, хрватска страна одрекла и своје идеје југословенства, и своје идеје сербокроатистике на којима је градила тезу о језичко-етничком заједништву са Србима. Посебно што је сама прогласила да језик Хрвата није више српскохрватски, већ да је то посебан хрватски језик. При томе се пројектанти ове политике нису вратили оном хрватском књижевном језику изграђеном на народном језику Хрвата, који је био идентификован у славистици, него су прихватили ону варијанту језика који је легализован као хрватскосрпски на Новосадском договору 1954. Тај догађај је био од значаја и за српску филологију. Пре свега зато што су од тада и српски филолози доведени у ситуацију да проблему идентитета српског језика приступе као еминентно научном проблему.

Као методолог по струци, нисам се могао искључити из решавање ових проблема. А као и други моји филолошки блискомишљеници, видео сам и ја да се тај проблем може потпуније сагледавати тако што би се обновила српска филолошка традиција из предјугословенског периода, што би се српска филологија вратила у систем филолошких дисциплина словенских и европских народа из којег је током читавог југословенског периода била избачена. Најзад, и што би се вратила у живот србистика, дисциплина чије је латинско име serbica било употребљено још 1814. Чињенице сведоче да је тај напор наишао на непремостиве препреке. О потреби да се оне савладају говори се у више мојих објављених књига. Овде цитирам реченице из једне од њих која још није објављена.

> У Републици Србији још увек нема катедара за србистику, ни института за србистику. Србистика, као филолошка дисциплина о Србима, још није институционализована у матичној држави српског народа, не изучава се као посебна филолошка дисциплина. У њој се не може на регуларан начин стећи звање србиста, као што се може стећи звање англиста, русиста, словакиста, хунгаролог, албанолог...
>
> Тако, како је у Србији, није у матичним државама европских народа са којима се Срби могу поредити, као што су, примера ради: Словенци, Бугари, Словаци, Чеси, Пољаци, Руси, Немци, Енглези, Румуни, Мађари, Шиптари... У матичним земљама свих тих народа нормално се изучавају властите националне филологије.
>
> Неадекватно стање које је настало у обновљеној Србији последица је југословенског периода.

Кратко речено: да је у Србији било разумевања за ставове овакве садржине, у њој би до сада било однеговано преко 20 генерација школованих србиста.

Надам се, драги Војо, да ми нећете много замерити што сам Ваше писмо, а још више Вашу иницијативу за разматрање стратешке ситуације државе Србије, искористио да још једном проговорим о овом великом проблему.

Провео сам највећи део свог радног века као универзитетски професор. Од људи моје струке највише ми је импоновао онај гимназијски професор из Крагујевца 1941. који није хтео да се

одвоји од својих ђака које су водили на стрељање. Рекао је: Ја и сада држим час... Од мене струка, срећом, није никад тражила тако нешто крупно. Тражила је само да не одустанем од става који гласи: немојте распарчавати српски језик као целину. Јер тим распарчавањем стварате основе да се распарча српски народ, али и српска држава, она која постоји и каква би могла постојати у природним околностима и на природан начин, ако хоћемо да делимо судбину других европских народа и њихових држава.

Признајем да ми није било тешко да у научним студијама и на дијалектолошким картама јасно покажем разлике и границе природног (народног) српског и народног (природног) хрватског језика. Исти текстови објављени су у мојим књигама *Српски филолошки програм* (2000) и у хрестоматији *О обнављању србистике* (2019). Са научне тачке гледишта, дакле, није тешко правити разлике између Природне Србије или Природне Хрватске. Али је велики политички проблем наше државе што се тако нешто не дозвољава или се онемогућава. Односно, што се ћутке прелази преко проблема као да не постоји.

Драги Војо,

Ваше писмо стигло је на други дан Ускрса, 20. априла 2020. То је била шеста недеља напада корона вируса на нашу земљу. И Вери и мени се променио живот као и другим нашим суграђанима. Не излазимо из стана. Гледамо на телевизијама разне емисије, највише оне које се тичу борбе са пандемијом. Мало по мало, али све поузданије, враћа нам се поуздање и у наш народ и у нашу земљу. Спознајемо да имамо прворазредне и одговорне лекаре, пожртвовано медицинско особље, уређен медицински систем. Откривамо да имамо и озбиљну и уређену државу у којој свако ради свој посао.

Мене посебно импресионира што се са највећим поштовањем изговарају речи струка и наука, што су струку и науку спремни да уважавају и слушају и државници, политичари и грађани, али и многи медији. Преиспитујем се. Бар накнадно доживљавам сатисфакцију за моје досадашње ангажовање као стручњака и научника у напору да се нађе неко конзистентно решење и за Србе. Кад све саберем: увиђам да сам и ја био међу онима који су се понашали слично као и данашњи стручњаци у области медицине.

Не кријем да ме ови догађаји подсећају на ситуацију из деведесетих година. Признајем да сам тадашњу ситуацију доживео као много трагичнију од ове данашње. Тих година је у крви разбијана земља коју сам волео, а мој народ, заједно са прецима који су је стварали, стављан је на стуб срама. Деведесетих година био сам један од српских филолога којима је историја наменила бар донекле сличну улогу оној коју данас имају лекари, епидемиолози, инфектолози, пулмолози који одговорно раде за опште добро оно што они знају да треба чинити. А баш такво поређење нагони ме да примећујем и битне разлике у односу средине према филолозима који су се, такође, на сличан начин борили за обнову српске филолошке традиције, за враћање србистике у систем европске филологије. Наше научне симпозијуме, часописе и књиге, разне врсте активности, игнорисали су медији; није хтела да их примети ни држава.

Чак ни колеге по струци нису се понашале на очекиван начин. Кад је била разбијена Југославија, било је нормално, на пример, што је на мом Филозофском факултету у Новом Саду престао да постоји Институт за југословенске књижевности. Али није било нормално што на истом Факултету није прихваћен предлог да се нађе место и за Катедру за србистику поред већ постојећих катедара за англистику, германистику, хунгарологију, словакистику, румунистику, русинистику.

Срећом, па се сви чиниоци нису тако игнорантски понашали. И сада се са захвалношћу сећам подршке коју сам добио од часописа Хришћанска мисао, који излази у Ваљеву. У августовском броју 1994. ово важно гласило Српске православне цркве објавило је мој текст *Српска књижевност и верско питање*. У тексту су јасно били испољени ставови да се треба вратити Вуковим ставовима о идентитету и интегритету српског језика и српске књижевности, и о идентитету српског народа као мултиконфесионалног. Тај гест је обећавао подршку једне од најважнијих националних институција српског народа. Испало је, ипак, да је овај текст одиграо и једну неочекивану улогу. Довео ме је у везу са једним од најзначајнијих српских православних песника Слободаном Костићем, професором приштинског Филолошког факултета и директором Националне и универзитетске библиотеке у Приштини. Његова подршка и подршка његове средине били су

пресудни за утемељење Покрета за обнову србистике три године каније (1997) и покретање часописа Србистика/Serbica. Бар за део Србије и део научне и стручне јавности, србистика је била институционализована. Постојала је као могућност српске обнове, обнове Природне Србије.

Показаће се, међутим, да су и противници идеје о обнављању српске филолошке традиције имали своју стратегију деловања. А каква је била та стратегија може да посведочи један крупан догађај: Други конгрес српских интелектуалаца који је одржан у Београду 22. и 23. априла 1994. пред око 1000 учесника. О том догађају имам и посебан текст који се зове *Шта се десило на Другом конгресу српских интелектуалаца* (прештампан је у мојој књизи *Обнова српског националног програма*, 2010). Чињенице показују да је овај велики скуп био организован са посебним циљем. Председник овог скупа, и председник Српског сабора, који је скуп организовао, академик Павле Ивић, имао је главни реферат у којем се залагао да се, после разбијање заједничке државе, српски књижевни језик стандардизује на основу екавице, а да се ијекавски препусти другима. Таквом ставу се током дискусије на Конгресу успротивио тада један млади професор, русиста Радмило Маројевић, Црногорац и Србин, који говори и пише ијекавски. У дискусији која је настала, предлог Павла Ивића није прихваћен, разводнио се, претворио се у епизоду Конгреса. Идеја о целовитости српског језика тако је остала непоражена.

За тај Конгрес, и ја сам имао припремљено саопштење-реферат под насловом *Националне институције – највећа слабост српског народа*. Међу пријављеним за обраћање Конгресу читано је и моје име. Али ми није омогућено да се обратим скупу.

Већ на том скупу почео сам да схватам да професор Маројевић и ја имамо у основи исте ставове о српској филолошкој традицији, о србистици. Деценијама, међутим, остала ми је загонетка како је дошло до тога да он на скупу добије реч, а ја не. Најзад смо и то питање разрешили. Срели смо се 2019. на Сајму књига у Београду и он ми је објаснио загонетку. Довољно је било да помене само једно име. Међу онима који су могли да му дају реч био је академик Владо Стругар, историчар, такође Црногорац и Србин.

Мој поменути текст *Националне институције – највећа слабост српског народа* не спада у моје најбоље текстове. Али спада

у најзначајније. Објављен је већ у јануару 1995. у Приштини, у књизи *Српски национални програм и српска књижевност,* а после више пута прештампаван (последњи пут у књизи *О обнављању србистике,* у издању Института за политичке студије у Београду 2019). Значајан је пре свега по томе што је отварао питање слабих тачака српског народа, и што је на њих конкретно указивао. У тексту су помињане Српска академија наука, Матица српска, Српска књижевна задруга, Српска православна црква, полиција. Свим тим институцијама бавио сам се касније и у посебним текстовима. Моје тадашње виђење у потоњим текстовима се само конкретније потврђивало и продубљивало. А потврђивало се и сазнање да неће доћи до препорода српског народа у области филологије ако се не неутралишу оне најслабије тачке српског народа.

Сада, 26. година после Другог конгреса српских интелектуалаца, не могу да кажем да сам погрешио у указивању на најслабије тачке српског народа. Али сада много јасније видим историјски значај који је овим институцијама био намењен у преломним 90-тим годинама. Оне су, у периоду Титове владавине, биле припремане да напусте властиту традицију из предјугословенског периода. Припремана је и пракса да баш ове институције симулирају да је са српском филологијом све у реду и у временима када је требало наћи прави излаз за српски народ. (А да је симулирање једна од изразитих карактеристика доба у којем живимо, то је показао Жан Бодријар, један од најбољих филозофа постмодерног доба).

Овом приликом ћу само подсетити на оно што те институције и данас чине.

Српска академија наука. Било је природно што су Срби у процесу обнављања српске државе у 19. веку створиле националну академију наука. И било је природно што је већ на почетку живота Српске краљевске академије створен посебан Лексикографски одсек (1893) који је почео да скупља грађу за Академијин *Речник српског књижевног и народног језика*. На том пројекту се радило тачно шездесет година: од 1893-1953. Али, у овој институцији, после њеног преименовања у Српска академија наука и уметности, преименован је и њен главни пројекат, Академијин Речник. Од 1960. до данас резултати овог пројекта излазе

под именом *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Издања овог Речника и даље припрема Институт за српски језик при Српској академији наука. Тако нешто није ни природно ни нормално.

Ваљда је ово јединствен случај у Европи. Република Србија, новцем својих грађана, финансира квазинаучно доказивање да су Срби народ без свога језика.

Матица српска, била је једна од првих научних и културних друштава створених међу словенским народима. Од 1825-1954. у овој институцији заступан је став да је језик Срба српски. На Новосадском договору који је одржан 1954. у Покрајинском комитету Савеза комуниста Војводине, овај језик је добио ново име: српскохрватски/хрватскосрпски, односно хрватскосрпски/српскохрватски. То је био почетак једне новије српске низбрдице. У правописима који су издати 1960. у два посебна издања, легализован је став да се овај један и јединствени језик дели у две посебне варијанте. *Rječnik hrvatskosrpskoga jezika*, штампан у Накладном заводу Хрватске латиницом и ијекавски, посредно је легализовао хрватски део заједничког језика, а *Речник српскохрватског језика* који је издала Матица српска легализовао став да екавица и ћирилица представљају српски део заједничког језика.

Овакво разбијање српског језика, претходно проглашеног за заједнички језик Срба и Хрвата, било је најава догађаја који ће водити ка цепању једнојезичке заједнице по разним основама које су се десиле три деценије касније. Матица српска никад није смогла снаге да се јавно и аргументовано одрекне Новосадског договора, једне од најтамнијих догађаја и у својој историји и у историји српског народа.

Пошто то није учинила славна Матица српска, која од 1864. столује у Новом Саду, овај неопходан посао обавила је једна друга Матица, Матица српска у Дубровнику, која је постојала у предјугословенско време (1909-1914) а обновљена у Београду 1909. Учинила је то 6. децембра 2014. на својој Свечаној седници којим је обележила шездесету годишњицу Новосадског договора у истој сали Покрајинског комитета Савеза комуниста Војводине у којој је Новосадски договор одржан. Том приликом је промовисан зборник *О идентитету српског језика* који је објавио све материјале који се тичу Новосадског договора. На овом јавно

одржаном скупу није било представника Матице српске ни Српске академије наука.

Српска православна црква. Понашање ове значајне институције српског народа према филолошким проблемима мењало се током новије историје. Докле год су се Срби у 19. веку борили за стварање националне државе по узору на друге народе, и Српска православна црква је давала подршку ставовима Доситеја Обрадовића и Вука Караџића о мултиконфесионалности српског народа. Такав однос се најбоље могао видети у главној београдској цркви, Саборној цркви. На улазу у ту светосавску цркву су од 1897. гробови Доситеја и Вука.

Са стварањем прве Југославије на штросмајеровско-јагићевским идејама, као државе једног троименог и троплеменог народа Срба, Хрвата и Словенаца, који говоре једним језиком, Срби су сведени на православни део тога народа. Последице таквог третмана ни до данас нису санаране.

А какве су последице најбоље можемо сагледати на филолошком плану и то у самој Републици Србији. У овој држави легализује се пракса да српским језиком говоре само православци; католици истим језиком говоре под именом хрватски језик, а муслимани у Србији говоре бошњачким/босанским. Овакво разбијање језика се на још драстичнији начин може сагледати у Републици Босни и Херцеговини. У овој држави популација једног језика а три вере, на основу идеја Штросмајера и Јагића, проглашена је за три народа. Па је испало да сваки од ова три тако легализована народа говори посебним језиком. Тако није чињено нигде у Европи. А у Европи крајем 20. века није било ни верских ратова који су проглашавани за међунационалне. Из тако аранжираних ратова, српском народу лепљена је етикета геноцидног народа.

За тако насталу ситуацију део одговорности мора да сноси и Српска православна црква.

Националне службе безбедности. Ни сада, као ни 1994, не знам довољно о делатностима обавештајне службе коју и држава Србија мора да има. Знам, међутим, оно најбитније: да је таква служба настала из делова оне службе која је формирана у Титовом периоду. Најбитнија политика тог периода тицала се и

филологије. Њена карактеристика је била: да ни у Југославији ни у Србији не може да има места за националну филологију о Србима, за србистику. И у овом тексту подсетио сам на резултате те политике: скоро тридесетак година после обнове српске државности, у Србији нема ниједне катедре за србистику, ниједан студент не може легално да добије диплому као србиста. Као грађанин ове државе, имам право да питам: „Шта радите, бре!“

Пред народом и историјом полажемо рачуне и ми српски филолози који смо сматрали и сматрамо да, упркос изостанка подршке, треба да се понашамо као научници и стручњаци. Ако се испостави да је и после свега српски народ опстао, као једно од објашњења зашто се тако десило, може да буде и чињеница да су се планери разбијања Југославије бар у нечему прерачунали. Мимо њихове контроле, и у области филологије, било је и оних који су се понашали како је једино требало да се понашају - као стручњаци! Да опет цитирам Хегелову реченицу: „Логос ради свој посао навелико“.

У време кад Вам пишем ово писмо, осећам се и понашам као и други моји вршњаци који спадају у ризичне групе. И ја очекујем да одем у викендицу, да се нагледам дрвећа, траве, зелене детелине.

А што се будућности српског народа тиче, и мноштва сценарија који Ви предлажете, сматрам да је најважније опредељење за онај модел који треба да буде у темељу свих геополитичких модела. То је модел Природне Србије као природне језичко-етничке заједнице у којој треба да има места за све верске, националне, политичке, професионалне, старосне групе, дакле за модел који важи за друге европске државе и друге народе. Сматрам да је таква, Природна Србија, нормална. Тек таква Србија може да нађе природно место међу другим европским народима и државама. О моделима или сценаријима њеног успостављања може се говорити тек кад се то темељно питање реши. Истина је да је данашња ситуација популације која говори српским језиком много сложенија него што је била пре стварања Југославије и наметања сербокроатистике. Али то не значи да је она и безизлазна. Полазим од тога да је дугорочни интерес свих делова ове

заједнице да се њихов суживот одвија на нормалан начин, као и код других народа.

Моја укупна знања сведоче да је таква заједница постојала у филолошким ставовима деветнаестог века, и у Матици српској, и у Академији, у Српској православној цркви, у образовним систему. Али је постојала и у Матици српској у Дубровнику и другде широм простора где се говорило српским језиком. А то је највећи део бивше Југославије. Да би таква природна заједница васкрсла, после њеног темељног поткопавања у југословенском периоду, и после владавине сербокроатистике, треба отклонити оно што чини најслабије тачке српског народа. Ништа ме не може убедити да се то не може учинити. Ако се зна циљ, наћи ће се и снаге које ће тај циљ остварити.

Христос воскресе!

Ваш Петар Милосављевић

Нови Сад, по Ђурђеву дне, 6. маја 2020.

НАВЕДЕНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Смиља. *Геноцид у Југославији у светлости међународног права.* Београд 1992.

Барт, Ролан. *Увод у структуралну анализу приче*. Летопис Матице српске. Јануар 1971.

Белић, Александар. *Србија и јужнословенско питање*. У зборнику *Историја једне утопије, I.*

Белић, Александар. *Вук – ујединилац Срба и Хрвата у књижевном језику*. У књизи Петар Милосављевић: *Срби и њихов језик*, Приштина 1997, Београд 2002.

Бродел, Фернан. *Идентитет Француске.* Београд 2010.

Бакотић, Луjо. *Срби у Далмацији од пада Млетачке републике до уједињења*. Београд 1938, Нови Сад 1991.

Broz, Ivan – Iveković, Fr. *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb 1901.

Бранковић, Ђорђе. *Хронике славеносербске*. Приредила Ана Кречмар. До сада штампано три тома. (САНУ, Београд, 2008, 2011, 2018).

Бујуклић, Жика. *Правнички домети песника Лазе Костића*. Београд 2018.

Gay, L. *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja* od L. o G. Budim 1830. Прештампано у књизи Петар Милосављевић: *Српска писма*, Бања Лука 2006, Београд 2009.

Дворниковић, Владимир. *Карактерологија Југословена*. Београд 1939.

Дедијер, Владимир. *Прилози за Биографију Јосипа Броза Тита*. Београд 1953.

Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. Rijeka 1983.

Dedijer, Vladimir, Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić. Istorija Jugoslavije. Beograd 1972.

Декларација о имену и положају хрватског књижевног језика. Прештампано у зборнику *Српско питање и србистика*. *Документи и коментари*. Бачка Паланка – Ваљево 2007.

Деретић, Јован И. *Античка Србија,* Темерин 2000.

Деретић, Јован И, Антић, Драгољуб П. *Историја Срба и Руса, I, II*. Београд 2011.

Деспотовић, Љубиша. *Геополитика светосавља*. *Српско национално питање у распону од кштене до природне Србије*. Сремски Карловци 2019.

Диклић, Момчило. *Српски народ у авнојевској Хрватској*. Београд 2019.

Дошлић, Ненад. *Матица српска 1941-1951*. Нови Сад 2011.

Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије, I, II*. Београд 1989.

Екмечић, Милорад. *Дуго путовање између орања и клања*. *Историја Срба у новом веку (1492-1992)*. Београд 2007.

Екмечић. Милорад, *Печат Милорада Екмечића*. Београд 2018.

Енциклопедија српске историографије. Приредили Сима Ћирковић и Раде Михалџић. Београд 19997. Жанин-Чалић, Мари. *Историја Југославије у 20. веку*. Београд 2013.

Ивић, Павле. *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци - Нови Сад 1998.

Ивић, Павле. *Језик у немањићкој епоси*. У првој књизи едиције *Историја српског народа*.

Igers Georg G. *Istorijska nauka u 20. veku.* Preveo Mihael Apostolović. Beograd 2014.

Igers, Georg G. *Od istorizma do postmodernizma*. Izabrani istoriografski ogledi. Preveo i proredio Michael Apostolović. Novi Sad 2019.

Историја једне утопије, I, II. Сто година од стварања Југославије. Уреднички одбор: Срђан Петровић, Михаило. Вучинић и Бранимир Нешић. Београд 2018.

Историја српског народа. Издање Српске књижевне задруге. Председник издавачког одбора Радован Самарџић. Београд 1981-1993. - Друго издање 1994.

Jagić, Vatroslav. *Jihoslovane* (Jugosloveni). Češki slovnik, Praga 1865.

Јанићијевић. Ранђел. *Раздањивање*. Београд 2007.

Јовановић, Слободан. *Фрањо Рачки и југословенска мисао, Штросмајерова спољна политика.* У књизи: *Из наше историје и књижевности.* Београд 1931.

Јовић, Боривоје. *Изгубљени век. Српска позиција у распаду Југославије*. Београд 2016.

Калај, Бењамин, Историја српског народа. Београд 1877.

Килибарда, Новак. *Богољуб Петрановић као скупљач народних песама*. Предговор књизи *Српске народне пјесме и Босне и Херцеговине. Лирске*. Сакупио Богољуб Петрановић. Сарајево 1989.

Kmeć, Jan. *Jugoslovensko-slovačke slavističke veze*. Novi Sad 1987.

Ковачевић, Милош. *Петар Милосављевић и Вуков(ск)ој и Јагићев(ск)ој парадигми.* Зборник: *Дело Петра*

Милосављевића и србистика. Србистика/Serbica ванредни број. Косовска Митровица 2002.

Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. У књизи Петар Милосављевић: *Срби и геноцид*. Београд *2017*.

Кнежевић, Божидар. *Човек и историја*. У едицији Српска књижевност у сто књига. Нови Сад-Београд, 1972.

1972.

Ковић, Милош. *Срби и југословенска идеја*. У зборнику *Историје једне утопије*, II.

Ковић Милош. *Вуково везивање српског идентитета за језик је пут у југословенство*. Стање старо. Часопис у електронском облику. 26. август 2017. Требиње.

Kosik, Karel. *Dijalektika konkretnog totaliteta.* Beograd 1967.

Крестић, Василије. *Геноцидом до Велике Хрватске*. Beograd 1998.

Крестић Василије, *Запамћења*. Нови Сад, 2016.

Krfska deklaracija. U zborniku: *Jugoslavija 1918-1974.* Zbirka dokumenata. Priredili: Branko Petranović i Momčilo Zečević. Beograd 1985.

Kun, Tomas. *Struktura naučnih revolucija*. Beograd 1974.

Liotar, Fransoa. *Postmoderno stanje.* Novi Sad 1988.

Луковић Пјановић, Олга. *Срби... народ најстарији*. Београд 1990. Друго допуњено издање Београд 1993.

Мајков, Аполон Александрович. *Историја српскога народа*. Београд 1858, 1990.

Maretić, Tomislav. *Gramatika i stilistika hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb 1899.

Марковић, Слободан Г. *Културни изасланици Србије у Великој Британији*. У зборнику *Историја једне утопије,* I.

Маројевић, Радмило. *Ћирилица на раскршћу векова*. *Оглед о српској етничкој и културној самосвести*. Горњи Милановац 1991.

Memoar vladama Francuske, Rusije i V. Britanije. U zborniku: *Jugoslavija 1918-1974*. Zbirka dokumenata. Priredili: Branko Petranović i Momčilo Zečević. Beograd 1985.

Мијатовић, Чедомиљ. *Деспот Ђурађ Бранковић I-II*. Београд 1882, 1907

Милитар, Трива. *Из позадине*. *Записници из светског рата*. Нови Сад 2015.

Милојевић, Милош С. *Живот и обичаји народа српског,* I, II, III. Beograd 1869, 1870, 1875.

Милосављевић, Вера. *Текелијина библиотека*. Нови сад 1990.

Милосављевић, Вера. *Сава Текелија и српска мисао, I, II*. Beograd 1998.

Милосављевић, Петар. *Две идеје југословенства*. У књизи идеје *југословенства и српска мисао*. 2007

Милосављевић, Петар. *Други ток српске књижевности*. Београд 2012.

Milosavljević, Petar. *Metodologija proučavanja književnosti*. Novi Sad, 1985.

Милосављевић, Петар. *Логос и парадигма*. Београд 2000.

Милосављевић, Петар. *Увод у србистику*. Београд 2002.

Милосављевић, Петар. *Срби и геноцид*. Београд 2017.

Милосављевић, Петар. *Срби и њихов језик*. Београд 2012.

Милосављевић, Петар. *Филологија и геополитика*. Београд 2014.

Милосављевић, Петар. *Шведски сто филозофије*. Београд 217.

Милосављевић, Петар. *Шта се десило на другом конгресу српских интелектуалаца*. У књизи: *Обнова српског националног програма*. Београд 2010.

Milosavljević, Petar. *Teorija beletristike*. Niš 1993.

Milutinović, Kosta. *Štrosmajer i jugoslovensko pitanje*. Novi Sad 1976.

Михаиловић, Драгослав. *Време за повратак*. Београд 206

Никић, Федор. Радови, I-IV Нови Сад

Niška deklaracija. U zborniku: *Jugoslavija 1918-1974*. Zbirka dokumenata. Priredili: Branko Petranović i Momčilo Zečević. Beograd 1985.

Novak, Viktor. *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*. Beograd 1930.

Новак, Виктор. *Вук и Хрвати*. Београд 1967.

Новаковић, Реља. *Непознати Црњански*. Београд 1997.

Новаковић, Реља. *Карпатски и ликијски Срби*. Београд 1998.

Новаковић, Стојан. *Српска књига, њени писци и читаоци*. Београд 1900.

Новаковић, Стојан. *Историја српске књижевности*. Београд 1867. - Друго, прерађено издање – Београд 1871.

Обрадовић, Доситеј. *Писмо Харалампију*. У књизи Петар Милосављевић: *Срби и њихов језик* (1997, 2002)

Орбин, Мавро. *Краљевство Словена*. Београд 1968.

Павловић, Миливоје. *Писма са дуплим дном*. Београд 2018.

Пантић, Мирослав. *Мавро Орбин - живот и рад*. Предговор књизи Мавра Орбина *Краљевство Словена.*

Пацел, Винко. *Сава Текелија и Вук Стефановић Караџић*. - Главни делови овог чланка из 1861. пренети у књизи Виктора Новака *Вук и Хрвати*, а одатле преузети у књизи Петар Милосављевић: *Српска писма* 2006, 2009: 505-506.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije (1918-1978).* Beograd 1985.

Petrović, Svetozar. *Kritika i djelo.* Zagreb 1963.

Petrović, Svetozar. *Priroda kritike.* Zagreb 1972.

Петровић, Сретен. Српска митологија.

Пешић, Радивоје. Винчанско писма. Београд 1997.

Пијановић, Петар. *Квадратура културног круга: српска и/или југословенска култура*. У зборнику *Историја једне утопије, I*.

Поповић, Данко. *Књига о Милутину*. Београд 1985.

Поповић Јустин. *Светосавље као филозофија живота*. Минхен 1953, Ваљево 1993.

Поповић, Павле. *Преглед српске књижевности*. - Београд 1909. – Друго, прерађено издање Београд 1012.

Поповић, Павле. *Југословенска књижевност. Књижевност Срба, Хрвата и Словенаца*. Кембриџ 1918.

Правопис српскохрватског језика. Нови Сад 1960.

Pravopis hrvatskosrpskoga jezika. Zagreb 1960.

Радонић, Јован. *Гроф Ђорђе Бранковић*. Београд 1911.

Радонић, Јован. *Деспот Илирика*. Београд 1929.

Рајић, Јован. *Историја разних словенских народов, напосе Болгар, Хорватов и Србов из тми забвенија изјатаја*. Беч 1794-5. – Фототипско издање Нови Сад 2002.

Рајс, Арчибалд. *Чујте Срби!* Београд 1929.

Ранке, Леополд. *Српска револуција*. Београд 1991.

Рачки, Фрањо. *Југословенство. Фрања Рачки у говорима и расправама.* . Приредио Виктор Новак. Београд 1925.

Речник српског језика. Матица српска, Нови Сад 2007.

Riter Vitezović, Pavao. *Oživjela Hrvatska* (*Croatia rediviva*). Zagreb 1997.

Ритер Витезовић, Павле. *Откривена Србија* (Serbia Ilustrata). Београд 2010.

Самарџић, Радован. *Велики век Дубровника.* Београд 1962.

Самарџић, Радован. *Писци српске историје*. Београд

Свети Сава *Сабрана дела*. Београд 1998.

Симић, Перо. *Тито – феномен 20. века*. Београд 2011.

Скерлић, Јован. *Историја нове српске књижевности*. Београд 1914.

Смодлака, Јосип. *Хрватско питање у Југославији*. Летопис Матице српске, март-април 1936. Књига 345, свеска 2.

Српско питање данас. Други конгрес српских интелектуалаца. Београд 1994.

Станковић, Ђорђе, Димић Љубодраг. *Историја под надзором,* Београд 1996.

Станковић, Ђорђе. *Никола Пашић и југословенског питање*. У: *Историја једне утопије,* I,

Станојевић, Станоје. Историја српскога народа. Београд 1993. – Фототипско издање књиге објављење 1926.

Stojanović, dum Ivan. *Najnovija povjest Dubrovnika*. U knjizi: Hristan v. Engel: *Povjest Dubrovačke republike*. Dubrovnik 1903.

Стругар, *Владо*. *Југословенски 1. децембар*. Београд 2018.

Толева, Теодора. *Утицај Аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896-1908.* Београд 2018.

Хантингтон, Семјуел. *Сукоб цивилизација*. Подгорица 1998.

Цвијић, Јован. *Балканско полуострво.* Београд 1987.

Ћирковић, Сима. *Јован Рајић и почеци модерне историографије код Срба*. Предговор фототипском издању Рајићеве *Историје*, Нови Сад 2002.

Ћопић, Бранко. *Јеретичка прича*. У књизи Мирослав Егерић, *Антологија савремене српске сатире*. Београд 1970.

Ћоровић, Владимир. *Историја Југославије*. Београд `1933

Ћоровић, Владимир, *Историја Срба, I-III*, Београд 1989.

Šurmin, Đuro. *Povjest književnosti hrvatske i srpske*. Zagreb 1898.

РЕГИСТАР ИМЕНА

Аврамов, Смиља
Аврамовски, Живко
Александар, краљ
Александар, руски цар
Андрић, Иво
Антић, Драгољуб
Антић, Чедомир
Антонић, Слободан
Антоновић, Михаел
Аристотел
Атанацковић, Платон
Бабић-Ђорђевић, Гордана
Бабић, Милана
Бакарић, Владимир
Бакотић, Луjо
Барац, Антун
Батаковић, Душан Т.
Барт, Ролан
Беговић, Мехмед
Белић, Александар
Бисенић, Драган
Благојевић, Милош
Бобаљевић, Марин
Богдановић, Димитрије
Богишић, Јован
Бодријар, Жан
Божић, Иван
Божић, Софија
Бојић, Лазар
Boranić, Dragutin
Бошковић, Јован

Бранковићи, династија
Бранковић, Ђорђе
Бркић, Душан
Бродел, Фернан
Броз, Иван
Брозовић, Далибор
Бујуклић, Жика

Валрабенштајн, Јован
Валтер
Васић, Драгиша
Велимировић, Николај
Велфлин, Ханрих
Веселиновић, Рајко Л.
Видовић, Жарко
Винавер, Станислав
Винце, Златко
Витезовић, Милован
Витезовић, Павле Ритер
Војновић, Луjо
Волков, Владимир
Вујић, Јоаким
Вукићевић, Миленко
Вукашин, краљ
Вукотиновић, Људевит
Вукчевић, Иво
Враз, Станко
Гавриловић, Андра
Gavrilović, Andra
Гаврилович, Михаило
Гавриловић, Никола
Гавриловић, Славко
Гај, Људевит
Гадамер
Галић, Александар

Гарашанин, Илија
Гарибалди
Геземан, Герхард
Гете
Голубовић, Предраг
Грчић, Јован
Grčič Jovan
Грујић, Радослав
Гундулић, Иван
Давидовић, Димитрије
Данилевски, Николај
Даничић, Ђуро
Данило Млађи
Даноел, Ивоник
Дворниковић, Владимир
Девић, Војислав
Дедијер, Владимир
Дечански, Стефан
Деметер, Димитрија
Деретић, Јован И.
Деспотовић, Љубиша.
Диклић, Момчило
Дилтај, Вилхелм
Димић, Љубодраг
Димитријевић, Владимир
Добрачић, Никола
Добровски, Јожеф
Додик Милорад
Достојевски,
Дошлић, Ненад
Драшковић, Вук
Драшковић, Јанко
Дрљевић, Секула
Дучић, Јован
Ђилас, Милован

Ђинђић, Зоран
Ђорђевић, Димитрије
Ђурић, Војислав Ј.
Ђурић, Милош
Ђурковић, Миша
Екмечић, Милорад
Енгел, Ј. К.
Ескарпит, Робер
Живанчевић, Милорад
Женет, Жерар
Живковић, Биљана
Живковић, Драгиша
Живковић, Фрањо
Живојиновић, Драгољуб
Жигић, Раде
Зах, Фрањо
Зечевић, Момчило
Змај, Јован Јовановић
Игерс, Георг
Иго, Виктор
Ивековић, Фрањо
Ивић, Милка
Ивић, Павле
Илић, Јован
Jagić, Vatroslav
Јагић Ватрослав
Јакобсон, Роман
Јанићијевић, Ранђел
Јелачић, бан
Јефтић, Добривоје
Јиречек, Јожеф
Јиречек, Константин
Јовановић, Љубомир
Јовановић, Владимир
Јовановић, Слободан

Калај, Бенјамин
Калић, Јованка
Кант, Имануел
Карађорђе
Карађорђевић, Александар
Карађорђевић, Ђорђе
Карајлић, Неле
Караџић, Вук
Караџић, Радован
Кашић, Јован
Квинтилијан
Кенгелац, Јулије
Кецмановић, Ненад
Килибарда, Новак
Кљакић, Љубомир
Кобург, Фердинанд
Ковачевић-Којић, Десанка
Ковачић, Иван Горан
Ковачевић, Љубомир
Ковачевић, Милош
Колар, Јан
Кољанин, Милан
Косик, Карел
Кмеђ, Јан
Костић, Каза
Костић, Лазо М.
Костић, Слободан
Краус, Ана
Крлежа, Мирослав
Кнежевић, Божидар
Ковачевић, Јован
Ковачевић, Милош
Ковић, Милош
Колар, Јан
Кољевић, Никола

Комбол, Миховил
Константин Филозоф
Конт, Огист
Копитар, Јернеј
Костић, Лаза
Костић, Лазо М.
Крајишник, Момчило
Кукуљевић, Иван
Кун, Томас
Куријер
Курциус, Ернст
Леви-Строс
Лењин
Леополд Први
Лесковац, Младен
Лиотар, Франсоа
Ломпар, Мило
Лотман, Јурij
Лукаревић, Јакета
Љубић, Шиме
Мајков, Аполон Александрович
Мажуранић, Иван
Макензен, маршал
Максимовић, Војислав
Максимовић, Љубомир
Малро, Андре
Маретић, Томо
Марковић, Мирослава
Марковић, Марко С.
Марковић, Светозар
Маркс, Кларл
Марјановић, Јован
Марковић, Лазар
Марковић, Слободан Г.
Марojевић, Радмило

Марулић, Марко
Мартов
Матасић, Томо,
Матић, Милан
Мачек, Влатко
Медаковић, Дејан
Месић, Стипе
Мештровић, Иван
Мијатовић, Чедомиљ
Микић, Ђорђе
Миклошић, Франц
Миклошич
Миладиновић, Жарко
Милићевић, Милан Ђ.
Милисавац, Живан
Милитар, Трива
Милићевић, Јован
Милојевић, Милош С.
Милосављевић, Вера
Милосављевић, Петар
Мировић, Дејан
Милутиновић, Коста
Михајловић, Драгослав
Михаљчић, Раде
Младеновић, Александар
Младеновић, Танасије
Миланковић, Милутин
Милош, кнез
Милошевић, Слободан
Милутиновић, Коста
Митровић, Андреј
Мићуновић, Љубо
Мишић, Живојин
Моцарт
Мркаљ, Сава

Мрњавчевићи
Мурко, Матија
Мусолини, Бенито
Најман, Драгољуб
Нарочницка, Наталија
Настасијевић, Момчило
Недељковић, Бранислав
Недић, Милан
Ненадовић, прота Матеја
Никић, Федор
Николић, Горан
Николић, Драгица
Николић, Коста
Николић, Томислав
Нинковић, Нићифор
Ниче
Немањићи
Новак, Виктор
Новаковић, Реља
Новаковић, Стојан
Novaković, Stojan
Његош,
Обрадовић, Доситеј
Обреновић, Александар
Обреновић, Анка
Обрановић, Милан
Обреновић, Михаило
Опачић Ћаница, Станко
Орбин, Мавро
Орфелин, Захарија
Остојић, Тихомир
Ostojić, Tihomir
Павелић, Анте
Павелић, Анте Ловра
Павић Милорад

Павић, Никола
Павловић, Миливоје
Павловић, Милорад
Павловић. Теодор
Палавестра, Предраг
Пантић, Мирослав
Пацел, Винко
Пашић, Никола
Певуља, Душко
Петровић, Михаило Алас
Пејаковић, Стјепан
Пејачевић, Фрањо Ксавер
Перикле
Петар, краљ
Петковић, Сретен
Петрановић, Богољуб
Петрановић, Бранко
Петровић, краљ Никола
Петровић, Бошко
Петровић, Драган
Петровић, Вељко
Петровић, Надежда
Петровић, Светозар
Пешић, Радивоје
Пијанович,Петар
Пипин, Александар
Pipin, A. N
Пипер, Предраг
Пишчевић, Симеон
Пјановић Луковић, Олга
Платон
Плеше, Златко
По, Едгар Алан
Поповић, Богдан
Поповић, Васиљ

Поповић, Данко
Поповић, Душан Ј.
Поповић, Јустин
Поповић, Миодраг
Поповић, Никола
Поповић, Павле
Popović, Pavle
Поповић, Тома
Попов, Чедомир
Пођорек, Оскар
Прерадовић, Петар
Прибићевић, Светозар
Принцип, Гаврило
Пророковић, Душан
Протић, Миодраг
Пруст, Марсел
Пупин, Михаило
Рагузински, Сава Владисављ
Раденић, Андрија
Радић, Бојан
Радић, Првослав
Радић, Стјепан
Радојевић, Мира
Радојчић, Никола
Радонић, Јован
Рајић, Јован
Рајс, Арчибалд
Раковић, Александар
Ракочевић, Новица
Ранке, Леополд
Ранковић, Александар
Радичевић, Бранко
Рељић, Слободан
Рељеп, Драшко
Рељеп, Јелка

Ристић, Јован
Решетар, Милан
Романов, Николај Други
Руварац, Димитрије
Руравац, Илрион
Савковић, Милош
Savković, Miloš
Савојци, династија
Сарајлија, Сима Милутиновић
Свети Сава
Свирчевић, Мирослав
Селимовић, Меша
Селимовић, Салих
Симић, Перо
Скерлић, Јован
Skerlić, Jovan
Смодлака, Јосип
Сосир, Фердинанд де
Соларић, Павле
Спремић, Момчило
Срејовић, Драгослав
Стајић, Васа
Сталин
Станковић, Ђорђе
Станојевић, Станоје
Старчевић, Анте
Степинац, Алојзије
Степић, Миломир
Стерија, Јован Поповић
Стефановић, Михаило
Stojanović, Ivan
Стојановић, Иван
Стојановић, Љубомир
Стојанчевић, Владимир
Страњаковић, Драгослав

Стратимировић, Стефан
Стриковић, Јован
Стругар, Владо
Stuli, Joakim
Суботић, Јован
Суботић, Момчило
Тадић, Јорјо
Талфј
Танасковић, Дарко
Текелија, Сава
Тесла, Никола
Тешић, Владета
Тито
Тојнби, Арнолд
Толева Теодора
Томић, Јаша
Трипковић, Ђоко
Трифуновић, Лазар
Трифковић, Срђа
Трумбић, Анте
Ујевић, Тин
Ферјанчић, Божидар
Феро, Марк
Фердинанд, Франц
Форишковић, Александар
Франичевић, Марин
Фрас, Јакоб
Фројд, Зигмунд
Фурсов, Андреј
Хабзбурговци
Хајдегер, Мартинб
Хам, Јосип
Хамовић, Драган
Хантингтон, Самуел
Харалмпије

Хебранг, Андрија
Хегел
Хедервари, Куен
Хердер
Холбриук, Ричард
Хитлер
Цветковић, Срђан
Цвијић, Јован
Црњански, Милош
Ћирковић, Сима
Ћопић. Бранко
Ћоровић, Владимир
Ћосић, Добрица
Чавошки, Коста
Чајкановић, Веселин
Чалић-Жанин, Мари
Чарнојевић, Арсеније
Чубриловић, Васо
Чубриловић, Недељко
Шафарик, Павел Јозеф
Šafarik
Шпегељ, Мартин
Шпенглер, Оскар
Шопенхауер, Артур
Штедимлија, Саво Марковић
Штур, Људевит
Штросмајер, Јосип Јурај
Шулек, Богослав
Шурмин, Ђуро